

בוציון כ"ץ

על עתונים ואנשים

הועתק והוכנס לאינטרנט
www.hebrewbooks.org
ע"י חיים תש"ע

תל-אביב - 1983

תודתנו נתונה לד"ר יעקב שביט, למרופ' משה מישקינסקי
ולמר שלום רונפלד, על העידוד והתמיכה.
משפחת בן-ציון כ"ץ

הספר יצא לאור בסיוע קרן ישראל מץ

עיצוב העטיפה: שרה ברקאי

יצא לאור ע"י
צ'ריקובר מוציאים לאור בע"מ
דפוס מבט בע"מ, תל-אביב
1983

התוכן

5	בן-ציון כ"ץ — העתונאי הלוחם כהיסטוריון / ג. קרסל
7	מבוא
	מן העיירה לכרך
	דויג — וילנה — פטרבורג
9	עיר מולדתי
11	בית הורי
14	גיצני השכלה
17	נסיעתי הראשונה לפטרבורג
20	חכמי וילנה
23	פטרבורג היהודית
26	הצנזור וצלם בית המלכות
29	בית גינצבורג
31	בית פוליאקוב
	ליסד עיתון עברי
	"הזמן" — שנת מאסר — משפט ביילים
32	ליסד עתון עברי
34	בית גרוזנברג
36	התנקשות הרש לקרט בשר פלך וילנה
37	כיצד קיבלתי רשיון ל"הזמן"
38	אני מרכיב את מערכת "הזמן"
40	סכסוך ביני ובין פרישמן
43	הסוגרם בקישינוב
46	"בעיר ההריגה"
48	מסיבה עם הרצל
50	ביקורי בווארשה
53	אני מקבל רשיון ל"הזמן" בוויילנה
54	גליון ראשון של "הזמן" יוצא בוויילנה
56	"הזמן" מפרסם ראשון את תכנית החוקה הרוסית
58	1906 : שנה של וויכוחים ערים
61	הדומה הראשונה — ופרסום כרוז ויבורג
64	ימים של ריאקציה
66	בשנת 1908 בוויילנה
67	אני נידון לשנת מאסר
69	בחרתי לי בית סוהר גוה
71	אני יושב במאסר בגורי-גורקי
74	מה שמעתי בהיותי במאסר
75	משפט ביילים
77	מעשה בבכא בתרא

בימי מלחמה ומהפכה
ביקור בארץ־ישראל — מלחמת העולם והמהפכה הרוסית

- 80 מסעי לארץ־ישראל
82 עם החכמים והסופרים בארץ־ישראל
85 פרוץ מלחמת העולם הראשונה
87 רוסיה בראשית מלחמת העולם הראשונה
90 אני מקבל רשיון ל"פטרוגראד טאגבלאט"
95 בין פטרוגראד למוסקבה
97 הוצאת שטיבל — זפגישה ראשונה עם שאול טשרניחובסקי
100 המהפכה הרוסית והצהרת באלפור
103 "העם" העברי במוסקבה בראשית הבולשביזם
106 החורף הראשון במוסקבה אחרי המהפכה הבולשביסטית
109 אני נעשה באין ברירה חוטב עצים
110 סקציה היסטורית ותיאטרון עברי
113 ראשית היבסקציה
116 אני יוצא לליטא
120 אני חבר מומחה בוועדת השלום ליטא—רוסיה

מברלין לארץ־ישראל
תל־אביב הקטנה — רצח ארלוזורוב

- 124 יציאה מרוסיה
127 אני נוסע מברלין למוסקבה
128 ספרית הבארון גינצבורג : טיפול כושל
130 אני עובר לברלין
134 ברגלסון פונה לברית המועצות
136 אישים חשובים בין יהודי גרמניה
138 חידוש הוצאת שטיבל
142 רשמים ראשונים מארץ־ישראל
144 אני מבקר בברלין ובווארשה
145 אני כותב ב"הארץ"
148 פולמוס על שירו של ביאליק
150 על ביאליק וטשרניחובסקי
152 על דרכו של טשרניחובסקי כמשורר ומספר
154 פולמוס על כמות היהודים לעתיד בארץ־ישראל
156 רצח ארלוזורוב
158 בקונגרס של פראג בשעת רצח ארלוזורוב
160 עוד על פרשת ארלוזורוב
162 עתון "הבוקר"
163 הרגע הקשה ביותר בחיי

בן ציון כ"ץ — העתונאי הלוחם כהיסטוריון

מן המפורסמות שכל עתונאי, וביחוד זה העוסק בפובליציסטיקה תגובתית בענייני דיומא, הוא בד בבד גם היסטוריון של האירוע, עליו הוא מגיב. ההיסטוריון לעתיד, יותר משיידרש לאירוע עצמו, עליו מגיב אותו עתונאי, יידרש הוא לענין התגובה עצמה, שכן ממנה ילמד לדעת ההדים ורחשי הרוח והלב של יחיד או ציבור לאותו אירוע. בן ציון כ"ץ אכן היה עתונאי מסוג זה, אולם בד בבד היה הוא גם, ואולי מתוך כך, היסטוריון, שמתוך "פרשנותו" הייחודית והמיוחדת לעניינים עליהם הוא הגיב במשך עשרות בשנים הרחיב הוא יריעותיו התגובתיות לעבר הרחוק, וכן לעבר שהיה מבחינה כרונולוגית קרוב לתקופתו. מכאן הצירוף שאינו רגיל בדרכו העתונאית והספרותית של בן ציון כ"ץ. מכאן ספריו, שפירסם במשך שנים וכמה שנים, החל במאבקו למען סיגול ההלכה לצרכי יום, דרך מחקרו "לקורות היהודים ברוסיה, פולין וליטא במאות הט"ז והי"ז" עד ל"פרושים, צדוקים, קנאים, נוצרים", "לגילוי סוד המגילות הגנוזות" ו"רבנות, חסידות והשכלה". לאלה מצטרף הספר שלפנינו, לכאורה ספר מימואריסטי, אולם למעשה — פרקים לתולדות יהדות רוסיה משלהי המאה הקודמת עד לראשית שנות השלושים, לרבות מאבקו של המחבר בבעיות בוערות בישוב מאז עלייתו לארץ בראשית שנות השלושים עד ימיו האחרונים כמעט.

צירוף זה של עתונאות בצורת פובליציסטיקה, לרוב נון־קונפורמיסטית, עם חקר העבר מסתבר מתוך הטמפרמנט של המחבר, שידענו אותו היטב, שלהט בו בשנותיו האחרונות, כשם שהיה מצויין בו בשנותיו הראשונות. כ"ץ מילא תפקיד נכבד בעתונות העברית במשך שנים. תפקיד זה לא הצטמצם בעריכת עתונים אלא בעיקר בעיצוב דרכה של העתונות העברית. עתונות זו לא הצטיינה בכלל באופי המיליטנטי שלה, שכן היתה, ביחוד ברוסיה, כבולה בשלשלאות הצנזורה. אולם בן ציון כ"ץ פרץ לא אחת, עד כדי השתאותם של רבים, להרעיד את המימשל הצארי בגילוייו ובעוז רוחו. בכך היה למעשה כמעט האחד והיחיד בכל העתונות העברית, שהלכה בדרך כלל, לרוב מאונס, "בהתאם" לרוח המשטר. הוא הדין בבן ציון כ"ץ הארצישראלי. אף כאן לחם כארי נגד מוסכמות ומקובלות — כך בפרשת משפט ארלוזורוב, הספינה "אלטאלינה" וכן אף העז לצאת נגד ביאליק ולגלות, את שביאליק לא רצה לחשוף, למי נתכוון המשורר בשירו הנודע: "ראיתכם שוב בקוצר ידכם". כל הפרשיות האלה, כ"ץ הוא לכאורה גיבורן, אולם בד בבד הוא גם ההיסטוריון שלהן. אכן הוא "צד" בהן, אולם "צד" זה מתאר נאמנה פרשה זו גם מזוויות־ראיה אחרות, או מה שנכון יותר לומר, מתוך זווית הראייה שלו משתקפת נאמנה בבואה כוללת של כל אותם עניינים.

ולא זו אף זו, כ"ץ הוא מימואריסט, ואף כאן מהיחידים בטוג כותבי הזכרונות, שכל נתון ונתון שלו הוא מדוייק ואי אתה יכול למצוא אצלו עירובי עניינים ותאריכים, כמקובל לרוב אצל בעלי הזכרונות. אף ידע הוא יפה לא להבליט את עצמו אלא לתאר כגיבור אלמוני וסטאטיסט את האירועים.

העיקר בספרנו הוא שרשרת סיפורים על אישים ועתונים. כל אלה שייכים הם לעבר הגשכה. אולם כ"ץ ידע לתאר אותם בחיוניות, תכונה המאפיינת את הטמפרמנט שלו, והקורא חש, שאפילו הוא סיפור מעבר רחוק ונידח, הרי ניצב לפניו הענין במלוא הצוריות — ובכך חיוניותו של הספר שלפנינו.

פרקי-הזכרונות יצאו לראשונה באביב 1963. ברם לפנינו לא מהדורה שניה, אלא מהדורה מתוקנת שנערכה בידי בתו של המחבר, גב' רות לבנית, ונוספו בה פרקים שלא הובאו במהדורה הראשונה.

ג. קרסל

חולון, חשרי תשמ"ג

מבוא

ספר הזכרונות הזה פותח בימי ילדותי ומסתיים בפרקי חיי בארץ-ישראל, מאז עלייתי בסתיו של 1929. מתואר בו העולם שחייתי בו. העיירות הליטאיות, וילנה עיר המשכילים והלמדנים; פטרבורג על עסקניה ומלומדיה; המאבק המדיני לחירות ולזכויות; הפרלמנט הרוסי, צוררי ישראל ואחדים מחסידי אומות העולם; המשפטים הגדולים, הסניגורים היהודים והגוצרים; העיתונות הרוסית והיהודית; סופרים וחכמים; התנועה הציונית; מלחמת העולם הראשונה; המהפכה הרוסית; המהגרים מרוסיה באירופה המערבית; הקונגרסים הציונים.

אין זה ספר דברי-הימים, אלא פרשת כל מה שעבר עלי, יחסים אישיים, הסתכלויות, וגם חלקי אני הקטן בכל מה שהתרחש לעיני בתקופות מתקופות שונות. השתדלתי לתת סקירה על התמונה הכללית של דברי ימי הדור, כפי שהבינתי אותם. אמנם לא תמיד ראיתי את הנולד.

אני מקווה שהקורא שאישיותי אינה מענינת אותו, ועיניו רק לדברי הימים, ימצא ענין בכל האישים שאני מתאר. יסלח הקורא אם יקרא משהו גם על תולדותי, ככל שהדבר דרוש להסברת העובדות כפי שראיתי אותן. מי שמספר על המתרחש בעולם יספר על כרחו גם משהו על עצמו. לפיכך עלי לפתוח בכמה פרטים מתולדותי.

אני מודה בזה לידידי ברוך קרוא, שערך את סגנון הספר וטרח לבדוק פרטים ביוגראפיים וביבליוגראפיים.

בן-ציון כ"ץ

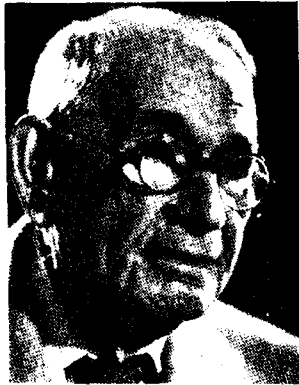
בן-ציון כץ ז"ל

בוילוב (גוזמן)

בפטרבורג בנעוריו

בישראל

בארץ ז"ל ג'נצבורג בעל 27
בטבת תשוא"ה (1884)

י. ל. קצנלסון (כומר בן יגלי)

מן העיירה לכרך

דויג — וילנה — פטרבורג

עיר מולדתי

אני פותח בעיירה הליטאית הקטנה שבה נולדתי. על ליטא היהודית שאינה קיימת עוד נכתבו הרבה ספרים ותיאורים, אבל על העיירות הקטנות שבה נכתב מעט. אחרוני בניהן של העיירות ניספו בימי היטלר, ואלה שיצאו מן העיירות במשך עשרות השנים, אם לאמריקה, אם לארץ-ישראל ואם לארצות אחרות, נעקרו מהווי העיירה וליוורשיהם אין מושג כיצד חיו אבות אבותיהם. ליטא של העיירות הקטנות אינה קיימת עוד; אך היא חיה בזכרוני, ותמונות רבות עומדות לנגד עיני. הפרטים כאילו חקוקים בזכרוני, ויש בהם ענין הסטורי להכרת התפתחותה של היהדות בימים ההם.

בירת ליטא — וילנה — שנקראה ירושלים דליטא, נתפתחה בכמה בחינות ואילו העיירות הקטנות פיגרו בהתפתחותן. החיים בעיירות התנהלו בעצלתים. ההווי לא גשתנה, כמעט, במאה שנים. היו עיירות קטנות והיו קטנטנות, וגם בהן היו רבנים ושוחטים וחזנים וחברה קדישא וחברת תהילים וכדומה. גם היו בהן, כבר בשנות השמונים למאה שעברה, בתי-ספר שתלמידיהם למדו אחר-כך בגימ"נסיות שבווילנה. עתונים יהודים יומיים לא היו קיימים באותם ימים, אך כבר נתקיימו שבועונים, בעברית וביידיש. בפטרבורג היה יוצא ה"פאלקסבלאט", והיתה עתונות עברית שיצאה בווינא בעריכת פרץ סמולנסקין.

המצב הכלכלי בליטא היהודית, בימי ילדותי, היה קשה מאוד. יהודים התפרנסו ממש מפרוטות. אמנם גם האיכרים הנוצרים בליטא חיו חיי דלות, אלא שצרכיהם היו מועטים משל היהודים, שהיו משלמים גם שכר-לימוד בעד ילדיהם, והיו מלובשים קצת יותר טוב מן האיכרים. כן היו הנוצרים מבוזים את כספם ליי"ש, ואילו יהודי היה שותה יי"ש רק בפורים, בשמחת תורה, בברית מילה, בחתונה או בסעודת מצווה, כגון סיום מסכת בתלמוד.

כמעט כל בעלי המלאכה היו יהודים, אבל האיכרים היו משתמשים מעט מאוד בעבודה יהודית, היו קונים נעלים, וכן בגדים. בערים היו חנויות גדולות של אריגים, ובעליהן היו מקבלים אשראי מאת בתי החרושת בלודז'. סוכנים רבים היו נוסעים מעיירה לעיירה ומפתחים את מסחר האריגים. לא כל העסקים הצליחו, והיו הרבה פשיטות רגל. היו גם רוכלים יהודים שהיו חוזרים מכפר לכפר ומוכרים

סחורה בזול. כל השבוע היו סובבים, ולשבת היו באים הביתה. היו גם חייטים שהיו עוברים בכפרים כל השבוע, עד השבת.

בעיירת לידתי היו יהודים דייגים. העיירה עמדה על שפת אגמים שהיו שייכים לממשלה, וזו היתה מחכירה אותם לגביר של העיירה. את הדגה היו שולחים בעגלות לוילנה, ארוזה בקרת. הדייגים היו מתחילים את עבודתם בלילה. בשכר עבודת לילה, במשך שבוע, היה הדייג מקבל רובל וחצי. בכסף זה, לערך דולר לשבוע, היתה חיה משפחה יהודית ועוד משלמת שכר לימוד בעד הילד. כשגדלתי, התחלתי להתעניין כיצד חיה משפחה בשני רובל לשבוע. היו מסבירים לי כך: פוד (כעשרים קילו) של קמח שיפון היה עולה ששים קופיקות. מקמח זה היו אופים שלושים קילו לחם, שהאשה אפתה בעצמה. תפוחי אדמה היו עולים 15 קופיקות לפוד, וביחד עם מצרכים אחרים לשבת היה כל האוכל במשך שבוע עולה רובל אחד. הרובל השני שימש להוצאות אחרות: נעל, בגד, שכר לימוד. הדלות היתה גדולה, כמוכן, אבל לא היו מתלוננים אם היה המינימום הזה של שני רובל. אולם כששמעו בעיירה שבאמריקה מקבל פועל שני דולר ליום, זאת אומרת ארבעה רובל, לא יכול איש בעיירה לשקוט. כל אחד השתדל ללוות כסף בריבית כדי לנסוע לאמריקה. כשהייתי עדיין קטן מאוד זוכר אני שהיו בכיות ויללות, כשקם איש ונסע לאמריקה והשאיר לפי שעה את האשה והילדים. לאחר שנים היו אלה מעשים שבכל יום. היו נוסעים במחלקה הרביעית של האניה, בסיפון התחתון. הברחת הגבול היתה עולה שלושה רובל. היו אנשים מיוחדים שעסקו בהברחת נפשות. יהודי שבא לאמריקה, כעבור שלושה-ארבעה חודשים היה מקבל עבודה או נעשה רוכל, והתחיל לשלוח כסף הביתה. היו מתקבלות המחאות על דולרים לתשלום בבנק בוילנה. בעל-העגלה, שהיה נוסע בכל שבוע לוילנה להביא סחורות לחנוונים, היה לוקח איתו את ההמחאות ומביא כסף. היו מצפים לבואו והוא היה מחלק בשמחה לכל אחד את כספו. היה זה יום חג בעיירה.

משנה לשנה הלך וגדל מספר הנוסעים לאמריקה, והעיירות היו מתפרנסות בעיקר מן הכספים הללו. התחילו להתלבש יותר טוב, הרוויחו החנוונים והחייטים והסנדלרים. שוב לא היו תלויים באיכר. אולם ההורים לא הרשו לבחורות לנסוע לבדן לאמריקה. לא היה להן מה לעשות בעיירה, אבל לא היתה להן ברירה. היו משיאים אותן, ואחרי החתונה היו הבעלים יוצאים תחילה, ואחר-כך מביאים לאמריקה גם את הנשים והילדים.

כל בעל-בית בינוני שהיתה לו בת, היה חוסך מפרנסתו הדלה גדוניה לבתו. וזה עיקר הגדוניה, שהזוג הצעיר היה סמוך זמן מה על שולחן החותן, ואחר-כך היה מקבל החתן כרטיס נסיעה לאמריקה. אם נולד בינתיים ילד, היו הורי הבת מחזיקים את הבת והילד עד שהבעל הצעיר יתחיל להרוויח ולשלוח כסף לבני משפחתו. כך היו נוהגים לבני הבת הראשונה. בשביל הבת השניה ובעלה היה החתן הראשון שולח כרטיס נסיעה משפחתי.

היו מקרים שאדם צבר באמריקה כמה מאות דולרים, והיה בא בעצמו לעיירתו לקחת את אשתו וילדיה. אנשים כאלה היו נכנסים לאבי הרב, והוא היה שואל על כל אחד ממכריו שעזבו את העיירה, אם הוא שומר שבת שם באמריקה ואינו

מגלח את זקנו. כשהיה האיש מספר לאבי שפלוני או אלמוני כבר מגלח את הזקן, אבל עדיין מתפלל בשבת ובהג בבית־הכנסת, לא היה אבי מאמין בשום אופן והיה אומר בכעס: "לא ייתכן, הרי למדו ויודעים שאסור, כיצד הם עוברים איפוא על איסור הגילוח". בילדותי היה הדבר עושה עלי רושם, האמנתי לדברי המספרים וחשבתי שאמריקה היא ארץ טריפה, והצטערתי מאוד שנוסעים לארץ כזאת.

בהיותי בן חמש־עשרה בא שינוי רב בעיירה. התחילו לבנות את מסילת הברזל וכביש גדול עד גבול גרמניה. בכל ליטא היו מעט מאוד כבישים ותחנות רכבת. מן העיירות היו נוסעים בעגלות־סוסים עד תחנת־הרכבת. כשהגיעו לרכבת היו יהודים רבים נוסעים בה, בהסכמתו של הכרטיסן, ללא כרטיסים בתשלום קטן. כשהתחילו לבנות את תחנת הרכבת לא הרחק מאתנו, וגם לסלול את הכביש, באו לעיירתנו פנים חדשות, דוברי רוסית, שהיו מסתכלים בנו, בבני העיירה, מלמעלה למטה. המסילה והכביש ניבנו על ידי הממשלה, אבל הקבלנים היהודים תפסו בשנות השבעים של המאה ה־19 מקום חשוב בסלילת דרכים. הגדול שבהם היה שמואל פוליאקוב, שעוד ידובר עליו. הם היו מוסרים את העבודה לקבלני משנה, גם הם יהודים. כך באו לעיירה משכילים אחדים והביאו איתם ספרים עבריים חדשים, בתוכם את ספרי השנה "האסיף" בעריכת נחום סוקולוב, ו"כנסת ישראל" בעריכת שאול פנחס רבינוביץ, הוא שפ"ר, מתרגם ההסטוריה של גרץ לעברית.

מאחר שנתלקטו הרבה מבני העיירה באמריקה, נדרשו הבחורות שבעיירה ללמוד לכתוב ולעזית, כדי שתוכלנה לכתוב כתובת באנגלית. הילדות לא היו הולכות לחדר, ולא היה קיים בשבילן בית־ספר. פעם אחת בא פרוש לשעבר שהחליט להיות מורה וללמד את הבחורות, שתדענה לכתוב יידיש וגם כתובת באנגלית. הוא הביא איתו ספרי השכלה, והיה אצלו גם כרך הירחון "השחר" בעריכת פרץ סמולנסין. כך, טיפין־טיפין, חדרה ההשכלה לעיירת.

בית הורי

כאמור עלי לכתוב משהו גם על עצמי. לא אבוא בכתב יוחסין, אבל עלי לספר כיצד יצאתי מן העיירה לעולם.

אבי היה רב בעיירה דויג ארבעים וחמש שנים. אבי־אבי היה ראש ישיבה בוילנה, היא ישיבת ראמיילס. אילו פיללתי בנעורי שאכתוב פעם זכרונות, הייתי משוחח הרבה עם סבא שלי בתקופה שהייתי משכיל והוא היה יכול לספר לי הרבה. פעם, כשהיה זקן מופלג, קיבל ספר ישן בצירוף מכתב כמתנת הפרופסור דניאל חבולסון שהיה מומר; התפלאתי מה לו ולמומר, וכיצד יכול המומר לשלוח לו מתנה. על כך סיפר לי, שמומר זה הציל יהודים כשהעלילו עליהם שהם רצחו ילד נוצרי והשתמשו בדמו למצות, והמומר הזה זכה לשבח אפילו מפי רבנים וצדיקים. סבא היה גם דרשן, והיה מספיד אישים חשובים, והוא הספיד גם את אמו של חבולסון, שזכתה לבן אשר הציל יהודים בימי אסון. על הדרשה הזאת כתבו

לפרופסור חבולסון בפטרבורג, ועל שום כך שלח לסבא מכתב תודה וספר למוזכרת. סבא סיפר לי שהפרופסור דניאל חבולסון היה חברו בנעוריו, ושמו היה אז יושקה. שניהם למדו בוויילנה, בבית המדרש שמעבר לנהר. שמו של סבא היה שמואל איסר והיה נקרא איסרקה חריף, אולם גם יושקה היה בעל כשרונות. פעם תפסו סבא שהוא מחזיק מתחת לגמרא ספר שירים מאת רמח"ל. סבא לא שמע מעולם שם רמח"ל ותתחיל גוער בחברו: "יושקה, שקץ שכמוך, מה לך שאתה קורא ספרים אסורים?" על כך ענה לו יושקה: "אילו ידעת טעם הספר הזה היית קורא בו יומם ולילה". אולם סבא לא נרגע, הרים קול צעקה וסופו של יושקה שגירשו אותו מבית המדרש. הוא נמלט ברגל לברסלאו בגרמניה. לא שמעו עליו אלא אלה שהמיר את דתו ושמו לא יוסף אלא דניאל, ושהציל הרבה יהודים בספרי הסניגוריה שלו נגד עלילת הדם. אני כבר הייתי בימים ההם בקיא בכל הש"ס, אבל לא שמעתי מעולם שיש סופר בשם רמח"ל ושספריו אסורים, ושיש בפטרבורג פרופיסור חבולסון, מומר המציל יהודים.

לאחר זמן, כשנודמנתי עם פרופסור חבולסון בפטרבורג ונתקרבנו (על כך אספר בפרקים הבאים), סיפרתי לו מה ששמעתי עליו מפי סבא. הוא נזכר בדברים והתפלא שנפגש דווקא עם נכדו של אותו חבר שגרם לכך שיגורש מבית המדרש ויהיה לפרופסור.

כשהייתי בן שמונה, כבר למדתי הרבה תלמוד והייתי מקשה קושיות חריפות. בעיירות הסביבה קראו לי "העילוי מדויג", אולם הייתי ילד ככל הילדים ואהבתי לשמוע סיפורים מפי יהודים זקנים, ביחוד בליל־שבת בחורף, ליד תנור חם בבית המדרש. לעתים היתה מגורת הנפט בביתנו מעלה עשן בליל שבת, והיו קוראים את הגוי־של־שבת לכבות אותה. אבי היה קפדן ומצא שאסור לבקש את הגוי לשוב ולהדליק את המגורה. הייתי שמח על מקרים כאלה ורץ לבית המדרש לשמוע סיפורים מפי השמש הזקן. הוא היה מספר מיני סיפורים על שדים ורוחות, אבל סיפר גם על מעשים שהיו.

כשמלאו לי שמונה שנים יצאתי מן החדר, שלמדתי בו שמונה עונות או "זמנים". היו לי בסך הכל שני מלמדים; מפי האחד למדתי אלף־בית וקריאה וראשית חומש, במשך שנה וחצי, ויתר השנתיים וחצי למדתי תנ"כ ותלמוד. בסך הכל הייתי בחדר ארבע שנים.

כבר סיפרתי שבימים ההם היה בכל העיירה רק אחד קורא עתון, והיו יודעים חדשות מפי עוברים ושבים ומפי הנוסעים לוויילנה לקנות סחורה. בבית אבי היו מתאספים במוצאי שבת למדנים אחדים, לשוחח בדברי תורה ובמילי דעלמא. שיחות מיוחדות היו נהוגות כשאבי היה חוזר מוויילנה. אבי היה גוסע פעמים אחדות בשנה לאביו, ושוהה אצלו כשבוע. שם היה נפגש עם אנשים, בתוכם עם חבריו לשעבר ללימודים.

הייתי יושב בפינה ומאזין לשיחות, ופעם שמעתי שיחה כזאת: אבא סיפר שהוא מתפלא שלא שמענו בקול הגאון מוויילנה שאמר כי יש לקיים את דברי חכמינו — בן חמש למקרא ובן עשר למשנה, ותלמוד יש ללמד רק למי שרוצים להמשיך את לימודיהם. ואילו אצלנו לומדים תנ"כ רק זמן קצר ומיד עוברים

ללמוד גמרא. עלי, שהייתי ילד, עשו הדברים רושם רב. בשנתיים הראשונות למדתי תורה ונביאים ראשונים ונהניתי מן הסיפורים היפים. בכל שבת הייתי חוזר וקורא הכל בעצמי, וידעתי הכל בעל-פה. בן חמש התחלתי ללמוד את ישעיהו, אבל לא הבינתי הרבה משום שגם רבי לא הבין. אחר-כך התחלתי ללמוד רק תלמוד וקצת מספרי תרי"עשר.

בבית אבא היו ארוגות רבים של ספרים, כמעט כולם ספרי קודש, גדולי מידות. אהבתי לדפדף בספרים והתעניינתי גם בשערים. יותר קל היה לקרוא את הספרים שהיו בעלי תבנית קטנה. נפל לידי ספר בשם "עליות אליהו" מוקדש לגאון מווילנה. הספר היה חדש ומחברו היה אחד ששמו יהושע לוי. הספר עניין אותי מאוד, ולא זו בלבד שקראתיו אלא ממש למדתי. בהנאה ובהערצה קראתי את הסיפור כי הגאון מווילנה, בהיותו בן י"ג, התחיל ליצור גולם ועוד מעט והשלים את מלאכתו, אלא פתאום גילו לו מן השמים שלא יסיים. על כך שמעתי עוד לפני כן, מפי זקנים בבית המדרש. אחד מהם סיפר גם על הגולם מפראג שנעשה על ידי גאון מפורסם, הוא המהר"ל; אבל המעשה בילד בן י"ג בוויילנה נראה לי מופלא יותר. ועוד מסופר היה שם שהגאון מווילנה ערך גלות, ואת אומרת יצא לגנוד למקומות שאין מכירים אותו שם. כשבא לברלין יצאו לקראתו כל היהודים וחילקו לו כבוד. שאלו הפרופסורים הגרמנים מי הוא ואיזה הוא שהעם חפץ ביקרו? ענו להם שזה גאון הבקיא בכל שבע החכמות. ביקש הפרו" פסור לאסטרונומיה לדבר אתו. הוא אמר שיש לו שאלה שכל המלומדים אינם יודעים לפתור אותה. בא הפרופסור עם מתורגמן ושוחח עם הגאון באותה שאלה. ענה הגאון בכתב בעברית, והמתורגמן תרגם לפרופסור בגרמנית, ונפתרו כל השאלות. נתכנסו כל הסטודנטים והפרופסורים והביעו תודה לגאון שגילה סוד שהם לא מצאוהו, אבל הגאון לא רצה בכבוד ויצא את העיר.

סיפור זה מצא חן בעיני וסיפרתי לאבי שקראתיו בספר, ושאלתי מדוע אין לומדים אצלנו את כל החכמות שלמד הגאון. אמר אבי, לכשתגדל תדע גם אתה. לפי שעה עליך ללמוד תורה. בכל זאת נתעורר בי חשק לדעת גם אסטרונומיה, ומפי הגביר המשכיל בעיירתי שמעתי שעורך "הצפירה", חיים זליג סלונימסקי, הוא אסטרונום היודע את כל הכוכבים.

לאחר זמן מה התרחש ליקוי חמה. הדבר היה בשנת 1888. על ליקוי החמה כתבו מראש והממשלה הודיעה כי ביום פלוני בשעה ובדקה פלונית יהיה ליקוי חמה. בבתי הכנסיות של הנוצרים קראו את ההודעה באוזני האיכרים, והדבר היה לשיחת הכל והיו גם התערבויות. ב"הצפירה" נתפרסמו הרבה מאמרים מאת העורך, חכם התכונה חיים זליג סלונימסקי, וגם הוא כתב על ליקוי החמה הצפוי, אבל לא הכל האמינו. אמרתי לאבי שגם הגאון מווילנה היה חכם-תכונה ויש להאמין לתוכנים. אבי טען שבספרים הקדושים כתוב שליקוי חמה בא מחמת עבירה, כעונש, ואיך אפשר לדעת מראש מתי יבוא.

ליקוי החמה חל בבוקר השכם. כל בני העיירה השכימו לקום, יהודים ונוצרים. אבא הלך להתפלל ואמר שכל זה עניין של שטות. אבל בדיוק כשאמר בתפילה "המאיר לארץ ולדרים עליה", נעשה חושך כאילו ירד לילה. הוא נבהל, אבל מיד

התאושש ורץ הביתה ורשם בשער של ספר באיוזו שעה ובאיוזו דקה היה הדבר. ניצחתי.

בו תשע חדלתי ללכת לחדר. למדתי מעתה רק מפי אבי הרב, אבל לא בשעה קבועה, פעם ביום ופעם בערב. אחר-כך בא לעיירתנו אדם אחד שגמר בית-ספר עממי רוסי בוויילנה וידע קצת רוסי וחשבון. הוא רצה ללמד אותי, אבל לא רציתי ללמוד רוסי, שהרי זו שפת גויים. אולם חשבון רציתי ללמוד; אבי פסק שכל אחד צריך לדעת חשבון. נהייתי מאוד מן הלימוד, אבל הדבר לא נמשך זמן רב. את כל תורתו של מורי לחשבון למדתי בזמן קצר.

למדתי תלמוד מפי אבי עד היותי בר-מצווה. אותה שנה סיימתי את כל הש"ס וידעתי אותו "על הדף". לסעודת בר-המצווה שלי נתכנסו הלמדנים של העיירה, כל אחד הביא איתו מסכת ושאל באיזה דף נמצאות מלים פלוניות. לא נכשלת, אף על פי שהש"ס מכיל שלושת אלפים עמודים. הדבר היה לפלא וסיפרו על כך בכמה עיירות וגם בוויילנה. לא עברו ימים מועטים ואבי החל לקבל מכתבים על שידוכים עם כלות עשירות, ביניהם מכתב אחד מרומניה. אבי סיפר לי זאת ואני רק צחקתי.

ניצני השכלה

סבא, אבי-אבי, בא אלינו מוויילנה והביא איתו ספריה מורכבת מכמה ספרי דרוש. עד הימים ההם הכרתי רק את ספרי התלמוד וחיידושי תורה. בספרי הדרוש מצאתי תמונות מן החיים, על העוול והעושק הנעשה לעניים. זאת היתה הפובלי-ציסטיקה של הדור והיה בה משום שירה, לא אותה ירושת שבהלכה ובפלפול.

לעיירה היו באים מגידים לדרוש דרשות. היו מאספים בשבילם קצת כסף והם היו נוסעים הלאה. אבל אלה לא היו הדרשנים מלפנים. לא היה בהם ניצוץ דרישת הצדק שמצאתי בספרי הדרוש. אלה היו מגידים לשם פרנסה, ולא היה הקהל רץ לשמוע את דרשותיהם. אולם היו מספרים על שני מגידים בעלי השפעה: המגיד מקלם והמגיד מרומשיץ, לפי העיירות שמהם יצאו.

המגיד מקלם היה מטיף מוסר על בחורים ובחורות המטיילים יחד, ובכלל על עוברי העבירות ועל העונשין שהם צפויים להם בעולם הבא. לעומת זאת סיפרו על המגיד מרומשיץ שהוא מדבר דברי חירות, שהוא מספר על הרמב"ם כרופא וכפילוסוף וטוען שההשכלה איננה דבר אסור. אותו לא רצו לשמוע בעיירות הקטנות, וגם לא היו משלמים דמי דרשותיו. עוד שמעתי על מגיד ששמו דיינוב, הדורש רק בערים הגדולות ואומר שהיהודים צריכים ללמוד רוסי וללמוד השכלה חוץ מתורה. רציתי מאוד לשמוע מגיד כזה, אבל הוא לא בא לעיירתנו.

בכלל היה מספר המגידים פוחת והולך, אולי משום היציאה לאמריקה. גם קם נוער שלא אהב לשמוע מוסר, שבחורים לא יטיילו עם בחורות. אבל לא פסקתי לקרוא בספרי הדרוש, ותמיד הייתי מוצא בהם משהו חדש על דרכי החיים.

בביקורי בוויילנה גרתי בבית שהיה מוגח בו על השולחן גליון של העתון העברי היומי "הצפירה". כבר שמעתי את שם העתון לפני כן, אבל מעולם לא

החזקתי ביד עתון עברי. ניסיתי לקרוא ולא הבינתי מילה. היה שם מאמר מלא מליצות על אחד ושמו ביסמארק. התביישתי: כולם קוראים ומבינים ואני, שסיימתי את כל הש"ס, אינני מבין כלום. החלטתי כי בבואי הביתה אתתום על "הצפירה" בהשתתפות אנשים אחרים. ידעתי שצריך לשלם 2 רובל לרבע שנה, ואם נהיה חמישה שותפים נשלם כל אחד 40 קופיקות. כשבאתי הביתה מצאתי בעיירה את בנו של רבי לשעבר מפולטאבה שהביא אתו ספרים עבריים, בתוכם "דברי ימי עולם" מאת קלמן שולמן (בתרגום מגרמנית) וכן הרומן "מסתרי פאריז" מאת אויז'ן סי (שגם הוא תורגם לעברית מן התרגום הגרמני). שאלתי אם הספרים אמנם ספרי כפירה הם, ואמרו לי ששולמן הוא יהודי המתפלל בכל שבת בבית הכנסת, וכל האדוקים קוראים את ספריו. לא קשה היה לי להבין את ספריו, וזו היתה היכרותי הראשונה עם העולם הגדול.

אחר זמן סיפר לי ד"ר קצנלסון כי בהיותו נער בן ט"ו קרא בפעם הראשונה ב"הצפירה" מאמר על הטלגרף, ודבר זה פקח את עיניו. לפני כן, בראותו את עמודי הטלגרף, היה מתפלא כיצד אפשר לשלוח ידיעות מקצה העולם ועד קצהו ולא יכול היה להירגע. וכשראה בעתון "הצפירה", שמישהו הביאו מווארשה לבוורויסק, מאמר בכותרת "טלגרף", לא יכול היה לאכול ולשתות שלושה ימים ורק קרא את המאמר כדי להבין היטב את סוד הטלגרף. משהו דומה היה גם אתי, כשקיבלתי בפעם הראשונה בעיירתי את "הצפירה", ואני בן י"ד. דווקא הטלגרף כבר לא עניין אותי, וכבר לא היו מאמרים על כך ב"הצפירה", אבל כל המכתבים מהעיירות שנדפסו ב"הצפירה" עשו עלי רושם רב. מהם הבינתי שבעיירה שלי לא הכל כשורה. במכתבים היו דברי ביקורת על הסדרים בעיירות. השויתי את הדברים למצב בעיירה שלנו ונתפתח בי חוש פובליציסטי.

רציתי לכתוב, אבל לא ידעתי לשון ולא יכולתי לשלב את המשפטים. לסבא שלי היו הרבה ספרים שכתב בעצמו, ליקוטים מספרי דרוש. היה לו סגנון טוב. בנעוריו חיבר ספר בדקדוק עברי. כשבא אלינו כבר היה זקן, אבל עדיין לימד אותי לכתוב עברית. ניסיתי לכתוב מאמרים ולשלוח אותם ל"הצפירה" השבועית בווארשה. הייתי בן ט"ו, ולא קיבלתי תשובה. הבינתי שבוודאי אין המאמרים שלי ראויים לדפוס.

בימים ההם התחילה להופיע בווארשה סידרת מכתבים למתלמדים מעצמם לרוסית ולגרמנית. המחבר היה הסופר העברי ניימאנוביץ' ("הנץ") שהיה כותב בכל שבוע ב"הצפירה". נעשיתי מנוי על מכתביו והחלפתי אתו אגרות. רציתי מאוד לפרסם מאמרים, אבל כפי שסיפרתי לא היו מאמרי נדפסים ב"הצפירה". רק פעם אחת, כשעדיין לא מלאו לי שש-עשרה בא גליון "הצפירה" לעיירה הסמוכה אוראן, ששם היה הדואר, ובגליון נדפס מכתב גלוי אלי מאת עורך העתון חיים זליג סלונמיסקי המפורסם, והוא פונה אלי בתואר "החכם המפואר בן-ציון כ"ץ, בן הרב דק"ק דויג". הדבר עשה רושם רב: עורך "הצפירה" כותב לנער וקורא לו בתוארים כאלה. במכתב הגלוי שנדפס בשני גליונות הוא מביא חלק ממאמרי ועונה עלי. מאז התחיל קשר בכתב ביני ובין סלונמיסקי. הוא הדפיס מאמרים אחדים שלי, שאמנם לא היה להם ערך רב. פרסמתי גם רשימות על ארץ-ישראל

וארגנטונה לרגל הפולמוס שהתנהל בימים ההם, לאן לגסוע. את כל ידיעותי שאבתי כמונן מן העתון ומקצת ספרי השכלה שהגיעו לידי. כבר למדתי קצת רוסית ובעזרת המלון הרוסי-עברי של יהושע שטיינברג התחלתי לקרוא ספרים רוסיים שמצאתי אצל רב לשעבר מאורנבורג שנעשה קבלן לסלילת כבישים. כמעט כל מלה צריך הייתי לחפש במילון, ונתקשיתי מאוד בדבר.

התחלתי להתעניין גם בבעיות של פסיקת רבנים, לקולה ולחומרה. בימים ההם ביקר אצלנו רב מעיירה קרובה וסיפר מעשה בשאלה שנתעוררה על שור שהיתה לו סירכה בריאתו והרב פסק טריפה. פנה אליו הקצב ואמר: "רבי, יש לי עוד שאלה, אם עלי ללכת להיתלות או להתעוור. קניתי את השור לא בכסף, וההפסד הוא יותר מעשרה רובל, מלבד מה שאין לי כסף לשבת. אם לא אשלם את החוב, שוב לא יתנו לי בהקפה." הרב סיפר שבא במבוכה: איננו יכול להכשיר, אבל שמא ואולי. הסיפור עשה עלי רושם עז והתחלתי לחפש בספרות הרבנים טעמים להקל. מצאת שענין מסויים שהוא בכל מקום טריפה נחשב בוולוז'ין לכשר — וזאת משום ששם חי גאון גדול והוא היה מקל. התחלתי להתווכח עם אבי שיש להנהיג גם אצלנו גוהג וולוז'ין. אבי הרהר זמן רב ולבסוף פסק הלכה כוולוז'ין. אבי היה ידוע כצדיק, והתחשבו בדבריו.

אבל אני לא הסתפקתי בזה, התחלתי לחקור במקורות רבניים בספרית סבא, ומצאתי כי היה דין שונה במקומות שונים. היו מקומות שבהם החמירו, וכל מקרה של ספק נחשב לטריפה. אבל היו גם ערים בספרד ובטורקיה, שבהם נתקיימה שחיטה יהודית והרבנים הגדולים היו מכשירים את הכול מפני שהטריפה היתה כרוכה בהפסד מרובה. פניתי במאמר ל"הצפירה" לכל הרבנים, שיתכנסו לאסיפה וידונו בשאלה מהדש, תוך התחשבות עם גדולי הרבנים בדורות הקודמים, שלא לגרום נזק לישראל. המאמר עשה רושם רב. לא יכלו להאשים אותי שאני אפיקורס, משום שהסתמכתי על רבנים גדולים והבאתי את המקורות. את המאמר על הצורך בדיון על קולות בענין כשר וטריפה, על סמך מקורות תלמודיים, פירסמתי בשנת 1893 בהיותי בן שבע-עשרה. לאחר פרסום המאמר עברתי לוויילנה ועיינתי שם חצי שנה בספרים וחיברתי ספר שנדפס לאחר שנה וחצי ושלחתי אותו לרבנים מפורסמים. רבים מהם ענו לי. הגאון הידוע ר' שמואל מזהליבר מביאליסטוק כתב לי שהדברים שאני כותב בספר ראויים היו שייאמרו על ידי גאון כדי שתהיה להם השפעה. בהקדמה לספרי כתבתי שהדבר יהיה חשוב ביחוד בארץ-ישראל בעוד עשרות שנים כשתהיה שם אוכלוסיה יהודית גדולה ולא יהיה למי למכור את בשר הטריפה. במשך השנים שכחתי את כל הענין והייתי שקוע בענינים אחרים ולא עלה על דעתי שאשוב ואטפל בשאלות אלה לאחר שהתרחקתי מהעולם הרבני. אבל כששאלת הבשר החרפה בארץ-ישראל, התעניין הרב הכולל של ארץ-ישראל הרב הרצוג בספרי שנכתב לפני יותר מששים שנה ואמר לי שקיבל את הספר מן הספריה הלאומית בירושלים והתחשב בו.

כשבאתי לוויילנה לאחר פרסום מאמרי לרבנים התייחסו אלי משכילי וויילנה בכבוד רב. הכרתי כמעט את כל משכילי העיר ושוחחתי אתם הרבה במשך השנים.

תקופת 1893—1897 נחשבת בדברי ימי רוסיה כתקופת-מעבר. בימים ההם התפתחו הציונות מזה וה"כונד" מזה. בוילנה הורגשו היטב סימני התפתחות זאת. דוקא בספרות לא נשאר עקבות התקופה הקצרה הזו. יש בספרות העברית תמונות החיים מן התקופה שקדמה לה ב-20 או 30 שנה, בספרי פרץ סמולנסקי, ראובן אשר ברוידס, משה לייב ליליינבלום. ברוידס תאר ברומנים שלו "הדת והחיים" ו"שתי הקצוות" את המאבק בין האדוקים וההשכלה. ליליינבלום היה אחד הגבורים ברומן של ברוידס. אבל על התקופה שבה חייתי אני בליטא בנעורי אין תיאור, לא בצורה בלטרסטיית ולא בצורת זכרונות.

בשנת 1894 פרסמתי מאמרים פובליציסטיים אחדים אף על פי שהייתי רחוק מן החיים. אותה שנה נתקבל ברוסיה חוק המונופולין הממשלתי ליי"ש מיסודו של הגרף וויטה. היו שאמרו שזוהי תקנה מתוך שגאה לישראל משום שיהודים רבים נתפרנסו ממכירת יי"ש. בכל הפלכים שבהם התגוררו יהודים היו כמעט כל בתי-המרוח בידי היהודים. בתזכיר שהגיש וויטה לקיסר אלכסנדר השלישי על הנהגת המונופולין נמנה גם הנימוק ליטול מאת היהודים את פרנסתם. אבל למעשה התקין וויטה את המונופולין כדי לשפר את הכנסות האוצר, כשהוא לעצמו לא היה שונא ישראל, אבל ידע שהקיסר הוא צורר יהודים וניצל גם נימוק זה. על כל פנים היה הדבר אסון ליהודים. כתבתי ב"המליץ" שכבר נתקבל בעיירתנו, שישתדלו אצל הממשלה שיינתן ליהודים קרקע, ושיש להרבות בחקלאים יהודים משום שחלק גדול מן היהודים יהיו נטולי פרנסה, ומאחר שדבר זה יהיה לרעת המדינה כולה ייתכן שהממשלה תסכים לתת קרקע ליהודים. לא הייתי בקי במצב הכלכלי של המדינה ולא היו בידי שום מספרים. אבל "המליץ" שיצא בפטרבורג עיר הבירה פרסם את מאמרי כמאמר ראשי. דבר זה נתן לי אומץ ופרסמתי מאמר שני, שוב ב"המליץ" אחרי מות אלכסנדר השלישי בשנת 1894. כל העתונים היהודיים הספידו את הקיסר ושיבתו אותו מלך השלום משום שבימיו לא היתה מלחמה בארץ. ובאמת שונא היה מלחמה. מספרים כי בהיותו יורש עצר, בימי מלחמת רוסיה וטורקיה בשנות 1877—1878, כשהיה בחזית וראה את פגעי המלחמה החליט לפעול שלא תפרוץ מלחמה. הוא כרת ברית עם צרפת שהיא רפובליקה ובלכוד שתמנע מלחמה. כתבתי מאמר שיש לשנות לזכר הקיסר המנוח את תפילת "הנותן תשועה", שבה כתוב כי הקיסר "ידבר עמים תחת רגליו" והצעתי שימחקו את המלים הללו ויחברו תפילה חדשה שבה תובע רק משאלה לשלום, שיתמו מלחמות מן הארץ. גם מאמר זה נתפרסם.

פרסום המאמרים ב"המליץ", היוצא בפטרבורג עיר הבירה, נתן לי אומץ. רציתי להיות סופר ולעסוק במדע ובדברי ימי ישראל. ידעתי שמצב הסופרים הוא בכל רע. הכרתי בוילנה את הסופרים הזקנים שחיו שם כל ימיהם, ללא פרנסה בכבוד. אבל לא ראיתי לפני דרך אחרת.

נסיעתי הראשונה לפטרבורג

באותו זמן פורסם בכל העתונים היהודיים, שחברת "מפיצי השכלה" הכריזה על פרס של 400 רובל לספר שיהיה בו חומר לדברי ימי היהודים ברוסיה ובפולין,

מתוך השאלות והתשובות הרבניות. שמחתי מאוד להכרזה זאת. הייתי בקיא היטב בכל הספרים הללו. חוץ מזה היתה בוויילנה ספריה גדולה, ספרית סטראשון, שבה היו כל הספרים הדרושים. התחלתי מיד לעבוד בכיוון זה. ובינתיים הכרתי אדם אחד שרצה להיות מו"ל. שמו היה צוקרמן ואביו היה ידוע כמפיץ ספרי השכלה, בתוכם הירחון "השחר" בעריכת פרץ סמולנסקין. אני עסקתי הרבה בספרות הרבנית; היה בדעתי לפרסם ספר בענין דיני טריפה ולדרוש מהרבנים הקלות בשטח זה. הציע לי צוקרמן שיוציא את ספרי לאור, ובשכר זה יתן לי מאה טפסים חינם. ניגשתי איפוא לעבוד על שני ספרים: בשביל הפרס ובענין הטריי-פות. במשך חודשים אחדים, שבהם עבדתי יומם ולילה, סיימתי את שניהם. אחר-כך התחלתי ללמוד רוסית וגרמנית.

הדפסת הספר על הטריפות לא נמשכה זמן רב, אבל הספר בתולדות היהודים ברוסיה לא יצא מן הדפוס כל כך מהר. שלחתי אותו לפטרבורג לחברת "מפיצי השכלה", וצריך היה לעבור זמן עד שהמומחים יחליטו אם הספר ראוי לדפוס. אותה שעה התעניינתי גם בהתקפות האנטישמיות על התלמוד שפורסמו בכמה ארצות, וגם ברוסיה. החלטתי לכתוב ספר מיוחד על התלמוד, בשם המליצי "אור גוגה על שמי התלמוד". את הטפסים שקיבלתי מן ההוצאה שלחתי למלומדים רבים וקיבלתי מכתבי תשבחות, בתוכם מאת משה לייב ליליינבלום, ד"ר הרכבי, ד"ר קצנלסון וכן ד"ר אברהם לובלינר, פרופסור בבית המדרש לרבנים בברלין, שכתב לי אפילו שהוא עומד לתרגם את ספרי לגרמנית. אבל מאת אחד-העם קיבלתי מכתב של גזיפה. הוא כתב לי שספרי הוא מחוצף. כיבדתי מאוד את אחד-העם והצטערתי הרבה על כך.

שלחתי את שני הספרים לועד "מפיצי השכלה", בהצעה שיקנו ממני את חמישים העותקים שנשארו בידי, להפיצם בספריות כנהוג. על כך קיבלתי תשובה מאת הברון דוד גינצבורג, חבר הועד, שכל חברי הועד מכירים בחשיבות הספרים והוחלט לקנותם ממני, והם שולחים לי את הכסף מיד. קיבלתי מכתב גם מאת פרופ' דניאל חבולסון שהוא רואה מן הספר כי אני למדן, ובקרוב אקבל הצעה מסוימת ממנו ומן הבארון גינצבורג.

בימים ההם חל יובל חמישים שנות פעולתו המדעית של חבולסון. בפטרבורג הוחג היובל ברוב פאר. במסיבת היובל הודיע הברון גינצבורג, כי יש לו בספרייתו כתב-יד של התלמוד הירושלמי, וכדאי לפרסם את כתב-היד בצירוף פירוש. הברון והפרופ' חבולסון התייעצו מי יוכל לכתוב את הפירוש, וחבולסון אמר שלדעתו אני ראוי לחבר את הפירוש. לא עברו ימים מועטים — והוא פנה גם אלי בהצעה כזאת. היו לי פקפוקים, מפני שאינני בקיא ביותר דווקא בירושלמי. עניתי שעלי להתיישב בדבר. קיבלתי תשובה שישלחו לי כסף לבוא לפטרבורג וישלחו לי גם רשיון ישיבה. שמחתי מאוד וקיבלתי את ההצעה. רציתי לראות את עיר הבירה. בחלק מן הכסף שקיבלתי צריך הייתי לקנות מלבושים. בעיירה ובוויילנה לא חשוב היה כיצד אני מלובש, אבל פטרבורג אינה מלתא וזוטרטא. במכתב שקיבלתי מחבולסון נאמר, כי מיד לבואי אפנה לשלטון העיר ואגיד שאני אותו האיש שהבארון גינצבורג ביקש בשבילו רשיון ישיבה זמני לעבודה מדעית.

בפעם הראשונה בחיי נסעתי לילה וחצי ברכבת. כשהתקרבותי לפטרבורג ראיתי אנשים אחרים לגמרי שלא ראיתי כמותם לא בעיירה ולא בוויילנה. בפעם הראשונה ראיתי תחנת רכבת גדולה ועגלונים רבים. פניתי מיד לשלטון העיר, ולפי מראיתי ודיבורי הרוסי הרצוף לא נתנו לי לגשת לפקיד הראשי. אבל בכל זאת הגעתי אליו, קצת בחוצפה, מכיוון שידעתי שיש לי מגן. הפקיד הסתכל בי בתמיהה. הוזה המלומד שבשבילו השתדל הבארון גינצבורג? העבירו אותי לפקיד אחר ששאל כל מיני שאלות, היכן אני גר וכדומה. את הרשיון לא היו מוסרים לי, אלא שולחים לבית המלון או לדירת האישי. אמרתי שאינני יודע היכן אגור. כשאקבל את הרשיון אחפש לי מלון. אבל הפקיד אמר שעלי למסור קודם את הכתובת.

לא ידעתי שום שם של מלון. לא העזתי לומר שאני גר אצל הבארון גינצבורג או חבולסון. החלטתי למסור את הכתובת של קצנלסון, שאתו התלפתי הרבה מכתבים והוא התעניין מאוד בספרי. השארתי את החפצים בתחנת הרכבת וחשבתי שקצנלסון יתן לי עצה באיזה מלון לגור, כמובן מלון לא יקר, ואחרי כן אאסוף את חפצי מן הרכבת.

כשבאתי לקצנלסון לא מצאתיו בבית. אשתו קיבלה אותי בברכת ברוך הבא. מסופק אני אם היתה מאושרת מבואו של הקרתני המדבר רוסית רצוצה, אך בינתיים בא ד"ר קצנלסון עצמו והוא שמח מאוד לבואי.

בהיותי בפטרבורג הבירה נדמתה לי העיר בימים הראשונים גדולה ומשונה ביותר. לא הייתי רגיל לצעוד על גבי מדרגות מרופדות שטיח לבן, וליד כל דלת עומד שומר. ביקרתי אצל הבארון דוד גינצבורג ואצל הפרופסור חבולסון לרגל העבודה שהוצעה לי. הבארון קיבל אותי בסבר פנים יפות. הוא ראה שאני מדבר רוסית רצוצה והשתדל לדבר אתי בביטוי ברור, וגם השתמש בפסוקים עבריים כדי שאבין את הדברים על בוריים. הוא היה בקיא גם בספרות העברית החדשה, והראה לי בירחון יהודי גרמני ביקורת לטובה על ספרי בדבר התלמוד. כן הראה לי כתב יד של תלמוד ירושלמי שאמר לפרסם לכבוד היובל של פרופסור חבולסון.

חבולסון, בביקורי אצלו, דיבר אתי לא רוסית אלא גרמנית קרובה ליידיש. אף על פי שהיה פרופסור באוניברסיטה רוסית לא ידע לדבר היטב רוסית. בזמן הראשון היו הביקורים שלי אצלו רשמיים בלבד. שאלתי אם נכון הוא מה שסיפר לי סבא, שהם למדו יחד בבית מדרש והוא נתפס בקריאת ספר של רמח"ל. הוא הרהר רגע ואמר שהדבר נכון, אבל לא רצה לדבר על הימים ההם ורק הצטמצם בעבודתו ובספרייתו הגדולה.

בביקורי הראשון בפטרבורג שהיתי שם קרוב לחדשיים. זו הפעם הראשונה בחיי שהייתי בתיאטרון. כשהייתי בוויילנה לא הלכתי לתיאטרון, משום שעדיין לא יצאתי מן העולם הרבני. בפטרבורג השפיעה עלי אשה אחת שאלך ל"מאריאנסקי תיאטר". שם הציגו אופירה ובאלט. המחזה הראשון שראיתי בימי היתה האופירה "רוסאלקה" (בת-הים) של דראגו מיוסקי. בשום אופן לא יכולתי להבין כיצד מתהלכות נשים בעירום כזה. חשבתי ששוב לא אלך לעולם לתיאטרון. סיפרתי

את זאת לקצנלסון והוא צחק ואמר: "אף אני הייתי כמוך, הייתי שקוע בעולם החסידים, אבל אתה הרי כבר הורגלת בוויילנה לחברת משכילים". עניתי לו: "אתה לא היית מעולם רב, ואילו אני הוריתי הוראות לאיסור והיתר". לאחר מאבק פנימי הלכתי בכל זאת לראות את האופירה "דימון" מאת אנטון רובינשטיין. אמנם שם לא היו ריקודי עירום כמו ב"רוסאלקה", אבל אף אופירה זו לא הלמה לרב לשעבר.

חכמי ווילנה

במשך ארבע שנים, משנת 1893 עד שנת 1897, שהיתי במקומות שונים, בוויילנה, בפטרבורג, בקובנו ובדוויג. בעיקר חשובה היתה לי העיר ווילנה, משום ששם היתה הספרייה של סטראשון ובה ספרים יקרי-המציאות.

מבקר הייתי בוויילנה בביתו של הרב-מטעם, שלמה זלמן מינור, שגורש ממוסקבה לאחר שהיה שם רב. גירש אותו אחי הקיסר סרגיי, שהיה המושל העליון במוסקבה, על שמינור העז לא לציית לו. לפני שנתמנה סרגיי למושל, קיבלה קהילת היהודים במוסקבה רשיון להקים שם בית-כנסת. כשכבר עמד הבנין על תלו, חרה לו למושל שבית-הכנסת יפה כל כך. שלח להגיד לרב-מטעם שיהפכו את הבנין לבית חולים יהודי או מוסד אחר. לא שמע הרב בקולו ונתן פקודה לסיים בנין בית-הכנסת. על כך גיתן צוו הממשלה לסגור את בית-הכנסת ולגרש את הרב מטעם מן הבירה. מינור בחר את ווילנה, שבה גמר את בית-המדרש לרבנים מטעם הממשלה.

הוא היה בעל אופי וחם-מוג. נתפרסם ספר שלו ברוסית המכיל את דרשותיו. הוא כתב מאמרים ב"המליץ" והיה מתפלמס עם אחד ושמו רוזנסון איש ווילנה, שהטיף לשלום בין היהדות והנצרות ופרסם על כך ספרים רבים שהפיץ אותם חינם. רוזנסון לא היה מיסיונר. היה עשיר מאוד ועשה מה שעשה מתוך הכרה בלבד. הרב מינור טען שדעות אלה מזיקות לנוער, והתווכח במאמריו עם רוזנסון. קראתי את המאמרים בספרייה והחלטתי לבקר בביתו.

בבית מינור דיברו רוסית, ואני הייתי מעוניין להתרגל לדיבור רוסית. הדבר עלה לי בקושי, משום שעד גיל י"ט לא דיברתי שום מלה ברוסית. רושם רב עשתה עלי אשתו של מינור, אחת הנשים החכמות ביותר שהכרתי בימים ההם. כששמעה שאני רב לשעבר ומתעניין בספרות, התייחסה אלי בעניין וסיפרה לי הרבה על החיים בוויילנה בימי בית הספר הממשלתי למורים יהודים, שנוסד ב-1844 ונסגר בשנות הששים.

מינור היה מורה עברית לסופר הרוסי המפורסם לב טולסטוי. טולסטוי התעניין לעת זקנה בשאלות דת וביחוד בברית החדשה, ורצה לקרוא גם את התנ"ך במקורו העברי. התעניינתי ביחסי מינור וטולסטוי ושאלתי אותו איך התייחס טולסטוי ליהודים וליהדות, אבל הוא היה ממעט בדיבורים על כך. "לא אהבתי את הנצרות של טולסטוי, שהיה בעצמו עשיר והטיף אהבה לעניים", אמר. בני מינור, אוסיפ שהיה מהפכן והבן השני שהיה סטודנט באוניברסיטת

מוסקבה, העריכו את טולסטוי מאוד. כשהיה אוסיפ מינור בבית אביו, בשעת שיחתנו על טולסטוי, אמר לי: "על תדבר עם אבא על טולסטוי". כשגורש הרב מינור ממוסקבה ועבר לוילנה, גורש גם בנו אוסיפ מרוסיה המרכזית לוילנה על פעולה מהפכנית. עוד בהיותו סטודנט באוניברסיטה של מוסקבה הצטרף למפלגת הסוציאליסטים המהפכנים. ישב זמן מה במאסר ואחר-כך הוגלה לסיביריה. שם התקשר עם אשה שרוחה כרוחו והיא ילדה לו ילדים. לאחר זמן נשלח לוילנה, ושם עסק במתן שיעורים. כמעט בכל יום היה בא לאביו הרב, לעתים גם עם אשתו וילדיו. גברת מינור, רק היא ידעה שכלתה היא נוצריה ושהזוג אינו נשוי כדת וכדין. האב והבן היו שני עולמות נפרדים.

בוילנה התעניינתי גם בבית הדפוס של "האלמנה והאחים ראם". בית הדפוס של ראם היה הוותיק ביותר בליטא, מלפני 200 שנה. הוא נוסד בגרודנו ואחר-כך עבר לוילנה. על האלמנה דבורה ראם התהלכו אגדות. היא היתה אשה פקחית ורבת-פעלים. כן היתה מיוחסת, ממשפחת הרכבי, וכשהיה המלומד ד"ר אברהם אליהו הרכבי בא מפטרבורג לוילנה, היה מתארח בדירתה. חכמי וילנה היו באים לבקר, ובשיחות תלמידי החכמים השתתפה גם האלמנה דבורה. הדפוס היה מדפיס ש"ס באלפי גליונות, וספרים גדולים. היא סיפרה לי שהדפסת ש"ס נמשכת זמן רב. כן אמרה לי שעל תולדות הדפוס יכול לספר לי המגיה שמואל פייגנוון, המכונה שפן הסופר. אמנם כבר חדל לעבוד בדפוס ויש לו חנות גדולה לאריגים.

כשהכרתי את פייגנוון, סוחר האריגים, קיבל אותי בסבר פנים יפות. הוא סיפר לי הרבה על המשכילים של הדור הקודם וכן על פעולתו בדפוס. היתה לו חליפת מכתבים עם חכמי ישראל בחו"ל, בתוכם עובדי הספרייה של הוותיקאן וכן הספרייה בקמברידז', בעניין מציאתם של כתבי-יד. הוא סיפר לי שבספריית דפוס ראם נמצא ש"ס שלם שהיה לשעבר קנינו של הרב הידוע ר' יעקב עמדין, שהכניס לכל הש"ס סימני פיסוק: פסיקים, סימני שאלה, וכן ניקד את המקומות הקשים. ש"ס זה נמצא כיום בספרייה הלאומית בירושלים.

הוא סיפר לי גם על שביתת הסדרים הראשונה בדפוס ראם. הדבר בא כשהומצאה השיטה של עשיית אמהות דפוס, והדפוס של ראם התחיל להנהיג הדפסה כזאת. מיד נתכנסו הפועלים והחליטו לשבות, משום שעל ידי המטריצות יפסידו את פרנסתם. לפני כן היו מדפיסים בכל חצי שנה או שנה סידורים ומחזוריים לכל העולם, אבל משעה שיש מטריצות מספיק לסדר את הדף פעם אחת ושוב אין צורך בסידור מחדש. הובטח לפועלים שיתנו להם עבודה אחרת, והחלט להזמין רומאנים ביידיש. הסופרים יכתבו בכל שבוע או חודש קונטרס או ספר חדש, ותהיה עבודה לפועלים. כך נוצרה ברוסיה ספרות הרומאנים העממיים ביידיש.

פייגנוון סיפר לי כיצד הוגשמה המהדורה הגדולה של הש"ס, שנדפס בכמה מיני אותיות ועלה בממון מרובה. נוסדו בכל תחום המושב סוכנויות, שהיו מאספות מגויים לתשלומים שבועיים במשך שנים. אפילו בעיירות קטנות כמו עיירת מולדתי היו כעשרים מגויים. אחרי כן, בימי הפוגרומים בשנות השמונים וההגירה

לאמריקה, ירד מספר המנויים ולא כולם שילמו את השיעורים השבועיים. היו מנויים שבעצמם לא ידעו תלמוד וקנו את הש"ס רק לשם קישוט. היו אבות לבנות שקנו את הש"ס כנדוניה לעתיד לחתן יודע תורה.

בבית פייגנוון הכרתי גם את בנותיו. הן לא התענינו בענינים יהודיים, ובני חברתם היו צעירים סוציאליסטים ובונדאים. בתו של אחד מראשי הבונדאים, קרמר, היתה חרוצה ומשכילה ורצתה להשפיע עלי שאצטרף לחוגם. היא נתנה לי לקרוא ספרים בתולדות המהפכה הצרפתית, בתוכם גם ספרים שנדפסו במחתרת. היו לי גם וויכוחים עם בני הנוער הסוציאליסטי. אבל לא אני השפיעתי עליהם ולא הם השפיעו עלי. הוויכוחים התנהלו בצורה ידידותית. הם עדיין לא נלחמו בציונות, שהיתה בראשיתה, ולא התייחסו אליה ברצינות. עיקר המאבק היה בעולם הבורגני. כן לא היה ניכר עדיין מאבק בין הבונדאים והסוציאלי-דמוקרטים. לבונד עדיין לא היתה תכנית לאומית. עיקר פעולתו היתה להפיץ מדעים יסודיים בין המוגי הפועלים, ולכך הסכימו גם הסוציאלי-דמוקרטים. אמנם גם החוגים היהודיים הלאומיים לא התנגדו להפצת דעת בין הפועלים. אבל לבסוף הבינו שהמגמה היא הפצת סוציאליזם ואנטי-לאומיות. לאחר זמן, אחרי הקונגרס הציוני הראשון, כבר הורגש המאבק בין הבונד והציונות. רוב הנוער, גם בבתי המסורתיים כמו בבית פייגנוון, היו אוהדים לבונד. ההורים לא התענינו בחינוך הנוער. רק האדוקים, שלא נתנו לבניהם ללמוד בגמנסיה כדי שלא יכתבו בשבת, עמדו על שלהם, אולם גם שם היו מקרים חריגים. מלחמת האבות והבנים התפשטה בכל החוגים.

בכל התענינותי בסופרים ובנוער לא שכחתי את אנשי הדת, שהייתי קשור אתם מאז. בוויילנה היתה מסורת דתית, וחלק גדול של יהודי וויילנה היה אדוק. למדו הרבה תלמוד. בימים ההם היו לי כמה וויכוחים עם הנוער בוויילנה על התלמוד. רבים קראו חוברות שונות נגד התלמוד, שנאמר בהם שזה ספר אסיאתי וחבל שיש עדיין צעירים העוסקים בו. רבים, שידעו שאני תלמודי, היו שואלים אותי: "האם אתה עדיין מגן על התלמוד?" והייתי עונה: "אין לכם רשות לדבר על התלמוד מפני שאין אתם מבינים אותו. יש לשים לב שהתלמוד נתחבר לפני יותר מאלף שנה ויש בו כמה מאמרי מוסר היכולים להיות למופת עד היום". פרסמתי מאמר ב"השילוח", "שיחה במסילת הברזל", ותיארת בו חלק מהוויכוחים שהיו לי על התלמוד. מדובר בתלמוד גם על שאלת הפועלים, על שאלת הנשים ושאלות סוציאליות אחרות. הבאתי ראיות שאין לנו מה להתבייש בתלמוד.

במרכזים היהודיים הגדולים ברוסיה היתה הממשלה מחזיקה יהודי מלומד, שהיה נספח להנהלת בתי-הספר ואחראי לפני הממשלה. בוויילנה היה הנציג שמואל יוסף פין. אחרי מותו בא במקומו המלומד היהודי מפטרבורג פייבל גץ, שלמד באוניברסיטה של פטרבורג במחלקה היהודית-ערבית. הוא פרסם ספר שחתם עליו בשם בדוי, מאיר בק, על הדת בבית הספר, ועל כך נתעורר פולמוס ב"המליץ" שבו השתתף העתונאי שמואל רוזנפלד. גוהג היה ללבוש מדים, ככל פקידי הממשלה.

זמן קצר לאחר שנתקבלה בוויילנה חוברת "השילוח", נכנס אלי איש לבוש מדים של פקיד. התפלאתי מאוד, מה לזה בביתי, והוא הציג את עצמו: פייבל גץ, ואמר מיד: "באתי להודות לך על מאמריך ואשתדל שיתורגם. חקרתי מיהו המחבר ומצאתי את כתובתך, ובאתי להביע לך את תודתי". ענית לו שהמאמר אינו חשוב ושלדעתי יש לחבר ספר שלם על התלמוד. צריך גם לתרגם אותו לרוסית. אמר לי: "אדברה, כתוב, הרי אתה תלמודי". ענית לו שעדיין אינני בקיא כל-כך ברוסית כדי לתרגם את המונחים המשפטיים של התלמוד. הוא אמר שעלי לכתוב את הספר בעברית. עשיתי זאת, אבל לא מצאתי מתרגם טוב והספר לא הופיע.

בשנים הראשונות להיותי בפטרבורג אהבתי מאוד את העיר, למרות האקלים הקשה שלה. זו היתה העיר השלישית שגרתי בה. בעיירתי דויג היו בסך-הכל שני רחובות, וגרו בה 120 משפחות יהודיות. רחוב אחד נקרא רחוב הפרות, והרחוב השני רחוב העזים. רחוב הפרות היה עשיר, בו גרו בעלי הפרות, ורחוב העזים היה הרחוב העני. שיושביו היו בעלי עזים בלבד. וויילנה, לעומת זאת, כבר היתה עיר גדולה וחשובה לעיר יהודית, הלא היא ירושלים דליטא. לעומת זאת היתה פטרבורג עיר שכולה רוסית. פטרבורג היתה מחוץ לתחום המושב של היהודים. מותר היה לגור בה רק לבני החיילים המשוחררים מצבא הקיסר ניקולאי הראשון, ששרתו בצבא 25 שנים, וכן לסוחרים מסוג א' ולגומרי אוני-ברסיטאות, לרבות רופאי שיניים ורוקחים. אחרי כן הותר לשבת בפטרבורג גם לבעלי מלאכה. גם האוניברסיטה נתנה לסטודנטים היהודים זכות לגור בפטרבורג, אבל היתה קיצבה למספר הסטודנטים היהודים ולפיכך היה מספרם מועט.

האוכלוסיה היהודית בפטרבורג לא הגיעה אפילו למחצית מספר יהודי וויילנה, וגם היתה מפוזרת בכל חלקי העיר השונים; ברחוב לא היה סימן ליהדות. לא הורגשה כאן הדלות של המוני היהודים בוויילנה. יהודי פטרבורג הצטיינו כמו הרוסים בהכנסת אורחים בעין יפה. דווקא משום שהיהודים לא הרגישו עצמם בפטרבורג כמו בבית, היו מרוצים כשבא אליהם אדם שאפשר לדבר איתו כדבר איש עם רעהו. נתיידדתי בפטרבורג עם סופריה ומשכיליה ועסקניה, ומצאתי שם משפחות שהייתי יוצא ונכנס אצלן כמו בן-בית. כמעט בכל יום הייתי נכנס לביתו של ד"ר י. ל. קצנלסון, ששמו הספרותי "בוקי בן יגליה". הוא היה קשיש ממני בשלושים שנה ויכול היה להיות אבי, ולעתים התייחס אלי באמת כאב לבנו. היה נותן לי עצות וגם נמלך אתי בעניני ספרות ותלמוד. גם בבית אבי, כשהיה אבא לומד עד אחרי חצות, היה מבקש אותי, כשגדלתי, שאשב לידו עד שעה מאוחרת לשם שיחה. וכשביקשני ד"ר קצנלסון שאבוא אליו אחרי חצות הלילה לשוחח אתו בענין התלמוד, הייתי נזכר בשנות בחרותי. קצנלסון גמר חוק לימודיו כרופא באקדמיה הצבאית בפטרבורג ושימש

כרופא בצבא הרוסי בימי מלחמת רוסיה ותורקיה (1877). לאחר המלחמה רצה לקבל משרת רופא באחד מבתי החולים הגדולים בטרבורג, אבל לשם כך זקוק היה לתואר אזרחי של ד"ר לרפואה. לקבלת התואר היה צריך לכתוב דיסרטציה על נושא רפואי, והוא בחר בנושא "אנטומיה לפי התלמוד". הוא זכר קצת תלמוד מגעוריו וחזר לתלמודו, והדיסרטציה שלו הצליחה. הוא קיבל את התואר ונתמנה לרופא בבית חולים גדול. אחרי-כן התעניין בכל שאלות התלמוד למטרה מדעית, והיה מתייעץ אתי בענינים אלה. עד שתיים עשרה בלילה היה עוסק בעבודה רפואית. חוליו היו רק יהודים, והאוכלוסיה היהודית היתה פזורה כאמור בחלקי העיר השונים, והוא היה חוזר הביתה בחצות-הלילה ועוסק עד שתיים בתלמוד. לעתים קרובות הייתי שוהה אצלו כל אותן שעות. יש שהייתי מלווה אותו ביום למסעיו לחולים ומשוחח אתו בדרך. כשהיה נכנס לחולה הייתי מחכה בחוץ בכרכרה. במזג אוויר טוב הייתי מטייל ומכיר על ידי כך את כל העיר הגדולה. חייתי בטרבורג כדרך שחיו שם כל הסטודנטים העניים. לפני כן היו סטודנטים מוצאים עבודה במתן שעורים בבתי עשירים. מי שידע היטב עברית, הרווח הרבה. אבל הסיכויים הללו הלכו ופחתו. חסיד עשיר אחד הקים גם מטבח כשר לסטודנטים, וכך ניוונו הנצרכים שביניהם. שך לימוד באוניברסיטה היתה משלמת חברת "מפיצי השכלה". אני התפרנסתי מאיסוף חומר היסטורי ממקורות עבריים לזועד "מפיצי השכלה", וכן קיבלתי פרס גדול על ספרי לחקר התלמוד. קיבלתי גם שכר סופרים על ספרי ההסטורי הראשון מהוצאת ספרים "אחי-אסף" בווארשה, כשהוציאה את ספרי לפי המלצת אחד-העם. ובינתים התגוררתי בחדר קטן ואכלתי במטבח היהודי הוול.

מכיוון שלא היתה לי תעודת בגרות, לא יכולתי להירשם כסטודנט. ברוסיה לא היה קיים מושג של שומעים חופשיים; אבל בתקנות האוניברסיטה בטרבורג נאמר שבמקרים יוצאים מן הכלל יכולים מלומדים בעלי ספרים מדעיים להירשם כשומעים חופשיים. למעשה לא היה שום שומע חופשי כזה; אני הייתי היחידי. הפרופסור המומר דניאל חבולסון הגיש תזכיר לאוניברסיטה כי בן-ציון כ"ץ חיבר כמה ספרים בעלי ערך מדעי והוא ראוי להיות שומע חופשי בעל זכויות שוות לכל הסטודנטים. רשמית גרשמתי למחלקת מדעי המזרח; אך בעיקר שמעתי הרצאות במשפט ובדברי ימי רוסיה והעולם.

באוניברסיטה הכרתי את הסטודנט הרוסי ואת שאיפותיו בתקופה שלפני המהפכה הרוסית. הכרתי את זרמי הנוער הרוסי הליבראלי. הסטודנט הרוסי היה בימים ההם שמאל-קיצוני או ליבראלי, ולא הרגשתי שום אנטישמיות. במחלקה למדעי המזרח היה חבולסון קורא הרצאות במדור לספרות יהודית וערבית. הוא היה קורא בפני הסטודנטים את "מורה נבוכים" של הרמב"ם, שנכתב בערבית ותורגם לעברית. השומעים היו כמעט כולם יהודים. בשעה שאני ביקרתי בהרצאות היו ארבעה יהודים: מארקון, נופך, באבקוב ואני, וסטודנט אחד רוסי נוצרי. את ההסברות נתן הפרופסור חבולסון ברוסית מאוד גרועה, ולעתים קרובות היה שואל מפי הסטודנטים מה שם הדבר ברוסית. שפתו היתה גרמנית, ועל פי רוב היה עובר לגרמנית. ההרצאות שלו לא עניינו אותי הרבה, והייתי שומען

לצאת ידי חובה. אך הייתי מרבה לבקר בביתו; היתה לו ספרייה גדולה מאוד, והוא היה גותן לי ברצון כל ספר שהייתי זקוק לו. לא היה אצלו ספרן, ולמרות שהיה גילו למעלה משמונים היה בעצמו מחפש ומוצא כל ספר.

התעניינתי מאוד בתולדותיו. ידעתי שהוא אחד מגדולי המלומדים בחכמת ישראל. לקראת יובל החמישים לפעולתו המדעית פרסמו הבארון דוד גינצבורג והפרופסור פאבל קוקובצב כרוז לחוג את היובל, והגדירו אותו כראשון המלומדים לחכמת ישראל ברוסיה. ראיתי בזה הפרוזה, אבל על כל פנים ידעתי שהוא אחד מגדולי החכמים במדע זה. הכירו אותו היטב רק שניים — הבארון דוד גינצבורג והמאגיסטר יעקב ישראלסון, שתרגם מגרמנית לרוסית את כל ספרי חבולסון.

ואלה תולדות חבולסון לפי סיפורי שני האישים האלה. לאחר שגורש מבית המדרש הווילנה, הלך ברגל עד ברסלאו בגרמניה המזרחית. כשהגיע לשם שמע שהרב אברהם גייגר, הידוע כאחד מראשי מתקני הדת, הוא גם למזן גדול ומבין בידיש. בא אליו בלוי וקרוע וסיפר לו בידיש פשוטה שגורש מבית המדרש מחמת שקרא ספר של רמח"ל, והוא רוצה ללמוד גרמנית וללמוד בבית המדרש לרבנים ובאוניברסיטה. בעיני גייגר גראה הבחור משונה, אבל כשהתחיל לשוחח אתו ראה שהוא בקיא בתלמוד ובעל כשרונות. מצא לנכון לתמוך בו. היה בברסלאו יהודי וילנאי שהיה שמש בבית הכנסת. שלח גייגר את חבולסון שיגור אצל השמש והוא, גייגר, יתמוך בו, אלא שקודם על חבולסון ללמוד גרמנית. לשמש היתה בת שידעה היטב גרמנית, והיא לימדה את השפה לחבולסון. הוא למד עד מהרה לקרוא ולכתוב, ורק לדבר למד באיחור זמן. גייגר תמך בו עד שהכניס אותו לאוניברסיטה, ולאחר שנים אחדות הוכתר בתואר דוקטור והיבר ספר שעשה רושם על אנשי המדע. הוא נשא לאשה את בת השמש שמפיה למד גרמנית.

לא היה לו מה לעשות בגרמניה, כי כדי להיות שם רב צריך היה לדבר גרמנית משובחת יותר. כן לא היתה לו תקווה להיות מרצה באוניברסיטה גרמנית בחוץ לארץ. אבל דווקא ברוסיה חיפשה אז הממשלה יהודים מלומדים. הדבר היה בימי ניקולאי הראשון, כשעמדה על הפרק תכנית לפתוח בתי-מדרש ממשלתיים לרבנים וגם בתי-ספר יסודיים, ללמד ליהודים רוסית והשכלה. מיניסטר החינוך היה אובארוב, והוא פנה לגייגר בברסלאו שישלח לו אישיות מתאימה להפצת השכלה בין יהודי רוסיה. גייגר ענה שיש לו יהודי רוסי מתאים ושמו חבולסון. הזמין המיניסטר את חבולסון לפטרבורג ונתן לו משרת יועץ מדעי לעניינים יהודיים ליד מיניסטרו החינוך. על כך הוכרו בעתון הממשלה הרשמי. התחיל חבולסון ללמוד רוסית, אבל התקשה בדיבור. אולם בממשלה הרוסית הצארית עבדו הרבה גרמנים שדיברו גרמנית יותר מרוסית. חבולסון הגן במשרתו על היהודים. בימים ההם נמצאו משכילים שנלחמו נגד שפת הדיבור של יהודי רוסיה, יידיש. צנזור יהודי אחד הגיש תזכיר למיניסטרו הפנים שיש לאסור להדפיס ספרים ועיתונים ביידיש. לשם אישור פקודה כזאת היה צורך בהסכמת מיניסטרו החינוך. חבולסון מנע את האיסור. לאחר זמן, כשהתחיל לצאת באודסה העתון הראשון ביידיש ברוסיה, "קול מבשר" בעריכת אלכסנדר צדרבוים, הציע

חבולסון למיניסטריון ההשכלה לתמוך בעתון תמיכה כספית משום שזה מפעל מועיל. לא כל המשכילים היהודים הסכימו לכך, אבל דעתו ניצחה. חבולסון, כפקיד יהודי גבוה בממשלה, היה מקובל על השרים, ולא היה לך צורך להמיר את דתו. אבל קרה מקרה כשנולד בנו הראשון אורסט (שהיה אחרי כן פיזיקאי מפורסם) שהיה לו שפך-דם אחרי המילה, וכפסע היה בינו ובין המוות. כשנולד בנו השני לא הרשתה אשתו של חבולסון בשום אופן למול אותו. לפי החוקים בימים ההם אי אפשר היה לרשום ילד ללא דת, והקהילה היהודית סירבה לרשום אותו כיהודי מכיוון שלא נימול. לא היתה ברירה אלא לטבול את הילד לנצרות. כך נהגו גם בבן השלישי. בימי הצארים היו הכמרים משגיחים בשבע עיניים על ילדים יהודים שהוטבלו על ידי ההורים לנצרות, ובסופו של דבר היו גם הם מתנצרים כדי להיפטור מן ההשגחה. אשתו של חבולסון היתה בכלל מתבוללת, למרות היותה בת שמש בית כנסת, והיא שהשפיעה עליו שגם הוא יתנצר.

בזמן הראשון אחר ההתנצרות הרגיש עצמו חבולסון בכל רע. בינתיים היה לפרופסור ונקרא בשם דניאל. הוא הרצה על דקדוק השפה העברית באקדמיה הקאתולית בפטרבורג.

כשהעלילו על יהודי סאראטוב עלילת דם, וגם בחוגי הממשלה התחילו להאמין שהיהודים זקוקים לדם למצות של פסח, פנו העסקנים היהודים ובראשם הבארון גינצבורג לחבולסון שיכתוב ספר מקיף ויוכיח את שקרות העלילה. חבולסון כתב ספר כזה, ומכיוון שהיה פרופסור באקדמיה קאתולית היתה לספר השפעה.

לסדר של פסח היה חבולסון מוזמן לשולחנו של הבארון הוראצי גינצבורג, אבל אשתו לא היתה באה מעולם. ביובל החמישים לפעולתו המדעית השתתפה כל החברה הפטרבורגית היהודית בחגיגות.

לעת זקנה הורגש כי חרה לו שהוא מומר. אחר מות אשתו גר בבית אחד מבניו שאשתו היתה מומרת. כלותיו היו מלאטביה, ולפיכך כמעט שלא דיברו בביתו רוסית אלא גרמנית. אתי היה מדבר מעין יידיש. לעתים קרובות נכמרו רחמי עליו, אף-על-פי שחי חיי שפע.

הצנזור וצלם בית המלכות

הצטערתו מאוד על המקרים המרובים של מומרות בפטרבורג. ד"ר קצנלסון היה אומר לי: "אני מבין היטב לרוחך ואף אני כואב על כך, אבל כאן בפטרבורג אי אפשר להתמיר כל כך לגבי מומרים כמו בעיירה".

בזמן הקצר ששהיתי בפטרבורג הייתי נכנס למערכת "המליץ", העתון היומי העברי. שם ישב תמיד יהודי בגיל העמידה והיה מדבר יידיש, בעוד כולם מסביב מדברים רוסית. ראיתי כי הכל מתייחסים אליו בדרך-ארץ. פעם לחש העורך לאוזני שדובר יידיש זה הוא מומר והוא הצנזור של העתון ובו תלוי כל העתון, ושמו ישראל לבדאו.

שאלתי את ד"ר קצנלסון: "מה טיבו של זה המומר הצנזור, המדבר דווקא יידיש והדומה גם בחיצוניותו ליהודי מהדור הישן?" על כך סיפר לי ד"ר קצנלסון סיפור גאה: אותו מומר מוצאו מן החסידים ועד היום, למרות היותו נוצרי, הריהו חסיד נלהב. יש לו אשה ובת, שתיהן אדוקות. "אני מכיר אותם יפה — אמר ד"ר קצנלסון — כולם מתרפאים אצל. פעם אחת ביקרתי אצלם כשהוא כבר היה מומר, אבל האשה היתה עדיין יהודיה. חולה היתה, ואמרתי לה שתשכב במיטה שלושה ימים. אמרה לי: אדוני הרופא, הרי העזרת הגויה תטריף לי את כל הכלים. אינני יכולה להגיד לה שאצלי המטבח כשר ואני קונה מאכלים כשרים. אינני יכולה לשכב שלושה ימים". במשך הזמן שלח החסיד המומר את אשתו ובתו לשווייצריה, והוא עצמו חי בחדר בדד והיה אוכל רק כשר במסעדה יהודית. לא רציתי לבוא בשיחה עם חסיד מומר זה — אף על פי שעתיד הייתי, לימים, לפגוש אותו הרבה. איש אחד סיפר לי מדוע המיר את דתו. בימים שבא לפטרבורג, עדיין לא היו עורכים חיפושים בבתיים אחרי יהודים מחוסרי זכות ישיבה. אם מצאו במקרה יהודי כזה, היו מטילים קנס של 500 רובל על מי שנתן לו מקלט, ואת הנתפס היו מושיבים ברכבת וקובעים בדרכון שלו חותמת שאסור לו לגור מחוץ לתחום המושב היהודי. והנה נתמנה שר עיר קפדן, ובימיו התחילו עורכים חיפושים בבתי היהודים. ישראל לנדאו כבר היה אז כבן חמישים, ולא היה לו מקום ללון בו. לילות שלמים היה מטייל ברחובות מחוסר מקום לינה. ברחובות לא היו בודקים מי יהודי ומי לא. עם שחר היה בא לאחד ממכריו, רופא, וישן אצלו חצי יום, ואחרי הצהריים היה עובד. הוא לא יכול לסבול זאת ימים רבים, והחליט להתנצר. מאז חדל לבוא למכרו הרופא לישון. פעם נפגש עם הרופא והלה שאל אותו: "ר' ישראל, מדוע אין אתה נכנס אצלנו?" ענה לנדאו: "עכשיו איני זקוק לישון אצלך". שאל הרופא "למה", ענה לו החסיד "נעשיתי לנוצרי". אמר לו הרופא, "אתה צוחק". ענה לנדאו: "באמונת התורה שהתנצרת". נפגשתי כמה פעמים עם מומרים שהסתירו את נצרותם. ופעם מצאתי בספרית האקדמיה, במדור העברי, כומר רוסי שדיבר עם הספרן יידיש טובה. התפלאתי מאוד ונכנסתי אתו לשיחה. הוא השתמש במלים מן התלמוד כלמדן ממש. היו קוראים לו אבא סלפיאן. התעניינתי מאוד לדעת כיצד הופך יהודי למדן לכומר רוסי, וסיפרו לי את הסיפור הבא:

בנעוריו היה בחור ישיבה מן המוכשרים ביותר. פעם בא יהודי כפרי לראש הישיבה וביקש להמליץ לו על בחור טוב לבתו. הוא גותן גדוניה רבה. ראש הישיבה בחר בסלפיאן, והוא נשא את הבחורה לאשה. החתונה היתה אדוקה מאוד והיא בלשה אחריו והרגישה שאיננו שומר את הדינים, ודרשה שיתגרש מבתה. הוא קיבל דמי גירושין, סכום הגון, וחי חיי הפקר בכרך. כשאול הכסף נפגש עם מיסיונר שחיפש יהודי למדן. סלפיאן התנצר והתחיל לפעול כמיסיונר בין היהודים. כשראה שאינו מצליח, לא היתה לו ברירה אלא להיות כומר. הוא היה הכומר היחיד בפטרבורג שידע היטב תורה.

משומד מסוג אחר לגמרי, בעל לב יהודי חם, היה המשורר העברי קונסטנטין אבא שפירא. נפגשתי אתו בספריה העברית של חברת "מפיצי השכלה". הוא

ידע את שמי ממאמרי ב"המליץ" וב"השילוח", והזמין אותי לבקרו. הוא אמר שאני יכול לבוא גם למצלמה שלו והוא יצלם אותי. הוא היה הצלם של בית המלכות. שיריו, שהיו בעלי אופי לאומי וכתובים בכשרון פיוטי, פורסמו בקבצים עבריים שונים. הכרתי היטב את השירים והתפלאתי כיצד יכול מומר לכתוב שירים לאומיים כאלה. ידעתי גם שהוא תמך בכספו בספרות העברית. הוא שנתן את אלף הרובלים הראשונים לעתון העברי היומי הראשון, "היום" בעריכת ד"ר י. ל. קנטור, ואחרי כן הוסיף לתמוך בעתון.

בביתו הסתובבה אשה ולא ידעתי אם היא יהודיה או נוצרייה. בשיחותינר היה מדבר נגד הכנסייה הרוסית. הוא אמר שאינו ישן בלילות מפחד שיגלו אותו לסיביריה מחמת התנגדותו לכנסייה הרוסית. הוא הראה לי כתבי־יד של ספר נגד ישו הנוצרי בצורת פואמה הסטורית. הוא אמר שהוא מתכוון לעלות לארץ ישראל ושם ידפיס את הפואמה. הדבר היה ביום א', והוא עמד לצאת מן המדינה ביום ה'. אמרתי להיכנס אליו ביום ד', להיפרד ולהצטלם. אבל לצערי קראתי ביום ג' בבוקר ב"המליץ" שמת מיתה חטופה, ולא זכה לחזור ליהדות בארץ־ישראל ולהדפיס את הפואמה. כתב־היד הלך לאיבוד.

לאחר זמן סיפרו לי למה התנצר. היתה לו אהובה נוצרייה והיא ילדה לו בן. פעם, כשהיה במעון קיץ בכפר, חלה וחשב שהוא הולך למות. הוא רצה שבנו שגולד באופן לא חוקי יירש את כספו. בכפר לא היה נוטריון ולא יכול היה לכתוב צוואה. לא היתה ברירה אלא לקרוא לומר ולהתנצר, ולרשום את הילד כבנו. לאחר שהבריא לא חי בצוותא עם האשה, ורק היה נותן לה כסף להחזקת הילד. ברוסיה הצארית אסור היה לומר לחזור ליהדות. הוא אמר לצאת לארץ ישראל, אבל לא הספיק.

בין המשכילים היהודים בפטרבורג היה רווח יחס של איבה למומרים. שמעתי פעם שיחה בין אשה משכילה, לא דתית ואף לא לאומית ביותר, עם אליעזר בן־יהודה, שבא בימים ההם מירושלים לפטרבורג בעניין מימון המילון העברי הגדול שלו. הוא נסע מפטרבורג למקום המרגוע טריאוקי בפינלנד, למשפחת הרופא ד"ר קצנלסון, וגם אני הייתי שם.

אמר בן־יהודה לגברת קצנלסון, שהיתה גם היא רופאה. — עלי ללכת לארוחת הצהרים לפרופ' וויטקינסקי, המתגורר אף הוא כאן.

פתאום אני שומע צעקה: "אתה, מחכמי ארץ ישראל, הולך לאכול ארוחת צהרים בבית מומר?"

נבהל בן־יהודה מקול צעקתה של גברת קצנלסון וענה:

— וויטקינסקי היה מורי לרוסית בדווינסק.

והיא בשלה:

— אין זו סיבה מספקת. וויטקינסקי הוא פושע. הוא התנצר כדי להצליח בחיים. לשעבר היה ציוני, ולאחר שגמר את המכון הטכני בפטרבורג התנצר כדי להיות פרופסור. אסור שתהיה לך דריסת רגל בביתו.

בן־יהודה לא שמע לדבריה, אבל אני שמחתי שהאשה דיברה בתוקף כזה נגד מומרים ויהודים הסולחים להם.

בית גינצבורג

בעיירתי שמעתי על הבארון גינצבורג ועל פוליאקוב עוד לפני שידעתי קרוא. סיפרו עליהם שהם מיליונרים גדולים, ושרים מבקרים בבייתם. לימים, כשבאתי לפטרבורג ונתקרבותי למלומד הצעיר בארון דוד גינצבורג, התעניינתי מאוד בתולדות המשפחה והשפעתה הרבה על יהדות רוסיה. את תואר הבארון כבר קיבל גינצבורג הזקן. הוא היה ראש מיסדי חברת "מפיצי ההשכלה" בשנת 1863. בשנת 1874 העניק הנסיך הגדול של הסן, אחי הקיסרית מריה אלכסנדרובה, ליזול גינצבורג את התואר בארון. הצאר הרוסי אישר את התואר, והוא נרשם בספר אצילי רוסיה. כך קיבל את כל הזכויות, והתואר עבר למשפחה לדורות. בנו הוראצי קיבל השכלה מעולה, למד לשונות וידע גם היטב עברית. הוא גר שנים רבות בפאריס והיתה לו שם ספריה גדולה. כספרן שימש אצלו אחד מגדולי חכמי ישראל במאה התשע-עשרה, שניאור זקש, והוא רכש לספריה כתבי-יד קדומים עוד מלפני תקופת הרמב"ם. ספריה זאת הועברה אחר-כך לפטרבורג והיתה גרעין הספריה הגדולה של הבארון דוד גינצבורג. בארון גינצבורג הראשון יסד בנק בפטרבורג וסניף בפאריס. את הנהלת הבנק מסר לבנו הוראצי, שעסק גם בענייני ציבור והיה נדבן גדול. הוא הקים בית-חולים בפטרבורג, בית ספר למלאכה, מכון ארכיאולוגי ועוד. ביתו היה פתוח למשכילים הרוסים. הסופר הרוסי המפורסם טורגנייב היה יוצא ונכנס בביתו גם בפאריס וגם בפטרבורג, ואתו כמה סופרים רוסיים אחרים.

בשנים האחרונות לחיי הצאר אלכסנדר השני כבר הורגש מצד החברה הרוסית יחס רע ליהודים. בימים ההם היתה עלילת דם בקוטאיו שבקווקז, והיה צורך באמצעים מרובים כדי לשלוח עורכי-דין לבית המשפט. ביניהם נתפרסם עורך-הדין הרוסי אלכסנדרוב. הבארון גינצבורג השתדל שפרופסור חבולסון יכתוב ספר שני נגד עלילת הדם, להפיצו בין ההמונים הרוסיים.

כשפרצו הפוגרומים ברוסיה, היה צורך גמרץ בפעילות יהודית, והיהודים תלו תקוות בעסקנים גינצבורג ופוליאקוב. גינצבורג השתדל לפני המיניסטרים, אבל הרבה לא יכול להשיג. בינתיים הורע גם מצבו החומרי, והבנק שלו פשט את הרגל. אמנם פרע את כל החובות, ואפילו בריבית, אבל הדבר גמשך ימים רבים. במשך הזמן שוב הוטב מצבו, כיוון שהיו לו מניות של מכרות הזהב בסיביריה, והיה זמן שערכן עלה בהרבה. בימים הטובים היה גותן סכומים גם למטרות ספרותיות. פעם אחת בא אליו המו"ל של הירחון היהודי-הרוסי "ווסחוד" ואמר לו שהפסיד הרבה כסף, וכששאל אותו הבארון כמה, אמר: 4000 רובל. ניגש הבארון אל הקופה שלו ומיד נתן לו את כל הסכום.

בימים שמצבו של גינצבורג היה ירוד, הורגש הדבר בכל החברה היהודית. הבארון הוראצי גינצבורג נהג היה לבוא לנשף הסטודנטים, שכן היה עושה לטובת הסטודנטים היהודים הנצרכים דואג לשלם בעדם שכר לימוד באוניברסיטה. זה היה הנשף היהודי הגדול ביותר בעיר הבירה. את כוס השמפניה הראשונה היו הגבירות מגישות לבארון הוראצי, והוא היה משלם תמורת הכוס חמש מאות רובל. בנו דוד גינצבורג היה גותן מאתים רובל. יתר הנדבנים היו גותנים מאה

רובל וכדומה. אולם בשנה שבית הברון היה נתון במצוקה, לא באו לנשף לא האב ולא הבן. זו היתה לי הפעם הראשונה שנוכחתי בנשף זה והרגשתי מין עצבות. היתה חסרה משפחת גינצבורג.

בבית הברון הוראצי גינצבורג היה המטבח מפואר גם בזמנים הרעים. היו מזומנים הרבה אורחים, והאב היה מזמין גם את הבן דוד, אבל הוא לא בא תמיד, והיה אומר שאפשר לחיות גם בלי ארוחת צהרים, כאשר יש ספל קפה ופרוסת לחם בחמאה. דווקא באותם ימים הייתי מבקר אצלו לעתים קרובות. דוד גינצבורג לא גילה לכל אחד שמצבו קשה. כשהיה זקוק מאוד לכסף, לא היה פוגה לעשירי העיר בבקשת הלוואה, אף-על-פי שכל אחד היה נתון לו ברצון. פעם פנה לאחד מפקידי-לשעבר בבנק שלו במוסקבה. הרב מאז"ה דמוסקבה סיפר לי לאחר זמן, כי אותו פקיד פרץ בבכי כשקיבל את המכתב. הוא שלח לו מיד את הכסף, אבל לא יכול להירגע שהברון מבקש ממנו הלוואה. לאחר זמן קיבל את הכסף בחזרה, לאחר שהמניות של מכרות הזהב עלו ומשפחת גינצבורג שבה ונתעשרה.

פעם אחת קיבלתי מכתב מאת הברון דוד גינצבורג בבקשה לבקר אצלו. באתי מיד ומצאתי אותו במיטה. הוא סיפר לי למה ביקש אותי לבוא. עוסק הוא בחקר שיריו של לרמונטוב וכותב על כך ספר. זהו לדעתי המשורר הרוסי הגדול היחיד שאין בו קורטוב של אנטישמיות. לפני שנה, סיפר לי, כשחגגו את שנת המאה להולדת פושקין, פרסם ועד "מפיצי ההשכלה" ספר לכבוד היובל. דוד פרישמן תרגם מבחר שירי פושקין לעברית לכבוד היובל, והוועד הציע לדוד גינצבורג לכתוב ביוגרפיה מפורטת של פושקין. הוא הבטיח לכתוב, אבל כשניגש לעבודה מצא שפושקין לא אהב את היהודים, ועל כן לא סיים את החיבור. את ההקדמה לספר כתב ד"ר קצנלסון. גינצבורג סיפר לי שחקר גם את המכתבים של לרמונטוב ומצא שם אחד לוי, שללרמונטוב היו יחסים טובים אתו. הוא התעניין לדעת מהו לוי זה. אולי הוא שהשפיע על לרמונטוב? הוא ביקש אותי לחקור במקומות שונים על לוי זה, ואמר לי מהם הספרים שעלי לחפש בהם. יגעתי אבל לא מצאתי.

פעם באתי אליו ומצאתי אותו מלמד את הגוי שומר-הבית את סידור התפילה העברי. התפילתי, מה ענין גוי אצל סידור. סיפר לי שהשומר הוא מכת שומרי שבת, שהם כידוע אוהבי ישראל ורואים בדת ישראל את הדת האמיתית. שומר-הבית, אמר, לא נתן לו מנוח וטען שאיננו רוצה להתפלל בתרגום רוסי, אלא דווקא בסידור עברי. גינצבורג היה תמיד לוקח למשרתי ביתו את בני הכת. בחוגים היהודיים בפטרבורג היו מספרים סיפורים רבים על הברון גינצבורג, ביחוד על תפארת ביתו ועל הכשרות למהדרין של שולחננו. היו אוכלים על שולחנו רבי מלוכה, בתוכם מיניסטרים. היה יוצא ונכנס אצלו אחד גראף שובאלוב, שהיה נוהג לאכול גבינה לקינוח הסעודה. היו העוזרות מסלקות אחרי הסעודה את כל כלי הבשר ומעמידות כלי חלב.

בית פוליאקוב

כשבאתי לפטרבורג מילאה משפחת הבארון גינצבורג תפקיד גדול, ואילו על פוליאקוב כמעט שלא דיברו. ראש המשפחה, שמואל, כבר לא היה בחיים, ובנו דניאל, שירש מאביו עושר רב, לא הופיע בשמי החברה היהודית.

בעצם היה פוליאקוב המיליונר היהודי הגדול ביותר ברוסיה. היה הבדל גדול בין גינצבורג ובין פוליאקוב. גינצבורג היה בעל השכלה וידע לשונות רבות וגם יהדות, ואילו פוליאקוב לא למד הרבה בנעוריו. אבל הוא היה בעל כשרונות והצטיין בסלילת מסילות ברזל ברוסיה. לאחר שנתעשר, נתיידד עם פקידים רוסיים גבוהים שהיו מקבלים ממנו כספים רבים, ועל ידי כך עלה לגדולה.

גינצבורג ופוליאקוב לא אהבו זה את זה. גינצבורג היה מסרב לתת שוחד, אך היה נותן הלוואות שלא על מנת להחזיר. פוליאקוב הוכתר בתואר רשמי "יועץ סתרים", תואר גבוה אפילו מתוארו של הבארון גינצבורג, "יועץ המדינה בפועל". פוליאקוב קיבל את התואר בשכר הרחבת מסילות הברזל ברוסיה.

החברה היהודית הסתייגה מפוליאקוב, שניסה להשיג הקלות ליהודים בדרך של התרפסות לפני שרים שונאי-ישראל. אבל מותו עורר צער רב בכמה חוגים, כי תמך בכספו בנצרכים ויסד קרן לטובת בעלי מלאכה. להלווייתו בא גם הגאון ר' יצחק אלחנן, הרב דקובנא. הוא התעלם מכך ששבע שנים לפני כן הציע פוליאקוב לממשלה לבטל את החדר היהודי וליסד בית-מדרש ממשלתי לרבנים, דבר שר' יצחק אלחנן נלחם נגדו מאוד. הוא כאילו מחל לפוליאקוב את התבונה ללותו וקרא לו בהספדו שר וגדול בישראל. את הספדו התחיל בפסוק מספר שמואל: "ישמואל מת". הוא סיפר שפנה כמה וכמה פעמים לפוליאקוב בעניינים הנוגעים לכלל ישראל, והוא עשה תמיד מה שביקש. סיפרו שר' יצחק אלחנן בכה ליד הקבר בדמעות שלישי.

בהיותי בפטרבורג שמעתי על פוליאקוב מפי ידידים ויריבים כאחד. ד"ר קצנלסון יעץ לי לשוחח עם פרופ' באקסט, שהיה קרוב לפוליאקוב ושימש יושב-ראש הקרן לתמיכת בעלי מלאכה וחקלאים יהודים מיסודו של פוליאקוב. הוא סיפר לי שפוליאקוב השתדל בדרכו שלו לטובת היהודים בכפרים. אולם הוא ביקש שלא יודע דבר השתדלותו. גם בעניינים אחרים ביישן היה. היה דתי ומתפלל כל יום בטלית ותפילין, אבל בחשאי. פעם נסע לברלין ביחד עם פרופסור באקסט והם גרו בשני חדרים סמוכים. בשש בבוקר שמע באקסט מישהו מתפלל בהתלהבות. נכנס לחדר וראה את פוליאקוב. היה לו גם מטבח כשר, אבל לא רצה שיידעו זאת. בזה היה היפוכו של הבארון גינצבורג.

בימי שהותי בפטרבורג למדתי להכיר גם את יעקב ישראלסון. הערכתי אותו מאוד. ישראלסון היה אהוב על הכל בזכות אופיו וענוותנותו. בידיעותיו הרבות בתולדות ישראל ובחכמת ישראל יכול היה ליצור מחקרים מקוריים. כשהיו שואלים אותו למה אינו עושה זאת, היה עונה שבכל מדע יש ספקות, ואין הוא רוצה לקבוע שום דבר על דעת עצמו. הוא תרגם מיוונית לרוסית את "מלחמות היהודים" של פלאוויוס. לימים עבר מפטרבורג למוסקבה ונעשה מורה בביתו של פוליאקוב. הצטערתי מאוד על יציאתו מן העיר.

ליסד עיתון עברי

"הזמן" — שנת מאסר — משפט בייליס

ליסד עתון עברי

לאחר שלוש שנות לימוד באוניברסיטה ועבודה בספריות של פטרבורג התחלתי להרגיש ריקנות. אמנם למדתי הרבה מספרים ומפי מיטב הפרופסורים הרוסים במשפט ובתולדותיה של רוסיה, אבל כבר הייתי בגיל של למעלה מעשרים וחמש והתחלתי להרהר על עמדה בחיים. לא היה לי ענין במחלקה העברית-ערבית שבה הייתי רשום, ולא ראיתי מטרה מעשית בלימודים אלה. ידידים אחדים, אנשי מעשה, יעצו לי להיבחן כדי להיכנס לאוניברסיטה כתלמיד מן המניין, אבל לא ראיתי בזה משאת נפש. אחרים יעצו לי לצאת לברלין, ששם אני יכול להגיע לקתדרה בבית המדרש הגבוה לחוכמת ישראל. אבל לא רציתי לעזוב את רוסיה שהיתה מרכז יהדות העולם, למרות הממשלה הצוררת ולמרות תחום המושב.

בהיותי באוניברסיטה ראיתי איך משתנה הלך-הרוחות בנוער הרוסי. כשבאתי לא הורגשה עדיין רוח מהפכנית; אבל לאט לאט התחילו הסטודנטים להתארגן ולהביע מורת רוחם מן המשטר. בשנת 1900 נערכו כמה אסיפות חשאיות של סטודנטים סוציאל-דמוקרטים וסוציאל-רבולוציונרים. באסיפות אלו השתתפו הרבה סטודנטיות, ברוסית "קורסיסטיות". בין הסטודנטים היהודים היו בזמן הראשון מעט מאוד מהפכנים, משום שרובם היו בני עשירים. הקורסיסטיות היהודיות השתייכו ברובן לתנועה הסוציאל-דמוקרטית, ואילו הסטודנטים הרוסיים היו קרובים יותר לתנועה הסוציאל-רבולוציונרית.

ניסו למשוך גם אותי לאחת המפלגות המהפכניות, בטענה שאין יהודי יכול לשקוט ולראות הגבלות ועלבונות לעמו. כבר בהיותי בוולגה היו לי ויכוחים עם הנוער של הבוגד, אבל לא יכולתי בשום אופן להסכים לתפיסה המרקסיסטית של דברי הימים. הייתי קרוב יותר לסוציאל-רבולוציונרים, אבל לא האמנתי שאפשר לשנות את המשטר על ידי מעשי טרור. ראיתי שלאחר רצח הצאר אלכסנדר השני גברה הריאקציה. חוץ מזה לא הסכמתי מבחינה מוסרית לעקרון של רצח למען מטרת מדיניות.

ידידי מאיר ריבקין יעץ לי להצטרף למפלגתו, שהיא סוציאל-רבולוציונרית ועם זאת שונה מחברתה. היה זה איש מענין ביותר. בתחילה היה מורה בבית ספר יהודי בוולוז'ין, אחר כך הוזמן על ידי "מפיצי ההשכלה" לשמש מורה בבית ספר בפטרבורג. אבל נפשו נמשכה לספרות ולא להוראה. הוא כתב ברוסית סיפור

גדול מחיי העיירה היהודית ופרסם אותו בכתב-עת רוסי בעריכת הסופר הרוסי הגדול קורולנקו, שבו השתתפו מיטב הסופרים הרוסיים. היה זה מאורע שבאותו ירחון גרס ספור מחיי היהודים, וריבקין נמנה בין הסופרים הרוסיים. אחרי-כן פרסם ספור גדול בתולדות עלילת הדם בווליו' בימי ניקולאי הראשון. הסיפור תורגם גם לעברית. ריבקין זה השתייך למפלגה מדינית רוסית שבראשה עמד הפובליציסט הרוסי מיאקוטיץ. מפלגה זו קיבלה את כל עקרונות הס.ר.ים חוץ מעקרון הטרור. משא הנפש של המפלגה היה שכל האיכרים הרוסיים יקבלו את אדמת בעלי האחוות והממשלה ללא תמורה.

גם למפלגה זו לא יכולתי להצטרף, משום שלא היתה לה שום שייכות ליהודים. אין ספק שאילו היתה מפלגה זו מנצחת היו היהודים ברוסיה מקבלים את כל הזכויות — אבל לא ראיתי תקווה שהמפלגה תנצח בקרוב.

נצנץ בי הרעיון שהיהודים צריכים ליצור בעצמם מפלגה כדי להילחם לזכויותיהם. החלטתי בלבי שצריך לייסד עתון יהודי שיציג לעצמו את המטרה לא רק לפרסם חדשות, אלא להילחם לזכויות היהודים. חשוב היה שיהיה עתון ביידיש, משום שעתון כזה היה זוכה לקהל גדול והמאבק היה רחב יותר. אבל בשנת 1900 לא היתה שום אפשרות לקבל רשיון לעתון כזה.

לא קל היה לפתוח עתון חדש ברוסיה. עד אותה שעה התקיימו ברוסיה בומנים שונים רק שני שבועונים ביידיש. האחד "קול מברש" שיצא באודיסה והתקיים שנים אחדות, והשני "יודישעס פאלקסבלאט" שהתחיל להופיע בפטרבורג בעריכת צדרכובים, ואף עתון זה נסגר לאחר שנים אחדות. מאז אפשר היה להדפיס רק ספרים ביידיש, אבל לא עתונים. בעברית התיירו רק שני עתונים יומיים, ולשלושה לא נתנו רשיון. שני העתונים הקיימים היו "המליץ" ו"הצפירה". עתונים אלה לא ניהלו שום מאבק נגד הממשלה הרוסית, כפי שאכן עשה זאת הירחון הרוסי היהודי "ווסחוד", שבו הובעה ביקורת חרישית נגד הממשלה. העתון טען שהיהודים זכאים לזכויות שוות, והוא סבל לעתים קרובות מן הצנזורה. פעם נסגר לחצי שנה מפני שתרגם את ספרו של מגדלי "סוסתי", שנחשב כסא-סירה על הממשלה הרוסית.

בימי משפט דרייפוס עלתה תפוצת "הצפירה" על תפוצת "המליץ". בעיני המגויים בערי השדה מצאו חן המכתבים מפאריס שהובאו ב"הצפירה" על המשפט. המכתבים היו חתומים על ידי שני כתבים, אחד "נפפ" ואחד "בטט". הקוראים לא ידעו שפרוש החתימות הוא "נויע פרייע פרעסע" ו"ברלינר טאגבלאט". לשני העתונים הגדולים היו סופרים מיוחדים בפאריס, שהיו מוסרים בטלגרף את כל מהלך המשפט. מווינה לברלין הגיע הדואר תוך שעות אחדות, ולמחרת כבר היו העתונים בווארשה וסוקולוב היה מחרגם את המכתבים. "המליץ" בפטרבורג היה מקבל את העתונים באיחור של יממה, ולפיכך השתמש רק ביידיעות הסוכנות הטלגרפית הרוסית, שהיו קצרות. מפני זה ירד "המליץ" ועלתה "הצפירה".

בכל זאת עדיין היה "המליץ" מביא הכנסה טובה.

עורכו של "המליץ" היה ליאון רבינוביץ, וכל זמן שלא ידע שאני מטיף לעתון חדש היה מקבל אותי בסבר פנים יפות, ואפילו קבע לי שכר-סופרים של

חמש קופיקות לשורה במקום שלוש קופיקות. כששמע את דעתי שיש לפתוח עתון חדש ושאני משתדל בדבר, לא גרש אותי. הוא מסר את המלאכה הגסה הזאת לחותנתו. כשבאתי פעם למערכת "המליץ" לפטרבורג, לא נתנה לי להיכנס וגערה בי: "אתה בא אלינו ללמוד כיצד להתחרות בנו". מאז לא היתה לי זריסת רגל ב"המליץ".

בית גרוזנברג

בימים שגברה ברוסיה האנטישמיות, העמקתי לחשוב על הצורך לייסד עתון עברי חדש. התחלתי להתעניין בכל מיני אפשרויות כיצד לקבל רשיון להוציא עתון חדש ברוסיה.

משעה שהתחלתי להתעניין בעתונאות, מיעטתי לבקר בבתי הלומדים היהודים המתעניינים בספרות עתיקה. חדלתי לבקר גם בביתו של ד"ר קצנלסון, שהייתי קשור אליו. הסיבה היתה שנתחדדו היחסים בינו ובין אשתו, ובמקום שאין שלום בית לא נעים לבקר. הייתי נפגש אתו, אבל לא בדירתו.

החלטתי להיפגש עם ד"ר שמואל גרוזנברג, שקיבל בימים ההם רשיון להוציא שבועון יהודי ברוסית בשם "בודושצנוסט". היו שלושה אחים גרוזנברג. הבכור היה שמואל, רופא שלא עסק ברפואה אלא בעתונאות. השני היה אוסקר, עורך-הדין שעתידי היה להתפרסם בימי משפט בייליס; בשנת 1900 עדיין לא היה מפורסם. השלישי היה פילוסוף והרצה על שופנהאור.

שמואל ידע עברית ואפילו תלמוד. הוא הכיר את כתבי וקיבל אותי בסבר פנים יפות וביקש להיכנס אליו לעתים קרובות, משום שהוא זקוק, כעורך שבועון, לתוכן יהודי ולעזרתי בעניני ספרות עברית. נתידדנו. הוא סיפר לי הרבה על עתונאות יהודית. לפני כן היה העורך למעשה של ה"ווסחוד" במשך כמה שנים. הוא סולק מן העתון אחר שנודקן עורכו הקודם, לגדאן, והחליט למכרו. העתון גרש ע"י חבורה של עסקנים יהודים ובראשם עורך-הדין והעסקן הידוע מאקסיים וינאבר. אבל הם הכניסו עוזרים חדשים ופיטרו את ד"ר שמואל גרוזנברג. הוא השתדל להשיג רשיון לעתון חדש, ואכן ניתן לו הרשיון. לעתונו עבר גם המשורר פרוג, שאף הוא פוטר מן ה"ווסחוד". גרוזנברג הוא שהציג אותי בפני פרוג.

מפי ד"ר קצנלסון נודע לי הרבה על פרוג. הוא נולד באחת המושבות היהודיות בפלך חרסון. למד בחדר וידע היטב תנ"כ. גמר גם בית ספר עממי רוסי וידע רוסית היטב. הוא אהב את השירה הרוסית. היה לו כתביד רוסי יפה להפליא, וכשהתחיל לצאת ה"רוסקי יבריי", שלח את שיריו ברוסית על נושאים יהודיים. כתבידו היפה משך את תשומת-לבה של כל המערכת. כשקראו את השירים גילו בהם כשרון. במערכת עבד בימים ההם מארק וורשבסקי, משפטן צעיר. אף הוא מצא שפרוג הוא בעל כשרון והוחלט להזמין אותו לפטרבורג. וורשבסקי, כבעל השכלה גבוהה, היתה לו רשות להחזיק יהודי כמשרת המקבל על ידי כך זכות ישיבה. באופן זה בא פרוג לפטרבורג. לשם פרנסה ניתנה לו משרה בוועד "מפיצי ההשכלה". פרוג התחיל לכתוב הרבה ושיריו הצליחו מאוד. בימים ההם ישב בפטרבורג עוד משורר יהודי ברוסית, בנו של מגדלי מוכר

ספרים, מאיר אברמוביץ. הדעות היו מחולקות מי מהם הוא משורר גדול יותר. ערכו ביניהם התחרות: שניהם יכתבו שיר על אגדת גאד הדמעות — כשיתמלא הנאד דמעות ששופכת השכינה על צרות ישראל, תבוא הגאולה. שניהם כתבו את השירים ושניהם נדפסו בעתון. ניצח בהתחרות פרוג. שירו זה תורגם לעברית בשם "כוס הדמעות".

העתון "בודושצנוסט" לא הצליח מבחינה חומרית. העורך שמואל גרוזנברג הפסיד בו סכום ניכר. קשה היה להתחרות עם העתון הוותיק "ווסחוד". הכיוון של "בודושצנוסט" היה יותר ציוני מהכיוון של "ווסחוד", אבל הציונים לא בטחו בו מפני שבעבר, כשפרסם הרצל את "מדינת היהודים", כתב גרוזנברג נגדו. בשנה השניה לקיום העתון פרש המשורר שמעון פרוג, ששימש כמוכיר המערכת, משום שהעתון לא יכול לשלם לו את משכורתו הדלה בסך 75 רובל לחדש. העורך הוצרך להיות בעצמו מוכיר מערכת. גם אני לא קיבלתי ממנו שכר סופרים בעד מאמרי, אך פעם בשבוע הייתי בא אליו בערב לעזור לו. כבכל שבועון יהודי בשפה הרוסית היתה בו כרוניקה מן הנעשה בערי השדה, וצריך היה לקרוא בעתונים הכלליים ולחפש בהם ידיעות על יהודים. הייתי עוזר לגרוזנברג בעבודה זאת, ויש שהייתי יושב אצלו לילות שלמים.

שמואל גרוזנברג סיפר לאחיו אוסקר, שהיה תומך את העתון בכספו, שיש אדם אחד העוזר לו חינם אין כסף. העורך דין גרוזנברג רצה להכירני, וזימן אותי אליו. כשהתחלתי לבקר בבית אוסקר גרוזנברג, הרגשתי עצמי שלא כמו בבתי המלומדים היהודים שהייתי נכנס בהם. בביקור הראשון עשתה עלי רושם מיוחד גברת גרוזנברג. בפטרבורג היו לי הרבה מכרות בין הסטודנטיות, והיו ביניהן יפות מאוד, אולם היופי של אשת גרוזנברג היה מיוחד במינו. כשהכרתי אותה היתה בת 31, קשישה ממני בחמש שנים. לא לחינם תיאר אותה שלום אש ברומאן שלו "פטרבורג". חוץ מיופיה היתה אדם נעים-הליכות. כשהכרתי אותה כבר היו לה שני ילדים, וילד אחד מת לפני כן. היא נישאה לגרוזנברג כשהיתה עדיין תלמידת גימנסיה וגרוזנברג היה סטודנט באוניברסיטה של קיוב. הוריה הפריעו מאוד לשידוך עם סטודנט עני המתפרנס מהוראה. היא היתה בת עשירים אך את הנדוניה הגדולה שלה שלחו לגרוזנברג לאחר שכבר היה עורך-דין מפורסם ולא היה זקוק לה.

עד אותו זמן הייתי מכיר נוער רוסי, סטודנטים, ומאגשי-השם הרוסים הכרתי רק שניים שנפגשתי אתם בביתו של הבארון דוד גינצבורג. הראשון, שעשה עלי רושם עז, היה הפילוסוף, הצדיק, חסיד אומות העולם וולדמיר סולוביוב. בארון גינצבורג הציג אותי לפניו כבקיאת בתלמוד. סולוביוב שמח מאוד ואמר: "אני מחפש באמת אדם כזה. הייתי רוצה להכיר את התלמוד, שיש לי עליו רק ידיעות מועטות. התחלתי ללמוד קצת תלמוד מפי פייבל גץ, והוא סיפר לי על היהדות ועל מוסר היהדות. אבל כל זה היה מעט. הייתי רוצה להמשיך". אמרתי לסולוביוב שאני מוכן ללמד לו תלמוד במקורו, ואהיה מאושר אם אוכל להיות לו להועיל. אחרי הפוגרומים ביהודים בשנת 1881 לא נח סולוביוב ולא שקט. הוא חיבר

מחאה חריפה נגד הממשלה הצארית ושלח את המחאה לסופר הרוסי הגדול לב טולסטוי, שחתם עליה ראשון, ואחריו חתמו עוד אחדים מגדולי הדור. סולוביוב מת בגיל צעיר, ולפני מותו דיבר הרבה על היהודים והתפלל בעדם. אחריו לא קמה אישיות כזאת ברוסיה.

ביתו של הבארון גינצבורג הכרתי אחד מחסידיו של סולוביוב, הנסיך אלכסיי אובולנסקי, שגם הוא התעניין בתלמוד. שוחחתי אתו הרבה על תלמוד ויהדות. חוץ משני האישים האלה לא הכרתי עסקנים וסופרים רוסים. בביתו של העורך־דין גרוזנברג היה נכנס גם מאקסיס גורקי, שהיה נערץ על הנוער הרוסי. גורקי יסד הוצאת ספרים בשם "זנאניה" (דעת) מוקדשת לספרות ולמדע. ספריו של גורקי היו נפוצים במספר רב, ורווחו נתנו לו אפשרות להתזקק הוצאת ספרים. הוא חי חיים צנועים. היה לבוש בגדים פרולטאריים. שוחחנו הרבה על ספרות ישראל וצינונות. הוא אמר לי שהוא מוכן להדפיס קובץ מיוחד של ספורים נבחרים, מתורגמים מעברית או מידיש, והוא נושא ונותן בענין זה עם הסופר היהודי שלום עליכם. הוא כבר קיבל כמה תרגומים, אבל לא כולם מספקים אותו. הדבר הטוב ביותר שקרא בתרגום הוא סיפורו של ביאליק "אריה בעל גוף", אבל לדעתו יש לקצר את הסוף.

התנקשות הרש לקרט בשר פלך ווילנה

שנת 1902 תופסת מקום מיוחד בתולדות היהודים ברוסיה. אותה שנה התחיל שלטון מיניסטר הפנים פלווה. פלווה התחיל את דרכו כמנהל מחלקת המשטרה, אחר־כך שימש מיניסטר לעניני פינלנד. כשנתמנה לשר הפנים, הביגו שינקוט באמצעים חמורים לדיכוי תנועת השחרור שהתגברה מיום ליום. כבר הורגשה תנועה עזה בין האיכרים נגד בעלי האחוות, ודווקא בימים הראשונים לשלטון פלווה גברה תנועה זו. פלווה נתן צו לשרי הפלכים להנהיג עונשי גוף, ולהלקות את האיכרים במקרי מרד.

פקודתו של פלווה להלקות את האיכרים נתנה הזדמנות לשר פלך ווילנה פון וואהל להשתמש בשוטים נגד בונדאים יהודים שהפגיגו בדגלים אדומים באחד במאי. הוא עשה זאת בגסות יתירה. במרכז העיר, בעצם היום, בחצר המשטרה הילקה אסירים מדיניים. דבר כזה עוד לא קרה ברוסיה. לאחר המעשה הביע פלווה את תודתו לשר־הפלך של ווילנה. דבר זה גרם להתנקשותו של הסנדלר היהודי הירש לקרט בפון וואהל. פון וואהל רק נפצע קל.

התנקשות זאת של יהודי פשוט, שלא יכול לראות איך מבזים יהודים, עשתה רושם עז בפטרבורג. אבל נמצאו עסקנים יהודים שהתרגשו על כך שיהודי העו לירות בשר־פלך. לקרט נמסר לבית־המשפט הצבאי ונידון לתלייה. הוא נתלה. לקרט היה גיבור עד הסוף. הוא סירב להגיש בקשה לחנינה. כשבא אליו הרב מטעם, לא קיבל את פניו.

פון וואהל נתמנה אחר־כך סגן מיניסטר. אולם רבים מן המשכילים הרוסים הביגו כי פלווה יגרום באמצעו החריפים לתגבורת המהפכה, וסופו של פלווה יהיה כסופם של המיניסטרים שקדמו לו. וכך הוזה.

במשך השנתיים שבהן השתדלתי להשיג רשיון לעתון, היו מעט בקשות לעתונים חדשים וכמעט לא היתה שום בקשה לעתון בידיש. ודווקא כשנעשה פלווה מיניסטר הפנים, בשנת 1902, נתקבלו בקשות רבות לעתונים גם בידיש. שמעתי זאת מפי פקידי לשכת העתונות הממשלתית. אני ביקשתי להרשות לי להוציא עתון פעמיים בשבוע, וחץ מזה ארבעה קבצים בשנה. רציתי לעורר את הרגש הלאומי למאבק לזכויות שוות ליהודים.

כיצד קיבלתי רשיון ל"הזמן"

ברוסיה הצארית היה ידוע שבלי שוחד אין להתקיים. אלא שבעיירה היה מספיק שוחד של רובל אחד או שלושה, בערים מחמישה עד עשרה, ובפטרבורג לא היה ידוע, מפני שהכל התנהל בחשאי.

כשהשתדלתי להשיג רשיון חדש, לא הלכתי בדרך מתן שוחד. ראשית לא היה לי כסף, ושנית שנאתי את ענין השוחד. לפיכך אמרו לי כי מאמצי להשיג רשיון לעתון גידונו לכשלון מראש.

שוחרתי על כך עם מכר שלי, יעקב הלפרין, שהיה פקיד גבוה במיניסטרוון המשפטים. הלפרין היה בן להורים עניים בוילנה, בעלי מאפיה קטנה, וגמר את לימודיו בבית המדרש לרבנים בוילנה. הוא זכה לתואר "יועץ סתרים" אחר ששירת בממשלה 25 שנים. ממשלות אלכסנדר השני והשלישי העריכו מאוד את מסירותו ויושרו. הוא אמר לי: "ידעתי מכת השוחד. אמנם יש פקידים גבוהים אחדים שהם נקיי-כפים, ואפשר לפנות אליהם על ידי פרוטקציה נקייה". הוא אמר לי שיש במחלקת העתונות פקיד אחד בעל השפעה גדולה, והוא רחוק ממקח שוחד. הוא הבטיח לי לשוחח עם פקיד זה. כמה פעמים אמר לי מפי אותו איש שעדיין לא הגיע השעה. בכל זאת לא חדלתי מלהגיש בקשות, למרות שהושבו ריקם בכל פעם.

בימי כהונתו של פלווה כמיניסטר פנים בישר לי הלפרין יום אחד שאותו פקיד אמר כי אכן השעה הגיעה. המיניסטר חשש מפני עתונות המחותרת, ובדק ומצא שהסירובים לתת רשיון לעתונות גלויה מחזקים את עתוני המחותרת. אבל הממשלה חקרה בנוגע אלי והוברר שאני גר בחדר קטן ודל, וקשה להרשות לאדם כזה שיהיה גם מו"ל. צריך שהממשלה תהיה בטוחה שהמו"ל לא יפשוט את הרגל בזמן הראשון. לפיכך יועצים לי שאקח לי שותף, אדם שיש לו לפחות דירה נאה, שלא יהיה בולט כמחוסר אמצעים.

הוכרחתי איפוא לחפש מו"ל על הנייר, וידעתי כי לאחר שאקבל את הרשיון יימצאו חובבי שפת עבר שיספקו את הכסף. חיפשתי אדם שיאמין לי כי לאחר שאקבל את הרשיון לא אוציא את העתון עד שיהיה לי הכסף הדרוש. נמצא אדם שהאמין לי. הוא היה בעל דירה נאה וגם היה לו תואר "אקדמיקן". זה היה הצייר מארק יפה, שמת לאחר-זמן בניו-יורק.

מארק יפה גמר את האקדמיה לאמנות. הוא קיבל את התואר כשצייר תמונה "יהודי בערב יום הכיפורים". לא היו בימים ההם יהודים רבים בעלי שיעור

קומה באמנות. אחרי הפסל הגדול מארק אנטוקולסקי היו שני אמנים יהודים גדולים: אליהו לויתן ואליהו גינבורג. לויתן היה ידוע גם לקהל הרוסי. תמונותיו הוצגו במוזיאון הרוסי הגדול, והוא היה מקורב למספר הרוסי הנודע א. צ'כוב. אבל אמנים אלה לא היתה להם שייכות לחיי היהודים, ורק שני יהודים קיבלו את התואר "אקדמיקן" על יצירות בנושאים יהודיים. האחד היה מיימון, שצייר תמונת התנפלות על יהודים בימי האינקוויזיציה בשעת הסדר של פסח, והשני היה מארק יפה. באקדמיה הרוסית לאמנות לא היתה רוח אנטישמית. נשיא האקדמיה, הגראף איוואן טולסטוי, היה אוהב ישראל.

תמונתו של מארק יפה, "ערב יום כיפור", נודעה בעולם היהודי על ידי כך שעורך "המליץ" נתן העתק התמונה כפרס למגויי העתון. התמונה ענינה אותי, ואני התודעתני אל יפה. היה לו סטודיו בפטרבורג, והוא גר באחד הרחובות המרכזיים. מבחינה חומרית חי חיים קשים. אשתו היתה נכדה של לייב פרידלנד שציווה את הספרייה הגדולה שלו ל"מוזיאון האסיאתי" בפטרבורג, ונקראה על שמו "פרידלנדיאנה". עשיר היה, אבל לא תמך בנכדתו מפני שרגז עליה שנישאה לאמן עני. יפה ביקש אותי לחפש בין מכרי עשירים המוכנים להזכין אצלו תמונות, ואני מצאתי אנשים כאלה. תמורת זאת הסכים להיות על הנייר שותפי למזלות, ושנינו הגשנו בקשה להוציא העתון בעריכתי.

היום שבו קיבלתי את הרשיון להוציא עתון עברי, היה אחד הימים המאושרים בחיי. קראתי לעתון בשם "הזמן".

אני מרכיב את מערכת "הזמן"

מיד לאחר קבלת הרשיון פניתי לעסקנים המסורים לספרות העברית, שייסדו ועד להגשמת הוצאת העתון. לא עברו ימים מועטים ונוסד ועד כזה. דנו על השגת כספים וגם על הזמנת אישיות ידועה למערכת. שמי עדיין לא היה מפורסם כסופר, הכירו אותי רק כעובד מדעי, אבל לא כעתונאי ועורך. מדובר היה בשני סופרים עבריים: ראובן בריינין או דוד פרישמן.

בנוגע לצד הכספי הוחלט שתיווסד מין חברת מניות. נקבע סכום של עשרת אלפים רובל שיש לאסוף אותם מעשרים אנשים, מכל אחד 500 רובל. חשבו למצוא בפטרבורג עצמה עשרה אנשים שיתנו חמשת אלפים רובל, והמחצית השנייה ימצאו במוסקבה. בנוגע לפרישמן או בריינין הוחלט לשאול כל אחד מהם התנאים שלהם. בריינין ישב בברלין, פרישמן ישב בווארשה. כתבתי לבריינין וד"ר קצנלסון כתב לפרישמן.

בריינין עבד בימים ההם ב"המליץ", ופרישמן עבד כמה שנים לפני כן ב"היום", העתון העברי היומי הראשון שהופיע בפטרבורג. סיפרתי לבריינין על המצב ומה אנו דורשים ממנו. הוא ענה מיד שהוא מוכן לכל ויהיה מאושר לעבור לפטרבורג. הוא לא העמיד שום דרישות כספיות מיוחדות. ד"ר קצנלסון קיבל תשובה מפרישמן שהוא מוכן לבוא בתנאי שיקבל 300 רובל לחודש וערובה לשנה. זה היה סכום גדול. רבים סבורים היו שיהיה קשה לעבוד עם פרישמן. פניתי

למשורר שמעון פרוג, שהכיר היטב את פרישמן משום שגרו יחד בימים שהיה פרישמן עובד במערכת "היום". גם הוא אמר שאכן יהיה קשה לעבוד אתו, וכאמור לא היה קל למלא את דרישותיו הכספיות.

בימים ההם שהה בפטרבורג ד"ר שמריהו לזין והוא תמך במועמדותו של בריינין. הוא טען ששפתו של פרישמן טובה רק לספרות יפה משום שהיא מקראית, ואילו לעתון מתאימה יותר שפתו של בריינין. וחזן מזה הרי בריינין הוא ציוני, בעוד שפרישמן רחוק מציונות. מן הצד השני דרש ד"ר קצנלסון לתזמין דווקא את פרישמן. הוחלט לשמוע דעתם של השותפים במוסקבה. ממילא צריך הייתי לבסוע לשם בעניני כסף.

במוסקבה לא היתה לי זכות ישיבה, אפילו ארעית, אבל במחיר 4—5 רובל ליום אפשר היה לגור באופן בלתי-חוקי.

ביקורי הראשון היה בבית הרב יעקב מזא"ה. הכרתי אותו מלפני כן וגם שמעתי עליו הרבה, וקראתי את מאמריו ב"המליץ" בשם "אלו הן האשמות". כשבאתי אליו הרגשתי עצמי מיד כמו בבית. הוא הציגני לפני אשתו שהיתה מאוד חגיגית אף-על-פי שהיתה פשוטת-עם. כשנודע לו לשם מה באתי, אמר שיעשה כל מה שיוכל. חבל שהגדבן קלוגימוס זאב ויסוצקי כבר זקן ותשוש — הוא היה ודאי מסייע. מזא"ה סיפר לי אגב כמה דברים על ויסוצקי. לאחר חתונתו עסק ויסוצקי בחקלאות בהשפעת ספרו של ריב"ל, "תעודה בישראל". נזכרתי שגם סבא שלי, ר' שמואל איסר, היה מושפע מאותו ספר וחזר קרקע לעבודה.

לא סבא שלי ולא ויסוצקי החזיקו מעמד בחקלאות, אלא שסבא שלי נעשה לראש ישיבה והיה כל ימיו עני ואביון, ואילו ויסוצקי בא למוסקבה כפקיד בבית מסחר לתה. את התה היה מחלק בעצמו, וסופו שנעשה למיליונר. אבל הוא שמר על יהדותו, והיה הולך לקסרקטין ומלמד לחיילים חומש ודואג שלא יחללו את השבת.

משעה שנתעשר היה גותן מעשר, עשרה אחוזים מהכנסותיו לצדקה. כשהגיע ויסוצקי להון של חצי מיליון רובל, הזמין את הרב מזא"ה לכוס תה ושאל מה עושים בסכום המעשר. היה לו רעיון להפקיד את הכסף בבנק בטוח בחוץ לארץ, וכעבור חמישים שנה יצטבר על ידי ריבית וריבית דריבית סכום גדול שיהיה לתועלת לכל עם ישראל. מזא"ה לא ידע מה היה בסופה של תכנית זו.

בינתיים הודקן ויסוצקי עד כדי כך שאי אפשר היה לדבר אתו. מזא"ה אמר לי שאין לויסוצקי בנים שימשיכו את פועלו, אולם יש לו חתנים משכילים יודעי עברית, ואחד מהם מתעניין בהוצאת ספר והוא רפאל גוץ, וכדאי לדבר אתו. מזא"ה שאל אותי אם יש לי אתי ספרי שכתבתי על התלמוד. נתתי לו את הספרים והוא שלח אותם מיד לגוץ בבקשה לעיין בהם, ואחר-כך נבוא אליו לבקרו. מזא"ה הציג אותי גם לפני משכילים עשירים שהסכימו מיד לרכוש מניות בסך 500 רובל כל אחד. אחד מהם היה זליג פרסיץ; מורה לילדיו היה סופר ידוע, אלעזר אטלס. כעבור יום התקשר גוץ למזא"ה וביקש שנבוא. הוא לקח מיד מניה של 500 רובל ואמר שהוא מתעניין מעט מאוד בספרות, אבל רואה

שאני מתענין במדע וזה לידו העיקר. הוא קיווה שבעתון יהיו גם מאמרים מדעיים.

בשיחה עם גוך סיפר לנו שהוא מאושר שהצליח להציל את בנו המהפכן. היו לו שני בנים סוציאל-רבולוציונרים, שהאחד בהם היה עתיד למלא תפקיד חשוב בימי המהפכה הרוסית בשנת 1917. לא תיארתי לעצמי שיהודי אדוק ועשיר ידבר בחיבה כזאת על בן מהפכן. מעשה שהיה כך היה:

הבן נמלט מסיביריה וישב באיטליה. הקיסר גיקולאי עמד לנסוע לאיטליה והבולשת התחילה לחקור אם נמצאים באיטליה מהפכנים, מפחד התנקשות בצאר. הממשלה הרוסית העלילה על בנו של גוך, כדי שאיטליה תסגיר אותו לרוסים. כשנודע הדבר לאב, נסע לאיטליה והשפיע על הסוציאליסטים שם שיתחילו בתעמולה נגד הסגרת גוך לשלטון הרוסי. הדבר הועיל וגוך לא הוסגר. הורשה לו לעבור לשווייצריה.

מזא"ה הציע לי לפנות גם לניידץ, שהיה אז צעיר ולא עשיר ביותר. נודע לי שניידץ כתב שירים בנעוריו. הוא לקח חצי מניה והבטיח לפעול אצל אחרים. בעלי המניות במוסקבה ביקשו שניידץ יהיה נציגם בישיבות ההנהלה בפטרבורג, משום שהוא נוסע שמה ממילא לעתים קרובות. שוחחנו בבעיית בריינין או פרישמן. משכילי מוסקבה החליטו לטובת פרישמן. קיבלתי דעתם והזמנתי את פרישמן.

בימים המועטים ששהיתי במוסקבה התקרבותי למזא"ה. אשתו לא היתה מרוצה שבחר ברבנות. אילו היה עורך־דין, היה אחד הטובים ברוסיה. סגנונו הרוסי וכושר הדיבור שלו העמידו אותו בשורה הראשונה של הנואמים. אולם מזא"ה עצמו היה מרוצה מאוד בעבודתו הציבורית. הוא ראה תועלת בעבודתו למען האוכלוסיה היהודית.

הייתי מידידיו של מזא"ה שנים רבות עד צאתי מרוסיה, שגה וחצי לפני מותו.

סכסוך ביני ובין פרישמן

כשהחלט להזמין את פרישמן למערכת "הזמן", שכרתי חדר בשבילו ובשביל אשתו באחד הרחובות היפים ביותר בעיר הבירה, עם כל הנוחיות, במחיר 45 רובל לחודש. רצינו שפרישמן יגור בדירה נוחה. הדבר היה חצי שנה אחרי חתונתו. אשתו היתה יפה וצעירה ממנו בעשרים שנה. היא לא ידעה עברית, אבל היא ידעה היטב רוסית, והרגישה עצמה יפה מאוד בפטרבורג. פרישמן קיבל זכות ישיבה כסדר בדפוס כביכול. חסרים היו בפטרבורג סדרים יהודיים, וקל היה להשיג זכות ישיבה בשביל סדר אמיתי או מדומה.

העתון ביידיש "פריינד" החליט לקנות מכונת סידור, והיא מכונת הסידור הראשונה ברוסיה באותיות עבריות. אבל אי אפשר היה לעבוד בה משום שחסרה בה האות ע'. היה צורך להשהות את התחלת הוצאת העתון עד שתתקבל האות החסרה.

שאיפתי היתה שהעתון ילחם בממשלה על יחסה הרע לעם ישראל, שנדרוש זכויות ליהודים. אבל כשניגשנו לעבד את התכנית, ראיתי כי אי אפשר יהיה

לעשות זאת לא רק מחמת הצנזורה, אלא מחמת חילוקי הדעות בין חברי המערכת. ד"ר קצנלסון ופרישמן טענו שהשעה אינה כשרה למאבק מדיני משום שהריאקציה היא תקיפה. חשבתי אחרת, אבל הייתי במיעוט, והתכנית עובדה לפי רוחם של חברי.

בחלוקת העבודה ביני ובין פרישמן הוחלט שפרישמן יהיה עורך המדור הספרותי על אחריותו, ואסור לי להתערב. לעומת זאת שייך לי המאמר הראשי והחלק הפובליציסטי. בשאלות מסוימות עלי להתיעץ עם ד"ר קצנלסון. ניגשתי לכתוב את המאמר הראשי הראשון בחיי. רציתי לכתוב נגד הממשלה אבל לא יכולתי. חיפשתי נושא למאמר ראשי — וקרה גם שהתרחש משהו חדש בחברת "מפיצי השכלה". חברה זו, שתמכה כל הזמן רק בבתי-ספר עממיים, לא תמכה בחדרים ואף נלחמה בהם. והנה החליט ועד "מפיצי השכלה" שגם החדר הוא בבחינת בית-ספר, אמנם בית ספר גמון, ויש לתמוך גם בו ולהשתדל לשפרו. היתה לי איפוא האפשרות לכתוב מאמר חם על נושא החדר.

פרישמן השתדל להשיג חומר ספרותי. הוא הביא את ספור מאת שלום אש שנכתב במקורו ביידיש ותורגם לעברית על ידי חותנו של שלום אש. התרגום היה רע מאוד, ופרישמן תרגם את הסיפור מחדש. הוא קיבל גם מאמרי ביקורת מאת מיכה יוסף ברדיצ'בסקי. הוא ציפה בקוצר רוח לקבל שיר מביאליק. בידי ביאליק לא היה אותה שעה שיר מוכן שיתאים לעתון, ופרישמן שלח לו מברק שאי-אפשר להוציא את הגליון הראשון ללא שיר משלו. שלח לו ביאליק שיר קטן בלי כותרת. בעצם היה זה חציו של שיר, מוקדש לאהבה שהיא האבן היקרה ביותר בנזר האדם. לאחר זמן, כשנדפס כל השיר בקובץ שירי ביאליק, נקרא "בת ישראל". פרישמן עצמו כתב סיפור, וד"ר קצנלסון כתב מאמר גדול בשם, "הז'ארגון והחדר". לא הייתי מרוצה מהמילה ז'ארגון, אבל פרישמן וקצנלסון עמדו על כך. היה בגליון גם פיליטון מאת הפיליטוניסט העברי המוכשר א. ל. לוויןסקי.

הגליון הראשון של "הזמן" עשה רושם רב. הוא פורסם במהדורה של יותר משלושים אלף.

כשהתחיל "הזמן" להופיע בפטרבורג, היתה מרקחה בעולם הציוני לרגל עלבון שהעליב המנהיג הציוני מאקס נורדאו את אחד-העם. מעשה שהיה כך היה. יצא ספרו של הרצל "אלט גוילנד" (הוא ספר שתורגם לעברית על ידי נחום סוקולוב בשם "תל-אביב", מה שהשפיע על מתן השם לעיר תל-אביב). הספר הוא אוטופיה על המדינה היהודית שתקום. אחד-העם נלחם כידוע בציונות המדינית ופרסם מאמר נגד "אלטנוילנד", והעמידו מול האוטופיה שכתב כמה שנים לפני כן הפיליטוניסט א. ל. לוויןסקי בשם "מסע בארץ-ישראל בשנת ת"ת", זאת אומרת לאחר מאה וחמישים שנה. לוויןסקי חולם על כך שבארץ-ישראל תהיה אקדמיה עברית ויווצר מילון עברי אקדמי, שייצאו בארץ ששה עתונים יומיים עבריים ואפשר יהיה לטוס מאודיסה לארץ ישראל ב"מגדל פורח באוויר", ובחגי ישראל יבואו יהודים מכל העולם לבקר בארץ. הוא דיבר גם על שלום בין יהודים ובין שכניהם. עם זאת לא ציפה לוויןסקי כי כעבור 150 שנה תהיה מדינת-

יהודים שווה למדינות אחרות, ודווקא דבר זה מצא חן בעיני אחד-העם, והוא העדיפה על האוטופיה המדינית של הרצל.

בגליונות הראשונים של "הזמן" יצא נגד אחד-העם ד"ר שמריהו לוינ שכתב שהוא אמנם תלמיד של אחד-העם אבל הוא מוחה נגד המאבק בתכניתו של ד"ר הרצל. הצטערתי על כך, משום שכיבדתי מאוד את אחד-העם וראיתי בו את גדול הפובליציסטים והוגי הדעות בישראל, אבל לא יכולתי שלא לתת מקום בעתון לד"ר שמריהו לוינ. אותה שעה פורסם בשבועון הציוני הרשמי בגרמניה, "די וועלט" היוצא בווינא, מאמר ביקורת של נורדאו נגד אחד-העם, ובו עלבון אישי לאחד-העם. אחד-העם לא יכול היה לעבור על כך בשתיקה. הייתי מאושר כשאחד-העם בחר ב"הזמן" כדי לתת בו את תשובתו בשם "החטא ועונשו". בימים ההם יצא בווארשה העתון היומי "הצופה", ואחד-העם היה קשור בחבורה שהוציאה את העתון; בכל זאת בחר לא ב"הצופה" אלא ב"הזמן".

אחרי תשובת אחד-העם התחילו מופיעות מחאות נגד אחד-העם, אבל גם נגד נורדאו שהעליב את אחד-העם. הרב מזא"ה ממוסקבה יצא ב"הזמן" נגד המחאות בכלל, והעניין היה לנושא השעה.

לא השתתפתי בפולמוס, אבל הדבר ענין אותי מאוד. פרישמן צחק על כל הוויכוח וכתב סיפור חלמי בשם "חמאה", בו לגלג על כל הציונות. כשבונים תנור מחמאה מסתבר שהחמאה נמסה והבית קר. הוא לא פירש שהנמשל הם הציונות וחלומותיה, אבל הכל הבינו את הכוונה. בעיני לא מצא הדבר חן, אבל לא הייתי זכאי להתערב במדור הסופרים ולא הפרעתי לו, ובמערכת היה שלום בית.

אבל קרה אסון והשלום-בית בינינו הופר. אמנם לא התערבתי בביקורת ספרותית, וכשהגיע מאמר שיש לו שייכות לספרות הייתי מוסרו לפרישמן, אך כשהיה הגליון מוכן לגמרי, הייתי עובר על כל העתון ומצווה להכניסו לדפוס, משום שהייתי העורך הרשמי היחיד.

פעם נתקבל מאמר מסופר אחד ושמו ח. י. קצנלסון, מבקר ידוע בימים ההם, ובו סקירה ספרותית על יבול השנה. במאמר סופר "השילוח" עמד להיסגר משום שאחד-העם עזב את המערכת, אבל נעשה ניתוח קטן והעתון מוסיף לצאת. כוונתו היתה שבמקום אחד-העם יתמנה לעורך ד"ר יוסף קלוזנר. מה עשה פרישמן? הוסיף למילה "ניתוח קטן" בסוגריים: "זאת אומרת שניתחו את המוח והלב". עיינתי במקור וראיתי שהדברים נוספו בידי פרישמן. ידעתי שפרישמן רוגז על קלוזנר, ונעלב שעריכת "השילוח" נמסרה לקלוזנר ולא לו. מצאתי כי אף-על-פי שאיני זכאי להתערב בביקורת ספרותית, אינני זכאי גם לפרסם את הדברים האלה, משום שהחתימה היא לא של פרישמן אלא של קצנלסון, ולא היתה הרשות לפרישמן להכניס למאמר של אדם אחר משפט המעליב את קלוזנר. מחקתי את כל המסופר על "השילוח". למחרת, כשקרא פרישמן את המאמר בעתון, התרגז מאוד וצעק שאני מפר את החוזה והוא יתבע אותי לדין ויתבע משכורת לכל השנה ולא יוסיף לעבוד בעתון. עניתי לו שאני מסכים לבוררות. יקבע בית-דין של שלושה עתונאים חשובים, ובתוכם גם משפטן, ומה שיוחלט אקיים. נבחרו שלושה אנשים: ד"ר שמואל גרונוברג, עורך השבועון "בודר-

שצ'נוסט", ד"ר יוליוס ברוצקוס, מזכיר מערכת "ווסחוד", והמשפטן מיכאל קוליה. שר. לשלושת האנשים התייחסו הכל באימון. הבוררות התכנסה והוחלט פה אחד שצדקתי, שבתורת עורך אחראי הייתי זכאי שלא להרשות להעליב סופר מכובד. פרישמן הודיע שלא יעבוד בעתון לעתיד, אבל כל זמן שאין אחר במקומו יוסיף לכתוב את מאמריו. למערכת יבוא רק פעם בשבוע. כשיקבל את פיצויי, יעזוב את העיר.

כשעזב דוד פרישמן את המערכת, חדלה הנהלת "הזמן" להתערב בעתון. היא לא היתה מרוצה מעויבתו ומסרה לי לנהל את העתון כהבנתי. מן הקרן של עשרת אלפים רובל לא נשאר הרבה, אבל לעתון היו שלושה אלפים מנויים. הייתי זקוק לעזור והחלטתי להזמין את הסופר שמואל רוזנפלד שישב בשוויצריה ולמד פילוסופיה באוניברסיטה של ברן. שם היתה חבורה של סופרים עבריים שלא גמרו גימנסיה, אבל במאמצי הפרופסור היהודי שטיין באוניברסיטת ברן קיבלו אותם כסטודנטים. אחדים מהם נעשו לדוקטורים. שמעתי שרוזנפלד מוכן לעזוב את ברן. הוא היה סופר בנעוריו, ועוד בהיותו בחור ישיבה בסלובודקה ליד קובנו, ואחרי כן כמורה עברי, כתב מאמרים ב"המליץ". הזמנתי אותו והוא בא מיד. הוא נרשם כסדר בדפוס, ועל סמך זה קיבל זכות ישיבה. מכיוון שמצב "הזמן" לא היה כל כך יציב, הצעתי לעורך "פריינד" שיזמין אותו לעבוד גם אצלו. וכך היה.

בימים ההם גרפס בפעם הראשונה ב"הזמן" מאמר על יידיש מאת ד"ר ישראל צינברג. זו הפעם הראשונה כתב סופר בעברית שיידיש היא שפה בעלת ספרות ובעלת עתיד ואסור לקרוא לה ז'ארגון. ד"ר קצנלסון לא היה מרוצה מן המאמר והיה לי אתו פולמוס, ואני הגינתי על עמדתו של צינברג. שיתוף הפעולה עם רוזנפלד נמשך עד שנתעוררה שאלת אוגנדה.

הפוגרום בקישונוב

שאיפתי להילחם בעתון נגד הממשלה הרוסית נתקיימה לצערי עד מהרה. רציתי להילחם נגד הצרות הישנות, ביחוד נגד גזירת תחום המושב, ולא עלתה על דעתי שיבואו גזירות חדשות וצרות חדשות וצריך יהיה להילחם נגדן.

בחודשים הראשונים לא הייתי צריך להיאבק עם הצנזור היהודי ישראל לנדאו, שכבר כתבתי עליו. ככל שהתקרבתי אליו, הפליא אותי יותר. הוא היה גם מומר וגם חסיד חב"ד נלהב. הוא התפלל יום יום, הקפיד לאכול במסעדה כשרה, וביחוד התפלאתי על מסירתו לאדמו"רים. הוא גמר את ההלל על אחד-העם משום שהוא ממשפחת צדיקים, וסיפר לי שהוא מחליף עמו מכתבים. לנדאו היה יועץ לאחד-העם לבחור כותרות למאמרים שלא יעוררו רוגז הממשלה בעתון "השילוח", שאחד-העם היה עורכו. העתון גרפס בברלין ואחרי-כן בקרקא, וזקוק היה לצנזורה של צנזור רוסי כדי שיוכל להישלח למנויים ברוסיה. לנדאו היה מקבל משכורת חדשית קטנה מהוצאת הספרים "אחיאסף" שהוציאה את "השילוח". אשתו ובתו של לנדאו ישבו כאמור בשוויצריה, והוא היה שולח להן בכל חודש כסף לפרנסתן, והחיים בשוויצריה לא היו זולים. פעם בשנתיים היה לוקח חופש

ממשרתו ונוסע לבקר את אשתו ובתו. המשכורת הממשלתית לא הספיקה לכל ההוצאות הללו, ולפיכך היה זקוק להכנסות צדדיות. העתון ביידיש "פרייגד" היה משלם לו 60 רובל לחודש, "המליץ" ו"אחיאסף" 25 רובלים כל אחד. "הזמן" שילם רק 10 רובלים לחודש, אבל לאחר-זמן היו לו צרות מ"הזמן" יותר מאשר מכל יתר העתונים והוצאות הספרים גם יחד.

קרה מקרה שבעיר דובוסארי, בקרבת קישינב ובסרביה, נמצאה אשה נוצריה הרוגה. היא נרצחה מחמת סכסוך משפחה. אבל הדבר היה בפרוס חג הפסח, והצוררים בבסרביה רצו לנצל את הדבר לשם עלילת דם. בסרביה היתה בימים ההם קן האנטישמיות. שם הוציא קרושוואן את העתון האנטישמי "בסרבץ", והוא שהכין לאחר-זמן את הפרעות בקישינב.

העתון של קרושוואן הפך את הרצח לעלילת דם על היהודים, אף על פי שלא היתה שום חקירה. כתבתי ב"הזמן" מאמר חריף על שהממשלה מתירה הסתה נגד עם ללא כל יסוד. לנדאו לא נתן לי לפרסם את המאמר. הודעתי לו שלא אדפיס את הגליון עד שיתיר את המאמר. העתון נשאר במכונת ההדפסה ואני תרגמתי את המאמר לרוסית ושלחתי אותו לצנזורה הראשית. באתי לשם וטענתי בכל תוקף שמכינים עלילת דם ואוסרים ליהודים אפילו לכתוב נגד העלילה. לה. הצנזור הראשי הרוסי קרא את מאמרי בתרגום הרוסי ורשם: "מותר להדפיס". הוא רק מחק מילים אחדות. בזה ניצחתי את לנדאו. הוא הבין שאני אגוז קשה ואמר לי: "יהיו לי הרבה צרות ממך".

רצח האשה לא נהפך לעלילת דם. נאסר בינתיים רוסי חשוד ברצח. אבל בקישינב ובסביבה הוכשרו הרוחות נגד היהודים, ואחרי הפסח התרחש הפוגרום המפורסם בקישינב. אף על פי שגשפך הרבה דם יהודי, השתיקה הממשלה את כל העניין ולא פרסמה אפילו הודעה רשמית. בשני ימי הפוגרום נפלו חללים יותר מאשר בכל הפוגרומים של 1881. באותם הפוגרומים היו לרוב מעשי שוד, ואילו הפעם היו הרבה מעשי רצח בלוויית אכזריות איומה.

הידיעה הראשונה על הפוגרום בקישינב פורסמה ב"הזמן". קיבלתי מכתב על הפוגרום מאת סופרנו, המורה לעברית פסח אורבובך, ופרסמתי אותו מיד. שום עתון אחר לא העתיק את הידיעה מ"הזמן", אבל אחרי ימים אחדים פרסמה הממשלה הודעה שהיו מהומות בקישינב לרגל עלבון נוצרים על ידי יהודים במקום שעשועים עממי, שנפלו חללים אחדים ויש כמה פצועים. לא היו מספרים ברורים. אחרי כן כבר התחילו כל העתונים לפרסם פרטים. אבל בשום עתון לא היה מאמר ראשי ולא היתה מחאה נגד הממשלה שהרשתה את הדבר. המאמר הראשי היחיד פורסם ב"הזמן" וטען כי אגוז חוזרים לימי הביניים, שבשום מדינה לא היו מעשי אכזריות כאלה, שגרצחו עשרות יהודים, בתוכם נשים וטף, והממשלה לא הפריעה. הצנזור לנדאו לא מנע את פרסום המאמר. כל העתונים היהודים, חוץ מ"הזמן" ו"המליץ", שלחו את סופריהם לקישינב. אני לא יכולתי לנסוע, מפני שאני הייתי יחיד במערכת "הזמן". ידעתי שמאודיסה נשלח לקישינב המשורר חיים נחמן ביאליק, שיחקור את אשר קרה. גם ידעתי כי פסח אורבובך, סופר "הזמן" בקישינב, מסייע לביאליק ואפשר לסמוך על

מכתביו. כעבור זמן מה קיבלתי ידיעה ממוסקבה שבקרוב יבוא לשם מקישינוב ד"ר כהן ברנשטיין והוא ימסור דין וחשבון על כל מה שהתרחש. החלטתי לנסוע למוסקבה כדי לשמוע באוזני את הדברים. בינתיים נודע דבר הפוגרום בעולם. אסיפות מחאה נערכו בלונדון, וכל העתונות הליבראלית בעולם תקפה את הממלכה הרוסית ומררה את חיו של שר הפנים, פלווה, שהיה ידוע כשונא ישראל. בהיותי במוסקבה כדי לשמוע את הדו"ח של כהן-ברנשטיין ביקרתי, כמו בכל ביקור שלי במוסקבה, את גברת מינור הזקנה. היא היתה אחת הנשים החכמות ביותר שהכרתי. אחר מות בעלה השתקעה במוסקבה וגרה אצל בתה. היא נתעוורה. שיחה אחת עמה גרמה לי שפרצתי בבכי. היו לה שני בנים במוסקבה. אחד מהם מרצה באוניברסיטה המוסקבאית, והשני מהפכן ידוע, ס.ר., והוא נתפס וישב בכלא במוסקבה, כבול באויקים. לאחר מאמצים קיבלה האם רשיון לדבר אתו בבית הכלא מבעד לשבכה. היא לא ראתה אותו ורק שמעה את קרקוש הכבלים ופרצה בבכי. היא בכתה גם בשעת הסיפור, ואף אני בכיתי עמה.

בביקורי אצל גברת מינור מצאתי אצלה כמה פעמים את בנה המרצה. מינור הבן היה ידידו של הסופר הרוסי הגדול לב טולסטוי. אביו הרב, כפי שסיפרתי, היה מורה עברית לטולסטוי, וגם הבן היה נכנס אצלו. והוא הציע לי דבר שלא השתמשתי בו, והצטרפתי על כך ימים רבים. מעשה שהיה כך היה. לאחר הפוגרום בקישינוב ניסחו המלומדים והסופרים במוסקבה ובפטרבורג מחאה נגד הממשלה והחברה הרוסית על הרצח בהמון שהוא חרפה לעם הנוצרי הרוסי ולממשלה. ידוע כי לב טולסטוי לא חתם על המחאה. לא יכולתי להירגע. הייתכן: האיש הדורש צדק ואהבה בין עם ועם, אדם ואדם, לא יחתום על מחאה כזאת? כשנפגשתי עם מינור הצעיר הבעתי את זעמי. אמר לי מינור: "אני מוכן לנסוע אתך מחר אל טולסטוי". אבל היה לי צורך דחוף להיות אותו יום בפטרבורג, במערכת, וגם לא היה לי רצון לנסוע אל טולסטוי לאחר שלא חתם על המחאה. אבל לאחר זמן הסביר טולסטוי למה לא חתם. במחאה נאמר "חרפת העם הנוצרי", והוא לא הסכים לעלבון הנצרות וניסח מחאה אחרת נגד הממשלה, אף היא חריפה. ואמנם המחאה שלו פורסמה לאחר זמן, רק בחתימתו. הצטרפתי מאוד שהחמצתי את ההזדמנות, כשניתנה לי הזכות להכיר את טולסטוי אישית ולשוחח אתו על שאלת היהודים, וכן על נצרות ויהדות.

הפוגרום בקישינוב הוא הראשון שעבר עלי בבגרותי. הפוגרומים של שנות השמונים ארעו בשעה שעדיין הייתי ילד ויושב בעיירה בליטא. בכל פלך ווילנה לא היו פוגרומים, ורק שמעו על פוגרומים במרחקים. זכור לי מילדותי שבווילנה היה בימים ההם הגנרל טוטלבן, וסיפרו בשמו שאמר כי במקרה של פוגרום ימית את הפורעים. חקרתי את שנות השמונים ושוחחתי עם בני הדור, והם סיפרו לי על השפעת הפוגרומים ההם. הפוגרום תופס מקום חשוב בכל דברי ימי ישראל. הפוגרום בקישינוב, שעלה על קודמיו באכזריותו ובמספר קרבנותיו, עשה רושם עז על כל היהודים וגם על הקהל הרוסי הליבראלי. אחרי הפוגרומים הראשונים בשנות השמונים אסף רק אוהב ישראל הגדול וולדימיר סולוביוב חתימות סופרים רוסיים על מחאה נגד הפרעות, ואילו לאחר הפוגרום בקישינוב

חיברו הסופרים והמלומדים הליבראלים הרוסים מעצמם מחאה הרבה יותר חריפה מזו של שנות השמונים.

שני המשוררים העבריים הגדולים, יהודה לייב גורדון וחיים נחמן ביאליק, הביעו כל אחד לפי דרכו את דרישת השעה בדברי ימי העם. גורדון פרסם בשנות השמונים שיר קטן בשם "אחותי רוחמה", ובכותרת משנה: "לכבוד בת יעקב אשר עיגה בן חמור". בעיגי הצנזורה היו הדברים כשרים, משום שהשיר התייחס כביכול לסיפור מספר בראשית, אבל הקהל הבין היטב את הרמז. גורדון הטיף להגר לאמריקה: "קומי גלכה, אחותי רוחמה". ואמנם פרץ בימים ההם זרם של יציאה לאמריקה. ביאליק, משורר תקופת קישינוב, חיבר שירה גדולה שעליה אספר אחר-כך. הסיסמה של ביאליק היא לא לברוח אלא להתגונן. ואמנם אחרי הפוגרום בקישינוב היתה היציאה של היהודים מרוסיה פחותה מאשר אחרי הפוגרומים בשנות השמונים.

סיסמת ההתגוננות נתקבלה על דעת כל האוכלוסיה היהודית ברוסיה, גם בחוגי האזרחים וגם בחוגי הסוציאליסטים היהודים. באודיסה חיברו אחד-העם, ביאליק, דובנוב, בן-עמי ורבניצקי כרוז על חובת היהודים להתגונן ושלחו את הכרוז למקומות שונים. דבר זה לא היה חוקי, ואולי זה מעשה המרי הראשון של אזרחים יהודים שלא התחשבו בחוק ובסכנה של העבירה. ה"בונד" ניגש לארגן חבורות של הגנה עצמית.

"בעיר ההריגה"

מיד לאחר הפוגרום בקישינוב שלחו עסקני אודיסה, כאמור למעלה, את ת. נ. ביאליק לקישינוב לחקור את הסובלים ולמסור תמונה נכונה על מה שהתרחש שם. זו הפעם הראשונה שניתנה למשורר משימה ציבורית כל כך קשה. לחקור את הדבר יכולים היו עסקנים, אבל טוב ששלחו את ביאליק, שחיבר אותו קיץ את השירה ההיסטורית הידועה מקובץ שיריו בשם "עיר ההריגה" ומראשיתה נקראה "משא נמירוב". סופר "הזמן" בקישינוב, המורה פסח אוורבוך, שכתב לנו מן היום הראשון לפוגרום עד למאורעות האחרונים, היה נפגש עם ביאליק בהיותו בקישינוב ונתידד אתו. אוורבוך ליווה את ביאליק לכל המקומות ועזר לו הרבה בחקירה. אוורבוך כתב לי שביאליק מתכוון לכתוב שיר על כל המאורעות, אבל הוא מסופק אם אפשר יהיה לפרסם את השיר מחמת הצנזורה. ענית לי מיד שאעשה כל מה שביכולתי כדי להשפיע על הצנזור שירשה את ההדפסה. אוורבוך כתב לי שביאליק זקוק מאוד לכסף, משום ששולחיו באודיסה נתנו לו מעט מאוד להוצאות, והוא ביקש שאשלח לו 25 רובלים מקדמה על שכר הסופרים של השיר. כן כתב לי שביאליק קבע את מחיר השורה לרבע רובל. הסכמתי לכל. שלחתי לו את המקדמה בטלגרף וציפיתי בקוצר רוח לשיר. כשביאליק עמד לסיים את השירה, כתב לי אוורבוך על תוכנה והוסיף, כי ביאליק אומר לקרוא לשיר "משא". בביקורי אצל הצנזור סיפרתי לו כי ביאליק כותב שירה בשם "משא". אמרתי לו: "ודאי יהיו קשיים, אבל תשים אל לב שהכותב הוא ביאליק ותתחשב בדבר".

המשומד לנדאו, הצנזור, אמר לי: "אני מבין היטב את דבריך. גם אני מצטער על הפוגרום בקישינב, אבל אני יועץ לקרוא לשירה בשם "משא נמירוב". נמירוב היא עיר בפודוליה שהושמדה בימי חמלניצקי, וכל יהודיה על נשים והטף נטבחו באכזריות יתירה. הדבר היה ביום כ' סיון שנת ת"ח ואותו יום נקבע לשנים רבות לצום. טוב שתודרו ותדפיס את השירה בגליון "הזמן" ביום כ' סיון". הסברתי לו שהשירה גדולה ואי אפשר להדפיס אותה בגליון יומי, ואני עומד לפרסם אותה במאסף, ודבר זה לא יוכל להיות אלא אחרי כ' סיון. באנו לידי הסכם שאכתוב בהערה לשם "משא נמירוב", שבאותה עיר נערכה בשנת ת"ח שחיטה גדולה של יהודים.

הכיתי כחודשיים עד שהשירה תתקבל. ביאליק כתב לי שהוא מסופק מאוד אם היא תוכל בכלל להידפס; בכל זאת ביקש אותי לשלוח לו את יתר הכסף, 80 רובל. אם השירה לא תוכל להתפרסם יחזיר לי את הכסף. שלחתי לו את הכסף בטלגרף.

כשקיבלתי את השירה, החלטתי לא להראות אותה לצנזור לפני שתהיה מסודרת בדפוס. כשהוא יראה שהכול מוכן לדפוס, אולי יתיחס ביתר רחמנות. בכלל היה מתייחס אלי לא רע, אף על פי שהיינו מתדיינים על כל שורה ושורה. כשהיה הכול מוכן נתתי לו לקרוא את השירה. הכול נראה לו כשר, חוץ מנקודות אחדות, שלדעתו התריס שם ביאליק נגד אלוהים. אין הוא יכול להרשות זאת, אמר הצנזור המומר. בשביל הממשלה ימצא תמיד תירוץ, אבל לא בשביל רבוננו של עולם. "אינני צעיר ואצטרך לתת דין וחשבון בעולם הבא. אינני רוצה להפסיד את חלקי בעולם הבא".

בעיני נראה משונה מאוד כי צנזור בכלל, ובפרט צנזור מומר, דואג כל כך לעולם הבא, אבל לא יכולתי בשום אופן להשפיע עליו שישנה את החלטתו. החלטתי לשלוח לביאליק את הסידור ולספר לו את המצב, כי אי אפשר להשיג אצל הצנזור שירשה את השורות שיש בהן לפי דעתו עלבון לאלוהים. כתבתי לו: "אם לדעתך אי אפשר לפרסם את השירה בלי אותן השורות, אין ברירה. אצטרך לצערי להדפיס משהו אחר במאסף במקום שירך. אבל אם אתה סבור כי מוטב שידפס השיר בלי אותן השורות, הודיעני נא בטלגרף משום שהמאסף עומד לצאת בקרוב".

מכתב מפטרבורג לאודיסה היה הולך שלושה ימים. אבל ביאליק כבר ידע על הענין לפני קבלת המכתב. המגיה של "הזמן", שהיו לו הרבה מכרים באודיסה, כתב להם כי בן-ציון כ"ץ מפרסם את שירתו של ביאליק בהשמטת שורות אחדות. למחרת משלוח מכתבי עם הסידור של השיר לביאליק קבלתי מברק מאודיסה בחתימת אחד-העם ורביניצקי במחאה רבתי, כיצד העזתי להשמיט שורות משיר של ביאליק. כן קיבלתי מברק חרופין וגדופין מביאליק עצמו, ולמחרת קבלתי מכתב מביאליק שהוא שולח לי בחזרה את כל הכסף, והוסיף מלים חריפות. לא התרגותי, משום שידעתי ששלחתי לביאליק מכתב רשום ובו סידור השיר. אחר יום קבלתי מברק מביאליק שידפיסו את השיר כפי ששלחתי לו, והוא ביקש ממני סליחה על דבריו החריפים. הוא גם הוסיף שהוא שולח לי עוד מכתב, על

מנת למסור אותו לצנזור. היכיתי ימים אחדים בהדפסה עד שקיבלתי את מכתבו של ביאליק לצנזור. זה היה באמת מכתב מעשה ידי אמן. אני מצטער מאוד שהמכתב הלך לאבוד בידי הצנזור. בקשתי את לנדאו לתת לי את המכתב למזכרת, אבל הוא אמר שאיבד אותו.

כשקרא הצנזור את מכתבו של ביאליק, רקע ברגליו: "הוא הצעיר, אף על פי שהוא משורר גדול, מביא לי ראיות מן הזוהר הקדוש, שבו יש ביטויים שהם כביכול גם כן עלבון לקדוש ברוך הוא, אבל אלה אינם עלבונות אלא ביטויי צער וזעם. אני בקיא בזוהר. אני לומד אותו יותר ממנו. אני הרשיתי להדפיס את הזוהר, מה שלא הרשו הצנזורים הקודמים. היו מביאים את הספר בגניבה מחוץ לארץ. נגד אלוהים אי אפשר לעשות כלום". אחרי כן מסרתי את השירה לדפוס.

בפטרבורג שהה בימים ההם וולדימיר ז'בוטינסקי. הוא שמע שהולך ונדפס שיר של ביאליק על הפוגרום בקישינב, ובא אלי וביקש לקרוא אתו יחד את השיר. עדיין לא היה ידוע עברית על בוריה. קראתי יחד אתו והוא התפעל מאוד מן השיר. לאחר זמן, כשכבר שלט בעברית, תירגם את השיר לרוסית. ועל ידי כך נודע השיר לקהל הרוסי וגם לקהל היהודי שאינו קורא עברית.

מסיבה עם הרצל

אותה שנה 1903 היא גם שנת ביקורו של תיאודור הרצל בפטרבורג. כששמעתי שהרצל בא לפטרבורג ועומד להיפגש עם המיניסטר פלווה, שהאשמנו אותו בהכנת הפוגרום, הצטערתי מאוד. אבל אחרי זמן נוכחתי לדעת כי דווקא בזה היתה גדולתו של הרצל. אף על פי שפלווה היה אדם שאסור לתת לו יד, היו עיני העם והציונות יותר חשובים בעיני הרצל, והוא חשב שאם תוכל לצמוח מזה טובה, אסור לשים לב אם הדבר נעים או אינו נעים.

הרצל בא לפטרבורג בגלל הגזירה של פלווה שאסור לאשר יהודי כרב, ואפילו כגבאי בבית כנסת, אם הוא חשוד בציונות. הרצל החשיב מאוד את הציונות ברוסיה. הוא הכריז על הסיסמה של כיבוש הקהילות, והחזיר של פלווה לאיזורי הפלך הפר את כל התכנית. כעסו של פלווה על הציונות בא מתוך טענה שהציונים מתערבים במדיניות הפנים של רוסיה ואינם מתייחסים ברצינות לרעיון העליה לא"י. הרצל בא להוכיח לפלווה שהתכנית הציונית בכל זאת תביא לידי עליה. לא הכול היו מרוצים מן הביקור של הרצל אצל פלווה, אבל הכול הבינו שהוא עושה זאת לשם משא הנפש הגדול של חייו.

ביקורו של הרצל בפטרבורג היה חג לכל הציונים. הרצל התארח במלון "אירופה", הגדול והיפה ביותר בפטרבורג. הוא תפס שם שני חדרים מרווחים. אתו בא לפטרבורג גם ד"ר ניסן קצנלסון מליבובי, שהיה המתורגמן שלו. הרצל הזמין אליו את העיתונאים היהודיים: משני העתונים היהודיים ברוסית, "ווסחוד" ו"בודושצ'נוסט", היו שלושה אנשים — סיון, ד"ר יוליוס ברוצקוס וד"ר שמואל גרונוברג (סיון היה אנטי-ציוני). מן "המליץ", הוותיק בעתונים העבריים, בא העורך ליאו רבינוביץ. מן ה"פריינד" בא שמואל רוזנפלד, ומן "הזמן" באתי אנוכי. חוץ מזה הוזמן ד"ר י. ל. קצנלסון, שהיה ידוע כמקורב ל"הזמן".

באתי ראשון ומצאתי את הרצל עם גיסן קצנלסון, שתירגם לו את החזון של פלווה לשרי הפלך. כשבאו יתר העתונאים קיבל אותם הרצל בברכה וביקש להציג לו שאלות והוא יענה, אבל ביקש שלא לפרסם את התשובות. ראשון השואלים היה סיון, הוא שאל כיצד אפשר לתת אמון בטורקיה שהיא עומדת ברמה נמוכה מרוסיה. הוא טען שלפי הידיעות מצב היהודים בארץ ישראל איננו כל כך טוב, ואולי עוד גרוע מאשר ברוסיה. דיבר גם ד"ר קצנלסון. הוא אמר שרעיון מדינת היהודים חשוב מאוד, אבל אין תקווה שהדבר יוגשם בארץ ישראל בשלטון טורקי. אולי מוטב לחפש מקום במדינה אחרת בחסות שלטון חופשי. הרצל התפלמס אתו וטען שאין לייסד מדינה חדשה בלי עבר היסטורי. הוא אמר שיש לפעול מתוך מעוף ולא להתחשב במניעות ארעיות. אחרי תשובתו של הרצל דיבר סיון שוב נגד טורקיה. כיצד אפשר לנהל אתה מו"מ? הרצל נתרשש מאוד, הוציא את השעון מכיסו ואמר: "בשעון ביד אפשר לקבוע את שעת חלוקת טורקיה; טורקיה היא שאלה ארעית". כל המסובים תמהו לתשובה. הרצל הוסיף שאין זה לפרסום. ואמנם כל המסובים שמרו את הדברים בסוד ואיש לא פרסם כלום. הראשון שפירסם את הדברים הייתי אני כעבור שנים, כשהדבר שוב לא היה בגדר סוד משום שטורקיה אכן הפסידה את שלטונה.

אחרי ימים אחדים נערכה מסיבה לכבוד הרצל במסעדה היהודית הגדולה ביותר בפטרבורג, מסעדת מיכאלביץ בטבורה של העיר. המסיבה נערכה באולם לא גדול. השתתפו בה לא יותר מארבעים איש. הדבר היה בימי הקיץ ורוב אנשי הציבור כבר יצאו, כמנהג רוסיה בימים ההם, למעונות קיץ או לחוף לארץ. אבל העסקנים הציונים עזבו את מעונות הקיץ ובאו לראות ולשמע את הרצל. יושב ראש היה ד"ר טובים, ראש ההסתדרות הציונית בפטרבורג. הוא היה ציוני נלהב. גם בנו ובתו נתחנכו ברוח הציונות. השתתף במסיבה גם פועל אחד, מפועלי ציון, לבוש בגדים פשוטים, שלא היה ביכולתו אפילו לשלם את מחיר הסעודה, שלושה רובלים. הרצל שם לב אליו וכששמע שהוא מפועלי ציון ביקש אותו להיכנס לחדר מיוחד ואמר לו שהוא כשהוא לעצמו איננו מתנגד לסוציאליזם, אבל רק בתנאי שהדבר יביא תועלת לאוכלוסיה. "לכשיוגשם משא הנפש של הציונות כפי שאני מאמין, יהיו בארץ ישראל מפלגות שונות עד השמאל הקיצוני, אבל אני נגד התערבות הציונים בגולה בתנועת הפועלים בארצות מושבותיהם. ליואגרא, ראש העירייה של וינא, הטיף גם הוא לסוציאליזם לפני שנבחר, ואחרי כן גילה את האנטישמיות שלו. מכאן צריכים ללמוד גם הפועלים היהודיים ברוסיה".

העסקנים שבמסיבה לא היו מרוצים שהרצל מדבר הרבה עם חבר פועלי ציון, וכשחזר לאולם ברח אותו ד"ר טובים בשם העסקנים הציונים בפטרבורג והרצל ענה לברכה. הוא דיבר גם על הפולמוס עם אחד-העם בענין ספרו "אלטנוי-לבד". הוא אמר שאחד-העם איננו מאמין בציונות המדינית, ולפיכך גלחם בו מאקס נורדאו. בדבריו אמר הרצל שעושים לו עוולה גדולה כשכותבים שהוא נגד הדמוקרטיה. הוא רק מתנגד ליהודים המשתתפים בתנועות זרות בלי להתחשב עם האינטרס היהודי הלאומי.

אותה שנה נתכנס בבול הקונגרס הששי. כולנו בפטרבורג צפינו לידיעות מן הקונגרס. כשנתקבלה הידיעה, שהרצל מציע את אוגנדה כ"מקלט לילה", לא יכולתי להרגע, משום שבשיחת הרצל עם העתונאים בפטרבורג שמעתי באוזני את הרצל מתווכח עם ד"ר קצנלסון אשר הביע רעיון טריטוריאליסטי. הרצל דיבר בפירוש על הקשר ההיסטורי שבין היהודים לארצם. אולם שמואל רוונפלד התפעל דווקא מרעיון אוגנדה ומסר לדפוס מאמר של תהילה ושבח לאנגליה על הצעת אוגנדה. אני התנגדתי למאמר ונתתי צו לא לפרסם אותו. על כך עזב רוונפלד את מערכת "הזמן" ועבר לגמרי ל"פריינד", ושם פירסם מאמרים בעד אוגנדה. העתונות העברית נתפלגה אותה שעה. "הזמן" ו"הצופה" היו נגד אוגנדה, ואילו "המליץ" פירסם מאמרים בעד אוגנדה, ו"הצפירה" של סוקולוב נתנה מקום בעתון גם בעד וגם נגד אוגנדה. "פריינד" תמך בהצעת אוגנדה. פולמוס אוגנדה תפס מקום רב בתולדות הציונות.

באותם הימים חלטה אמי ואני יצאתי לעיירת מולדתי. עברתי את וילנה הלך ושוב. התעניינתי לדעת את מצב רוחם של יהודים בערי השדה אחרי תכנית אוגנדה. בעיירתי התעניינו מעט מאוד בבעיות הציונות. הנוער יצא לאמריקה, והעיירה התפרנסה מן הכספים שהיו מתקבלים מאמריקה לנשי המהגרים והוריהם. העיירה כמעט לא נשתנתה מימי ילדותי. אולם בוילנה היה ויכוח סוער בין הציונים והבלתי ציונים. נפגשתי עם ידידים לשעבר שהיו נמנים על ה"בונד". הם דיברו באיבה רבה על הרצל על שביקר אצל פלוזה האשם בפוגרום בקישינוב, ותנועת ה"בונד" גברה בקרב הנוער. השתתפתי באספות הציונים, שהיו נבוכים מאוד אחרי תכנית אוגנדה. כל הציונים בוילנה היו ממתנגדי אוגנדה. צירי וילנה בקונגרס היו בין אומרי לאו.

ביקורי בווארשה

אותו קיץ קיבלתי מכתב מאת הסופר והמו"ל בן-אביגדור מווארשה בהצעה להעביר את "הזמן" לווארשה. הוא שמע שמצב העתון שלי איננו מזהיר, והוא סבור שבפטרבורג לא יימצא אדם שישקיע בעתון את הסכום הדרוש; הדפסת עתון עברי מחוץ לתחום המושב עולה ביוקר, משום שקשה למצוא סדרים. לעומת זאת, כתב, יש בווארשה בעלי הון המוכנים להשקיע סכומים ניכרים כדי להוציא עתון גדול. אמנם כבר יש בווארשה שני עתונים עבריים, "הצפירה" ו"הצופה", אבל שניהם קטנים. יש צורך בעתון גדול שידון בענינים כלליים, והוא שואל אותי אם אני מסכים לתכניתו.

בן-אביגדור היה ידוע כבעל תכניות גדולות. היו לו זכויות רבות בספרות העברית. הוא היה המו"ל העברי הגדול הראשון. עוד בנעוריו היה מזכיר "בני משה" בווארשה. הוא הכיר הרבה אנשים קרובים לציונות ולעברית. היה היוזם הראשון של הוצאת הספרים "אחיאסף" בשנת 1893, שבאופן רשמי נוסדה על ידי גלוסקין, סטבסקי ואחד-העם. לפי התקנות צריכה היתה הוצאת הספרים לפרסם רק ספרי יהדות, ובן-אביגדור לא הסכים לכך ויסד הוצאת ספרים משלו בשם "תושיה". כסף משלו לא היה לו, אבל הוא השיג שותף ושמו באלושר מקובנה.

אחרי כן יצא השותף מן העסק, ובן־אביגדור נשאר בעליו היחידי. הוא הוציא גם את "ספרי אגורה", סדרה של ספרים קטנים שכל אחד עולה רק חמש קופיות, ושם פירסם גם סיפורים משלו. כן פירסם סיפורים מאת סופר אידיש הידוע דוד פינסקי וההיסטוריון של התיאטרון היהודי, גורין. כל זה היה חדש לקורא העברי. בן־אביגדור הוא הראשון שפירסם בצורת ספרים את שיריהם של ביאליק, טשרניחובסקי ושניאור. הוא הכריז על שיטה של מינוי על "ביבליותיקה", שבה יצאו הרבה ספרים ובתוכם גם מתורגמים, למשל זכרונות שלמה מיימון ואחרים. כן הוציא כמה ספרי לימוד שנתפשטו במספרים גדולים, וגם עתון לילדים בשם "עולם קטן".

בן־אביגדור לא פסק מלחלום על הוצאת עתון בידיש ובעברית בווארשה, אבל כל מאמציו היו לשווא. לפיכך חשב שאם אני אעביר את "הזמן" לווארשה יוסיף עליו גם עתון בידיש.

לי קשה היה לקבל את ההצעה, משום שידעתי שהצנזורה בווארשה לא תרשה לי לנהל מאבק בעד שוויון היהודים. השתדלתי להשיג הון פרטי כדי שאוכל להמשיך את העתון בפטרבורג. נכנסתי לחובות עד שהוכרחתי להפסיק את "הזמן" בלי אפשרות לשלם את החובות. החלטתי לנסוע לחדש לווארשה ולראות במקום אם אפשר להוציא שם את עתוני ולהתפשר עם הצנזורה. רציתי דרך אגב לשהות כחודש ימים בכרך יהודי גדול כמו וארשה ולהיפגש עם הסופרים, ביחוד עם י. ל. פרץ שהערכת אתו מאוד.

וארשה היתה בשבילי באמת עולם אחר. כדי להכיר את היהדות הווארשאית צריך היה זמן רב. אבל משהו מחיי המוני היהודים שם ראיתי. בווארשה עדיין לא היתה חבורה מאוגדת של סופרים יהודיים כמו לאחר זמן. היו חוגים מחוגים שונים. היה חוג חברי מערכת "הצפירה" שבו היה סוקולוב ראש וראשון. אבל בביתו של סוקולוב היו נפגשים גם חוגים אחרים, יהודים דוברי פולנית.

הייתי יוצא ונכנס בהוצאת הספרים "תושיה". נפגשתי שם עם סופרים צעירים, בתוכם אברהם רייזין. הם לא היו מרוצים ביותר מבן־אביגדור. טענו שהוא משלם לסופרים רק מעט. ואכן היו ביאליק, טשרניחובסקי, שניאור ואחרים מקבלים פרוטות. בן־אביגדור היה טוען שהוא מרוויח מעט מן הספרים וכל רווחיו הם מספרי הלימוד שנמכרו ברבבות. דברי ספרות הוא מוציא לא לשם רווח אלא לטובת הכלל.

עם פרץ החלפתי מכתבים מזמן, עוד מראשית הוצאת "הזמן" בפטרבורג. הייתי מעריצו. בפטרבורג היו הסופרים היהודים הכותבים רוסית יודעים עליו רק מעט. כשהחג יובל של פרץ בווארשה, נשלח מפטרבורג מברק ברכה ובו שלוש חתימות: ד"ר קצנלסון, ישראל צינברג ואני. טענתי באוזני סופרי פטרבורג שאינם מבינים את ערכו של פרץ, אבל בפטרבורג קראו מעט מאוד יידיש.

כשביקרתי בפעם הראשונה בבית פרץ בווארשה נתקבלתי בסבר פנים יפות ודיברו אתי רוסית. התפלאתי מאד שי. ל. פרץ, סופר יידיש, מדבר אתי רוסית, וענית לו בידיש. צחק ואמר: "עם אדם הבא מפטרבורג צריך לדבר רוסית". עם אשתו דיבר פולנית. עם הסופרים הצעירים שהיו באים אליו היה מדבר יידיש.

הוא הודה לי שפרסמתי את "משא נמירוב" והראה לי שהוא עוסק בתרגום השירה ליידית. הוא התפעל מן השיר. היה נפגש לעתים קרובות עם ביאליק, שגר זמן מה בווארשה והיה עורך את המדור לספרות של הירחון "השילוח" שנדפס בקרקוב, בעוד שקלוזנר היה עורך את יתר חלקי הירחון. הוא ידע שביאליק איננו מרוצה מתרגומו. ביאליק נתכוון לתרגם את השירה בעצמו, אבל פרץ אמר לו שהוא רואה מחובתו לתרגם את השיר והדבר גורם לו סיפוק. הוא גם ידע שפרישמן לא התפעל משירו של ביאליק וטען שאין זה אלא עברית יפה, אבל פרץ לא התיחס ברצינות לדעותיו של פרישמן. ידעתי מומן על ניגוד בין פרישמן ופרץ, ובהיותי בווארשה החריף הניגוד. פרץ פירסם פליטון בעתון היומי "הצופה" וקרא לפרישמן "ספק דוקטור". מעשה שהיה כך היה: פרישמן למד באוניברסיטה של לייפציג ולא השיג תעודת דוקטור, אבל אחרים קראו לו דוקטור. הוא מעולם לא חתם את שמו דוקטור פרישמן, אבל למען אשתו וחזנתו תלה על דלת דירתו שלט ד"ר פרישמן. פרישמן התרגש מאוד על שפרץ העליב אותו, ואני אמרתי לפרץ שאילו היה חותם על מאמר כד"ר פרישמן, זכאי היה פרץ להתלוצץ על כך, אבל לרגל כתובת על הדלת אין גוהגים כך. זוהי התערבות בחייו הפרטיים של סופר. פרץ הודה שצדקתי, אבל מה שעבר עבר.

במשך החודש ששהיתי בווארשה התיידדתי מאוד עם פרץ. הוא לא היה מרוצה מעבודתו ב"הצופה" ואמר לי: "אם תצליח לפתוח שוב את "הזמן", אהיה אתך", אבל אני לא הייתי בטוח שאצליח בכך. אמנם באתי לידי הסכם עם בן-אביגדור שאבדוק את הבעיה ואודיעו תשובה נכונה לאחר שאבוא לפטרבורג.

אני מקבל רשיון ל"הזמן" בוויילנה

כשחזרתי לפטרבורג, היו לי חוויות קשות. לא קל היה להגשים את תכניותיו של בן-אביגדור. "הזמן" חדל לצאת, ואני קבלתי כמה מכתבי גחמה. אישים חשובים בציבור היהודי הביעו את צערם על שהעתון חדל לצאת. ממוסקבה הבטיחו לי אפילו שישתדלו להשיג תמיכה לעתון שיוכל להתחדש. המנהיג הציוני המפורסם ד"ר יחיאל צילנוב כתב לי שהוא רואה בעתון שלי את העתון החשוב ביותר ההולך בדרך הנכונה במאבק הציוני בין חסידי אוגנדה ומתנגדיה. בימים ההם לא ידעתי על מכתב שכתב ביאליק לידידו הסופר ש. בן-ציון, כשהתחיל "הזמן" להופיע בפטרבורג יום יום. לימים נדפס המכתב בקובץ איגרות ביאליק כרך א, והיה לי כהפתעה. עדיין לא הכרתי את ביאליק אישית, אף על פי שהחלפתי אתו מכתבים רבים. המכתב של ביאליק נכתב בסוף ינואר 1904 ובו נאמר: "יחי 'הזמן', הבו גודל לכ"ץ, 'הזמן' הוא העתון הטהור היחיד אצלנו". בינתיים רבצו על שכמי חובות. אמנם בעלי החובות חיכו בתקווה שאמצא מוצא מן המיצר.

בימים ההם לא היה נעים לי לבקר בבתי מכרים. רק בבית אחד הייתי יוצא ונכנס וזה ביתו של הארון דוד גינצבורג. גם מצבו היה קשה. הוא הפסיד יותר ממני, אבל עדיין חי ברחבות בביתו הגדול, שבו היתה גם ספרייתו הגדולה, והוא לא חדל מלקרוא בכתבי יד עתיקים. בבית גינצבורג הייתי נפגש גם עם מזכיר הקהילה ויגר. לוויגר היה חבר

עליה מקורב לשר הפנים פלווה. פעם שאלתי את הבארון דוד גינצבורג אם הוא יוכל לדבר עם וינר בדבר רשיון לעתון ביידיש בווארשה. אמרתי לו שפלווה הוא הראשון שהתיר בכלל עתון יומי ביידיש. הבארון הבטיח לדבר על כך עם וינר על מנת שישאל את מכרו המקורב לפלווה אם יש על מה לדבר.

לאחר זמן מה אמר וינר לגינצבורג שמכרו מוכן לדבר עם פלווה, אבל הדבר יעלה עשרת אלפים רובל. אמנם פלווה אינו גוהג לקבל שוחד, אבל ידידו של וינר זקוק לכסף, והוא יכול להשפיע על פלווה. אמרתי לבארון גינצבורג שיימצא אדם שיתן את עשרת האלפים, אבל בתנאי שהכסף יהיה מוגח אצל הבארון וכשיבוא הרשיון יימסר לוינר, ואם לאו יתחזר הכסף לבעליו.

כתבתי על כך מיד לבן-אביגדור והוא ענה לי שיבוא בקרוב עם הסוחר קניגשטיין, שיביא את עשרת אלפים במזומנים. נקבע גם בית מלון שבו יתארחו והוא כתב לי שיודיעני בטלגרף את יום יציאתם לדרך.

וינר דיבר עם מכרו והאיש דיבר עם פלווה, ופלווה ענה שהוא מוכן לקבל אותי בשעה מסויימת ושאני אביא אתי תזכיר קצר ואסביר את הדבר גם בעל פה. בדרך כלל לא היה פלווה מקבל שום אדם פרטי. מכיוון שהזמין אותי, היה זה סימן שהדבר רציני. פלווה קבע לי יום ושעה. זקוק הייתי לשם כך לפראק, שמעולם לא לבשתי. הזמנתי בבית מסחר מיוחד פראק לשעות אחדות. לא הרג-שתי עצמי טוב בבגד זה, אבל לא היתה לי ברירה. פלווה קיבל אותי בדיוק בשעה שקבע והשיחה נמשכה עשר דקות. הוא ידע על עתון "הזמן" ועל כך שנסגר מחוסר כסף.

לא עברו ימים מועטים ופלווה נרצח. כל רוסיה היתה כמרקחה. פגע בו הסטודנט הרוסי פזנוב. העתונות הליברלית הרוסית פרסמה מאמרים נגד הטיורו, אבל כל אחד שמח שרשע זה סולק.

במקומו של פלווה החליט הצאר למנות את הגסיך סוויאטופולק-מירסקי, שהיה בזמנו גנרל-גיברנאטור בוויילנה. הוא לא נחשב לליבראל, אבל היה אדם נעים והתייחס באדיבות לבני-אדם. היהודים בוויילנה לא התאונו עליו, וגם לפני כן, בהיותו שר פלך ביקטרינוסלב, התייחס יפה ליהודים. לאחר זמן קצר קיבלתי מכתב מבן-אביגדור שיש לו שותף עשיר המוכן להשקיע כספים ב"הזמן" שייצא לא בווארשה אלא בוויילנה, אבל רצוי שתהיה גם מהדורה ביידיש. כן כתב לי שאגיש בקשה בעניין זה ואציע כעורך שותף את י. ב. לבנר, רב-מטעם בלוגאנסק, שסוויאטופולק-מירסקי מכיר אותו; בשעה שביקר בלוגאנסק, בפלך יקטרינוסלב, שמע נאום של לבנר, ויש יסוד להניח שיתיר הוצאת מהדורה ביידיש אם לבנר יהיה שותף בעריכה. בן-אביגדור כתב שדיבר על כך עם שלום עליכם, שהיה מעונין מאוד בעתון חדש מיידיש משום שלא היה מרצה מן ה"פריינד".

לא עברו ימים מועטים ובאו לפטרבורג בן-אביגדור ושלום עליכם. בן-אביגדור הזמין גם את לבנר לפטרבורג. נוסף על שאר הפניות הגיש גם הסנאטור זבריוב תזכיר למיניסטר, שירשה להעביר את "הזמן" לוויילנה בצירוף מהדורה ביידיש, והרשיון אכן ניתן.

בן-אביגדור נדבר עם פייבל מרגולין, משכיל יהודי מוויילנה, חתנו של העשיר

הגדול יעקב אליהו ריבקיין, על הוצאת העתון בוילנה בשתי הלשונות. חוץ מן הצד העסקי שבדבר אהב מרגולין יידיש ולא דיבר עם שום יהודי רוסית אף על פי שידע היטב רוסית. היתה זאת אישיות מעניינת. בסוף ימיו עלה לישראל ומת בה.

בן-אביגדור אמר לי שניפגש במינסק ושם נעשה הסכם על הוצאת "הזמן" כעתון בקנה מידה אירופי. הוא אמר לי להודיע לכל בעלי החובות שיקבלו את שלהם עד הפרוטה האחרונה. היתה לי זאת אחת החוויות הטובות ביותר בימים הקשים ההם.

גליון ראשון של "הזמן" יוצא בוילנה

לאחר שקיבלתי רשיון להעביר את "הזמן" לוילנה, נדבר אביגדור עם המו"ל יעקב אליהו ריבלין ועם חתנו פייבל מרגולין להיפגש במינסק ולהחליט על הזמנת חברי המערכת, ההנהלה ויתר הפרטים.

בפגישה במינסק הוחלט כי אף על פי שאני עורך העתון והעתון ייצא בוילנה, עלי לשבת יותר בפטרבורג כדי לעמוד על הלך הרוחות הכללי והיהודי בבירה. את המאמרים הראשיים הייתי צריך לכתוב בפטרבורג ולשלוח אותם בערב בדואר דחוף לוילנה, ושם יתקבלו בבוקר. הקהל היהודי התעניין בכל מה שנעשה בפטר-בורג. בשום אופן לא הסכמתי לשנות מן הכיוון שהלך בו העתון בפטרבורג. אבל כמה שאלת הטריטוריאליזם. ענין אוגנדה לא סר עדיין מסדר היום ודווקא בן-אביגדור ומרגולין היו טריטוריאליסטים גלהבים. לאחר ויכוחים ממושכים הגענר לידי הסכם שיש לשניהם רשות לכתוב מאמרים בכיוון הטריטוריאליסטי, אבל אני זכאי לענות להם מיד בגליון הבא. חתמנו על חוזה. ריבלין הכניס מיד עשרת אלפים רובל, ואת עשרת האלפים האחרים הבטיח לתת לאחר זמן.

כל החובות של "הזמן" הישן שולמו, והרגשתי עצמי בפטרבורג יותר טוב. בינתיים כבר ידעו שמיניסטר הפנים החדש, סוויאטופולק-מינסקי, לא הצליח להביא את האביב לרוסיה. הוא התפטר ובמקומו בא מיניסטר ימני בשם בוליבין. כל המדינה לא היתה מרוצה מן המשטר והכול דרשו שינויים. לאחר מותו של פלוזה גדלה השפעת שר האוצר, וויטה, והוא שימש יושב-ראש בכמה ועדות לתיקונים. אני לא חשבתי את הסיכויים האלה, אבל דבר אחד נראה לי כבעל ערך: ההחלטה לתת חירות דתית. אמנם היתה זאת חירות רק למחצה. ליהודים מותרים או לילדים גוצרים מהורים שנולדו יהודים ניתנה רשות לשוב ליהדות, אבל עדיין אסור היה לגוצרים להתגייר. לעומת זאת ניתנה הרשות לפראבוסלבים לעבור לכיתות גוצריות אחרות. הביגותי מיד שמכאן תצמח טובה לכמה ממכרי. היו ביניהם אחדים שחיו עם נשים גוצריות ולא יכלו לשאת אותן לנשים מפני שאסור היה לאשה להתגייר. לאחר התיקון יכלו הנשים הפראבוסלביות לקבל את הדת הקלוויניסטית, ולפי הדת הזאת מותרים נשואי תערובת עם יהודים. בחוק זה השתמש גם המשורר העברי שאול טשרניחובסקי. כן חזר ליהדות בנו המומר של מנדלי מוכר ספרים. בשעתו סיפר לי ד"ר קצנלסון על הטראגדיה של הסופר העברי שלום יעקב אברמוביץ (מנדלי מוכר ספרים). היה למנדלי בן יחיד. משורר

בעל כשרון. הוא התאהב בבתו של גנרל רוסי והיא הרתה ממנו. לפי החוק של אז אסור היה ליהודי לשאת אשה נוצרית. על הבן עבר מאבק קשה ובסופו של דבר התנצר.

רבניצקי סיפר לי כי כשנודע למנדלי שבנו חזר ליהדות, רקד משמחה וקרא: "מאירקה שלי הוא שוב יהודי". לאחר מכן בא הבן אליו לסדר של פסח; במשך כמה שנים לא רצה האב לקבל את בנו היחיד בביתו.

הימים היו ימי מלחמת רוסיה יפאן, והמבצר הרוסי במזרח הרחוק, פורט ארתור, היה קרוב לנפול. בחוגי הממשלה עדיין האמינו שרוסיה תנצח במלחמה עם יפאן, אבל בחברה היה ברור שמוכרח לבוא מפנה. הליברלים הרוסים ייסדו מפלגה קונסטיטוציונאלית במחירת, והממשלה ידעה על כך ולא רדפה אותם. השתתפתי בעצמי במסיבה שדיברו בה על המצב ונתקבלו החלטות חריפות. במסיבה השתתפו טובי העתונאים הרוסים. התפלאתי שגם הבארון דוד גינצבורג ורעייתו השתתפו במסיבה. לידינו ישבו הסופר הרוסי מאקסימ גורקי והשחקנית אנדרייבה, שעדיין לא היתה אשתו החוקית, ועוד סופרים ועסקנים ידועים. בהחלטות גדרשו עתונות חופשית, בחירות כלליות ושוויון לכל העמים. על ההחלטות חתמו יותר ממאתים איש, והן נשלחו לכל העתונים. העתונים הליברליים פרסמו את ההחלטות על כל חתימותיהן. הייתי בטוח שהבארון הזקן הוראצי גינצבורג איננו מרוצה מכך שגם בנו חתם על ההחלטות. ידעתי שהחתימה שלי עלולה לגרום לקשיים במשא ומתן עם הממשלה על הוצאת העתון ביידיש. בכל זאת הייתי מרוצה שגם אני יצאתי רשמית נגד המשטר.

ביחוד הייתי מרוצה שקמה בין המשכילים היהודים חבורה גדולה שהתארגנה לדרישת שוויון ליהודים. אמנם כל החברות הליברליות הרוסיות כללו בהחלטותיהן שוויון לכול, ללא הפרש דת ולאומיות, אבל לא הסתפקתי בזה. סבור הייתי שיש להדגיש את הדבר, משום שהיהודים מוגבלים בזכויותיהם יותר מאחרים. לשום סוג אחר של האוכלוסייה לא נקבע תחום מושב.

בשעה שישבתי בפטרבורג, ארגנו בן-אביגדור ומרגולין את העתון בוויילנה. לא כל דפוס היה מוכשר להדפיס עתון גדול יום יום. הדפוסים היהודים בוויילנה היו רגילים להדפיס ספרים שאין צורך להיחפו בהם ולא היו מסדרים בלילה. "הזמן" היה העתון הציוני הראשון באותיות עבריות בוויילנה. הדפוס הגדול היחיד, של האלמנה והאחים ראם, לא רצה בכלל להדפיס עתון. לא היה זה לפי כבודו. אולם סוף סוף הזמינו סדרים שיעבדו בלילה. בן-אביגדור נשא ונתן עם הצנזור יהושע שטיינברג, שכבר היה בגבורות. הוא היה הצנזור של ספרי קודש יהודיים וגם של רומאנים ביידיש מאת בלושטיין ואחרים. על רוב הספרים היה רק מעמיד חותמת, והיה מקבל שכרו מחמישה עד עשרה רובלים. להיות צנזור של עתון היתה עבודה יותר קשה, אבל הוא היה זקוק לכסף ובן-אביגדור קבע לו משכורת חודשית ניכרת. אשתו הראשונה של שטיינברג, שמתה בנעוריה, היתה בתו של המשורר הידוע מתקופת ההשכלה אדם הכהן לבנסון. לימים נשא אשה שניה והיא ילדה לו בן ובת. הבן היה מוסיקאי גדול והבת, גאדיה, היתה מהפכנית בוגדאית, והוא היה מתבייש מפניה להחמיר בצנזורה.

לצאת הגליון הראשון באתי לוילנה. העתון נדפס בתבנית גדולה מכל יתר העתונים העבריים בימים ההם.

"הזמן" מפרסם ראשון את תכנית החוקה הרוסית

שום עתון יהודי לא היתה לו מערכת כל כך רחבה כמו "הזמן" בוילנה. חוץ ממני עבדו במערכת: י. ה. טאביוב, י. א. טריווש, ש. ל. ציטרון, הלל צייטלין, שמואל צירנוביץ, מ. בן-אליעזר וי. ד. ברקוביץ. היה גם עורך מיוחד לספרות, י. ברשאדסקי. חוץ מזה היו עוזרים מחוץ למערכת כגון דוד פרישמן ואחרים. הוצאת "הזמן" ניגשה גם להוציא ירחון בעברית, יותר נרחב מן הירחון "השלוח" שנוסד על ידי אחד-העם ונערך בימים ההם על ידי קלונוור. "השלוח" הן רק בעניינים יהודיים, ואילו ירחון "הזמן" כלל בתכניתו גם ספרות כללית. לעורכו נקבע דוד פרישמן. חוץ מזה הוציא "הזמן" גם עתון לילדים בשם "החיים והטבע" בעריכת י. ב. לבנר.

"הזמן" נתן למגוייו כפרס את תולדות ישראל של גרץ בשבעה כרכים, בתרגומו העברי של שאול פנחס רבינוביץ, במחיר רובל אחד. שמונת אלפים מגויים רכשו את הספר.

בראשית שנת 1905 הופיעו ברוסיה שלושה עתונים עבריים יומיים: "הצפירה", "הצופה" ו"הזמן" ועתון אחד ביידיש "פריינד". לכל שלושת העתונים העבריים ביחד היו קצת יותר מעשרים אלף מגויים, הרבה פחות מאשר לעתון היחיד ביידיש "פריינד". מספר היהודים ברוסיה היה בימים ההם יותר מחמשה מיליון והרבה מהם ידעו עברית היטב, לפי ההשערה כמה מאות אלפים. אבל הנשים לא ידעו עברית. הן קראו או יידיש או רוסית. על פי רוב היו היהודים המשכילים מגויים על עתון רוסי זול כגון מהדורה שניה של "בירוזוויה ויידו-מוסטי". כשהתחיל לצאת "פריינד" ביידיש, שאותו יכלו לקרוא גם הבעל וגם האשה, הרבו להמנות עליו. לפיכך היה מספר המגויים על עתונים עבריים מועט. המגויים היו ברובם משכילים וציונים וחובבי שפת עבר.

אמנם קוראי העתון העברי היו מרובים ממספר המגויים, מפני שכל טופס היה נקרא על ידי רבים. אבל מספר המגויים לא יכול היה לכסות את ההוצאות של עתון גדול כמו "הזמן", שהיה זקוק לכל הפחות למספר גדול פי שלושה. ההכנסות מן המודעות היו בימים ההם מועטות מאוד. לפיכך היה ריבקיין מוכרח לשלוח בכל חודש את דמי הגרעון.

פעם בחודש הייתי בא לוילנה ושוהה שם ימים אחדים. הכרתי את חיי היהודים בתחום המושב, שווילנה היתה אחד ממרכזי העיקריים, אבל על פי רוב הייתי יושב בפטרבורג. חוץ ממאמרים ראשיים הייתי כותב גם מכתבים מפטרבורג בחתימת "צפוני-מערבי". הצנזור לא גרם לנו צרות. הוא התעניין יותר בדקדוק העברי. אם היתה טעות היה מתקן. כידוע היה מלומד ובלשן, ומלונן המקראי "משפט האורים" חשוב עד היום. פעם כששלח ז. שניאור סיפור קטן ובו כתב "ערלית" ככינוי למשרתת גייה,

מחק הצנזור את המלה והעיר: "הסופר הוא עם-הארץ, איננו יודע שהמלה ערל פירושה בלתי נימול. אין טעם לכתוב ערלית".

במערכת היו צוחקים להערותיו, אבל התחשבו בידיעותיו ולא רצו לצער אותו. אגב אותו מלומד לא היה מחמיר בעגיני צניעות והיה מרשה דברים שלפי דעתי היו פורנוגרפיים.

פעם גרם הדבר לשערוריה. באתי מפטרבורג בערב ונכנסתי למערכת וראיתי על השולחן סיפור בשם "מוות" מאת שניאור. זהו סיפור על אחד העומד להתאבד, אבל ביומו האחרון רצה לטעום את הכול והלך לפרוצה. נדפסה כל השיתה שלו עם האשה. עלי עשה הדבר רושם לא נעים. אמנם קראתי ברומנים של זולא ואחרים דברים רחוקים מצניעות, אבל מצאתי שאין לדברים אלה מקום בעתון יומי עברי. עורך הספרות היה ברשאדסקי, אבל כעורך אחראי מחקתי שורות אחדות. למחרת היה לי דין ודברים עם ברשאדסקי שטען שלא הייתי זכאי למחיקה, שכאן לא פורנוגרפיה אלא אמנות. לא כל המערכת היתה על צדי ומוכרת הייתי להתנצל. הסיפור נדפס לאחר זמן בצורת ספר בצירוף השורות שאני מחקתי.

שאלת הטריטוריאליזם, שחששתי שמא תגרום לסכסוכים במערכת, לא היתה כל כך נוראה. שמואל טשרנוביץ היה טריטוריאליסט נלהב כל הזמן שעבד ב"הצפירה" של סוקולוב בווארשה, אך נצטנן הרבה בבואו לוויילנה. עליו השפיע הרבה ברשאדסקי, שלא היה לא טריטוריאליסט ולא ציוני. הוא האמין באמונה שלמה בליבראליות הרוסית. הוא היה מורה עברי וחיבר שני רומנים בעברית, "באין מטרה" ו"נגד הזרם", שהצליחו מאוד. אף על פי שכאמור לא היה ציוני, היה עברי נלהב. הוא השפיע על הסופרים הצעירים וגם על טשרנוביץ.

טריטוריאליסט מושבע היה במערכת רק הלל צייטלין. הוא הגן על כיוון אוגנדה ב"הזמן". אבל עניתי לו במאמר גדול ובו הסברתי את דעתי.

ברוסיה מורגשת היתה תנועה לחירות ושוויון. סבור הייתי כי משעה שיוכו היהודים בשוויון ברוסיה ויבטל תחום המושב, לא ירצה איש לנסוע לאוגנדה. מה שאין כן ארץ ישראל, שהיא פתרון לאומי. סיימתי כי ארץ ישראל היא חיי עולם ואילו הטריטוריאליזם איננו אלא חיי שעה.

הייתי בימים ההם קרוב לרעיונו של אחד-העם על מרכז רוחני בארץ ישראל. שטיינברג היה מקל מאוד בצנזורה, אבל סוף סוף נכשל גם הוא. כשהייתי בפטרבורג נפגשתי עם עסקנים מדיניים יהודים ולא יהודים. דיברו בימים ההם על תחיקה. כל רוסיה דרשה נציגות. הצאר מסר למיניסטר הפנים בוליגין לעבד תכנית תחיקה, וזאת אומרת חוקה-כביכול. הצאר יישאר שליט יחיד. ידעו שיושבת ועדת סתרים ומעבדת חוקה. נודע לי גם ממקור מסויים שהחוקה כבר עובדה ובקרוב תפורסם. רציתי לקבל את הנוסח. הדבר לא היה קל, אבל הצלחתי. נסעתי מיד לוילנה והבאתי אתי מכתב מפטרבורג ובו נאמר שיש כמה תכניות של חוקות ובתוכן גם תכנית זו. ביקרתי אצל שטיינברג, שוחחתי אתו וסיפרתי לו שיש מכתב כזה מפטרבורג ושיש שמועות שאין לבטל אותן. הוא הסתכל בהגהה וחתם שמותר להדפיס. למחרת נדפס המכתב. לא עברו שלושה ימים והעתונים הליבראליים הרוסים הגדולים בפטרבורג פירסמו באותיות גדולות:

"העתון העברי 'הזמן' היוצא בוילנה פרסם את תכנית החוקה הרוסית שעובדה". מיד נשלחו מברקים לאנגליה, ל"טיימס" ולעתונים אחרים, שהעתון "הזמן" הדפיס את תכנית החוקה הרוסית שתפורסם בקרוב. גם העתון האנטישמי הרוסי "גובריה וורמיה" פרסם את הדבר בקיצור והוסיף באותיות גדולות: "העתון של הו'ידיים יודע ואנחנו לא ידענו".

למחרת הודיעה הממשלה שהתכנית שנתפרסמה ב"הזמן" אינה נכונה. כעבור יומיים קיבלתי הזמנה ללשכת העתונות. המנהל זוריוב שהכיר אותי כבר לא עבד שם. במקומו עבד אחד ושמו בלגארד. הוא קיבל אותי באדיבות ושאל מי נתן לי את התכנית. עניתי לו מיד כי מכיוון שהממשלה הודיעה שהתכנית שנדפסה איננה נכונה משמע שאני טעיתי. מישהו הראה לי תכנית כזאת אבל הרי אינה נכונה ואין להעניש על כשלונו. הוא הסתכל בי במבט משונה ואני הבינתי שזוהי התכנית האמיתית, אבל לא יכול היה להגיד זאת לאחר הודעת הממשלה. הוא שאל אותי על סמך מה פרסמתי את הדברים כשלא ידעתי אם הם נכונים. עניתי לו שאין חוק שאסור להדפיס הצעות, ואין עצה ואין תבונה נגד טעויות. הוא אמר לי כי בכל זאת אקבל נגיפה וגם הצנוור יקבל נגיפה. הצטערתי מאוד על ייסורי-הזמן וחששתי שהוא יהיה מעכשיו יותר מהמיר, ואמנם מעכשיו היה שטיינברג מוחק כמה ממאמרי.

1906: שנה של וויכוחים ערים

הוצאת "הזמן" החליטה לפרסם עתון ביידיש בשם "צייט". העתון של סוקולוב "הצפירה" בוארשה אף הוא התחיל להוציא עתון ביידיש, "טלגרף". עוד לפני כן הודיע אחד מאישי ה"בונד" על הוצאת עתון יומי באידיש, "וועקער". לא קל היה לקבל בוילנה דפוס גדול לעתון ביידיש. דפוס ראם הסכים ללא חמדה להדפיס את העתון הבונדאי בשכר גדול. היינו איפוא שכנים לעתון הבונדאי. באותו דפוס נדפסו שלושה עתונים: "הזמן", "די צייט", "דער וועקער". חדלן להדפיס סידורים ומחזוריים והדפיסו רק עתונים.

מערכת "צייט" היתה מורכבת מסופרים שכתבו גם עברית וגם אידיש. אפילו י. ח. טאבוב, שהיה מתנגד עז ליידיש, כתב באותו עתון, אלא שחתם בשם "טראכטער". הוא היה אחד הסופרים העברים בעלי השכלה רחבה ביותר. ידע לשונות רבות והיה פליטוניסט עברי מצויין. ל"צייט" נוסף גם הסופר מ. ספקטור שהיה ידוע כסופר עממי. הוא הרגיש עצמו בודד בין ה"העבראיסטים". וילנה געשתה בימים ההם מרכז לאינטליגנציה יהודית. שם גר בימים ההם ההיסטוריון שמעון דובנוב, שהיה מכובד על כל הזרמים: לא היה ציוני והיה מכובד על הציונים, לא היה בונדאי והיה מכובד על הבונדאים. התכנית הבונדאית על אוטונומיה יהודית, שבה נחלקו הבונדאים והסוציאלי-דמוקרטיה הרוסית, גלקחה בעצם מתורתו של דובנוב. אבל אחרי הפרעות של שנת 1905 נתרחקו הבונדאים מדובנוב. כעבור חודש לפרעות נשא דובנוב נאום וקרא לעם הרוסי "עמלק". הנאום היה באמת עז ביותר, שהרי היו בעם הרוסי משכילים רבים שנלחמו נגד הפרועים. אבל איש לא יצא נגד דובנוב חוץ מאשר הבונדאים.

בווילנה חי בימים ההם ד"ר שמריהו לזין, מנהיג ציוני ידוע, נואם וסופר בעברית. שימש לפני כן רב מטעם ביקטרינוסלב ובווילנה, ועתה היה מטיף בבית הכנסת "טהרת הקודש". היה עסקן ציבורי פעיל. הוא יסד בווילנה את העתון היומי היחיד ברוסית ליהודים בשם "נובאיא זאריא" (השחר החדש). ז'בוטינסקי חשב על עתון כזה, אבל לא הצליח.

כן גר בימים ההם בווילנה ד"ר יהודה לייב קנטור, שהיה בזמנו עורך העתון היומי העברי הראשון בשנות השמונים, "היום".

ביתו של קנטור בווילנה היה מרכז לסופרים צעירים, ציונים ולא ציונים. שם היו נפגשים לייב יפה, שמריה גורליק, ש. ניגר ורבים אחרים. כן הופיע בווילנה בימים ההם אדם חדש, מאוד חשוב ואהוד, הוא רפפורט שנתפרסם בשמו הספרותי ש. אנסקי, מחבר המחזה העברי הראשון שהוצג ב"הבימה" — "הדיבוק". היה ידוע כמהפכן ועבד במחיצתו של הסוציאליסט הרוסי לאברוב. הוא נשא לאשה בת וויטבסק יפהפיה ושמה גלורמן. היה בן 43 והיא בת 22, אבל היא התאהבה בו. לווילנה באו גם עסקנים בונדאים, אולגין ואחרים. אני הייתי נגדם, אבל היה לי נעים להתווכח אתם. היינו בעלי דעות מדיניות שונות, אבל באופן פרטי היינו בידידות.

הימים בווילנה היו מענינים. לעתים קרובות היו נערכים ויכוחים בפומבי בין ציונים ובונדאים. ד"ר יוליוס ברוצקוס, שהיה עדיין צעיר, היה נושא נאומים ציוניים ומוכיח שאם ינצח הבונד יורע מצב היהודים. בווילנה היו כמה בתי חרושת קטנים שהיו עובדים בשביל השוק הרוסי הפנימי ומייצרים נעליים לילדים, גרביים וכדומה. ברוצקוס אמר שכל שביתה בבתי החרושת האלה עשויה לגרום נזק להמוני היהודים. לשבות צריכים רק בבתי חרושת גדולים, אבל לא בקטנים. הבונדאים היו עונים לו, וכנהוג לא שכנע צד אחד את השני.

הבונדאים היו מדברים בזלזול על העברית כ"לשון מתה". והנה בראשית שנת 1906, כשהיו מכינים עצמם להוצאת עתונם היומי "דער וועקער", נמצא בונדאי שבא למערכת "הזמן" והציע שורת מאמרים בעברית על המפלגות השמאליות בישראל. קיבלתי אז ברצון את המאמרים האלה, כי היו כתובים בסגנון יפה. לא היתה בהם שום פגיעה בלשון העברית ולא הוזכר כלל שהבונד מתנגד לה. כשנודע לי שהוא אחד הבונדאים הפעילים, התפלאתי מאוד על כך. כותב המאמרים היה הסופר בן-ציון הופמאן, שהיה ידוע אחר-כך בשם צביון, ומת בניו-יורק בשנות השמונים לחייו. הרבה מן הבונדאים ידעו אז היטב עברית, היו ביניהם תלמידי ישיבה, אבל איש מהם לא העז לכתוב עברית, כל-שכן בעתון בורגני.

לימים, כשכבר ישבתי בארץ ישראל, בא צביון לביקור בארץ. אני לא ראיתי אז, אבל אחרי כן הודיעני במכתב שהיה אצלי ולא מצאני בבית, והוא מצטער מאוד שלא התראה אתי; מאוד היה רוצה לדבר על אותה תקופה בה כתב ב"הזמן" בווילנה.

שנת 1906 עשירה בתולדות תנועת השחרור הרוסית וגם בתולדות היהדות הרוסית. בראשית שנת 1906 חלו הבחירות ל"דומה" הרוסית הראשונה. בין

היהודים התחילו להתארגן מפלגות. בפטרבורג קמה "החבורה העממית" ובראשה וינאכר וסלזוברג, שני עורכי הדין הידועים. אליהם נצטרף חלק מן האינטליגנציה הבלתי ציונית. קמה גם חבורת ציונים שלא היתה מרוצה משוויון סתם, ודרשה מעין אוטונומיה יהודית. בראשה עמדו שני ציונים צעירים, וולדימיר ז'בוטינסקי ויצחק גרינבוים.

ז'בוטינסקי כבר היה ידוע בחוגים הציונים. הוא השתתף בקונגרס הציוני הששי שבו נידונה שאלת אוגנדה. היה ידוע כעתונאי בעתונות הרוסית באודיסה בשם "אלטלנה". הוא עמד בראש הנוער הציוני בפטרבורג שנתרכו מסביב לשבועון "ראזסוויט". הכרתי אותו אישית וכבר הזכרתי שקראתי יחד אתו את שירתו של ביאליק על הפוגרום בקישינב. היה לי ויכוח אתו בעניין המשומדים. היה אז ויכוח בשאלה: אם אנו מכירים בחירות דתית ואנחנו ככל העמים, כיצד להתחסם למשומדים?

ז'בוטינסקי כתב על כך מאמר ב"ראזסוויט" וטען שמומרים שהתנצרו למען הצלחה בחיים אינם באים בחשבון כבני אדם, פסולים הם. מה שאין כן אם מישהו התנצר מתוך הכרה דתית; אדם כזה יכול להיחשב כיהודי אם הוא מכיר באומה ורוצה להשתייך אליה. אני התנגדתי לו. סבור הייתי כי אם מישהו מתנצר ממש ומקבל את הדת הנוצרית הכרוכה מבחינה היסטורית ברדיפות היהודים, אין לקבל אותו כחבר. ז'בוטינסקי לא ענה על כך, אבל דעת הקהל היהודי היתה על צדי.

את יצחק גרינבוים עדיין לא הכרתי בימים ההם, אבל שמעתי עליו. קבלתי ממנו מאמר בשביל "הזמן" בסוף שנת 1903, נגד אוגנדה. הוא היה או סטודנט באוניברסיטה של וארשה. למאמר צורף מכתב המלצה מאת קלוזנר ששיבח מאוד את גרינבוים. עניתי לו: "אמנם המאמר כתוב בכשרון ובמזג חם, אבל אינני יכול להדפיס אותו מחמת הדברים החריפים נגד הרצל, אף על פי שגם אני נגד אוגנדה". שוב לא שמעתי על גרינבוים עד סוף שנת 1905, כשסיים את הפקולטה למשפטים ונעשה לאחד מראשי העסקנים הציונים הצעירים. הוא היה מיוזמי הועידה הציונית בשנת 1906 בהלסינגפורס, כיום הלסינקי בפינלנד, שעבדה הצעה לעבודת ההווה ברוסיה והציעה דרישות לממשלת המדינה. בוועידה דרשו לא רק לפתוח בתי ספר להמונים דוברי יידיש כדרישת ה"בונד", אלא גם בתי ספר לעברית. כן דרשו שבבתי המשפט במקומות של אוכלוסיה יהודית יהיו גם שופטים יהודים ושפת המשפט תהיה לא רק יידיש אלא גם עברית.

כשנתפרסם בעתון הדר"ח המלא על ועידת הלסינגפורס, סבורים היו כמה ציונים וותיקים שהדרישות מוגזמות. ד"ר קנטור, שהיה בימים ההם רב-מטעם בוילנה, פנה אלי שאצא נגד תכניות דמיוניות כאלה. עניתי לו שאכן גם אני סבור שהדרישות מוקדמות, וקודם כל יש להילחם לשוויון אזרחי ואחר כך אפשר יהיה להיאבק לדרישות לאומיות מיוחדות. אבל אינני מוצא לאפשר לצאת נגד הדרישות. מותר שיהיו לנו ציונים תופסי מרובה. ד"ר קנטור שאל אותי אם אדפיס מאמר שלו נגד הדרישות הללו, ועניתי לו שבודאי יש מקום בעתון לכל דעה חופשית. אולם הוא רצה לכתוב לא בשמו אלא בשם בדוי, ולא היה לי רצון

להדפיס מאמר כזה בשם בדוי. בכל זאת הסכמתי לבסוף, אלא שהוא כתב לא מאמר כי אם פליטון סאטירי.

הדומה הראשונה — ופרסום כרוז וויבורג

כשנפתחה הדומה הראשונה בשנת 1906, קיבלתי כרטיס כניסה כעתונאי. כשבאתי לארמון החורף לבוש פראק, חשבוני לציר הדומה. היתה בדיקה חמורה של הכרטיסים והצילומים. כל העתונאים ישבו על היציע למעלה ומכיוון שמספרם היה רב, צריכים היו כמה לעמוד. עמדתי ליד סובורין, עורך "גובויה וורמיה", אנטישמי ידוע. הוא כבר לא היה צעיר. פניו היו מהורהרים וקודרים. סלדתי מלעמוד לידו.

בתוך האולם היו שני אנפים, ימני ושמאלי. מימין ישבו חברי המועצה הממלכתית ובתוכם מיניסטרים לשעבר, כולם נאמני הצאר. משמאל ישבו כל הנבחרים של הדומה הראשונה.

בראש ישב הצאר על כסא המלכות ומשני צדיו ישבו שתי הקיסריות, מימין אמו מריה פיודורובנה ומשמאלו אשתו המלכה אלכסנדרה פיודורובנה. הצאר נאם ואמר שהוא נשאר שליט יחיד. אחרי הנאום נשמעו קריאות הידד ותשואות רק מימין. אנשי השמאל לא הביעו שום רגש ולא הגיבו כלל. אבל בעצם התשואות מצד אחד והשתיקה מן הצד השני הכירו את מצב הרוח של המדינה. במברק שהברקתי כעבור שעות אחדות למערכת "הזמן", כתבתי: "כל חברי מועצת הממלכה ערכו תשואות". על פי זה הבינו הקוראים שהנבחרים שתקו ובוזה הביעו את אי־רצונם.

אחרי קבלת פנים נסעו כולם, ואני בתוכם, לארמון הטברי. שם היו מקומות ישיבה לעתונאים וגם הותקנה תחנת משלוח למברקים ישר משם.

את הישיבה הראשונה פתח פרופסור מורומצב, אחד מגדולי המלומדים והליבראליים הרוסים. הוא נאם קצרות והישיבה הראשונה הוקדשה לביטול משפטי המוות. כל הנבחרים קראו פה אחד: "הלאה משפט המוות".

לאחר שהברקתי ל"הזמן" נסעתי למערכת "פריינד", ששם נתלקטו נציגי יתר ארבעת העתונאים היהודים לשמוע את הדין־וחשבון שלי, מכיוון שהייתי הנציג היחיד של כל העתונות בעברית וביידיש. הרגשתי עצמי לא גוח בלבוש פראק בין חברי העתונאים. מערכת "פריינד" צילמה אותי ב"מדים" שלי בלי שהרגשתי בכך. על פי הצלום הזה פורסמה קאריקטורה בתוספת ההומוריסטית של "פריינד" שנקראה "בעוים" (מטאטא). בעצמי צחקתי למראיתו בפראק.

לישיבה השניה קיבל כרטיס לפי הסדר חבר מערכת "פריינד", אבל אני יצגתי גם את העתון הליטאי בוילנה "וילנאס זינאס" (חיי וילנה). מכל המברקים שלי הייתי שולח העתק גם לעתון הליטאי. על ידי כך יכולתי לבקר בכל ישיבות הדומה הראשונה, 72 ימים. הייתי שם בן בית. שם כתבתי את מכתבי, אכלתי ארוחת בוקר, שתיתי תה.

פעם אחת היתה לי תקרית מגוחכת. סטודנטית אחת ממכרותי ביקשה ממני שאתן לה את כרטיס העתונאי שלי שתוכל לבקר פעם בישיבה. דבר זה היה בגדר

האפשרות, מפני שבישיבות של אחרי-הצהרים לא הקפידו ונתנו להיכנס לכל מי שהראה כרטיס מרחוק. אבל דווקא אצלה בדקו את הכרטיס והתברר שזה לא שלה. לעתונאים בפטרבורג היה בית משפט כבוד שלהם ועל חטא כזה אפשר היה לבטל את כרטיסי. יו"ר בית המשפט היה גרוזיני, עורך עתון יומי. הוא התייחס בידידות לנציגי לאומים אחרים. אמרתי במשפט שנכשלת, רציתי לתת אפשרות לסטודנטית צעירה ויפה, מכרה שלי, לראות פעם ישיבת הדומה, ואני מודה שחטאתי. היושב ראש הגרוזיני אמר: "למען בחורה יפה הייתי גם אני נכשל". כולם צחקו והמשפט נתבטל. החזיר לי את הכרטיס ומכאן ולהבא הייתי זהיר מאוד.

בפרלמנט הרוסי הראשון היו מיוצגים הליברלים הרוסים המובחרים, ביניהם הנואמים המצויינים רודיציב, פטרונקביץ. חסר היה ראש הקאדטים פאוול מיליוקוב. וזו סיבת הדבר: בימי הבחירות עמד לדין כעורך שבעתונו פורסם הכרוז של מועצת החיילים והפועלים, ולפיכך לא היה זכאי להיבחר עד המשפט. במשפט הגן עליו גרוזנברג והוא יצא זכאי. בינתיים נבחר ווינאבר היהודי, ומיליוקוב היה אומר כי ווינאבר בדומה כאילו היה הוא בדומה.

ציפית לנאומו הראשון של ווינאבר בדומה, כשישא דברו נגד הממשלה על מעשיה כלפי היהודים. הנאום היה ביום 13 במאי, כשבועיים לאחר פתיחת הדומה. ווינאבר נשא נאום האשמה נגד הממשלה הרוסית והמדיניות שלה בנוגע ליהודים. הסתכלתי בפני המיניסטרים שישבו מהורהרים ועשו רושם כמתביישים. היה זה הנאום המזהיר הראשון ששמעתי בנוגע לשאלת היהודים באוונגי הקהל הרוסי ובפני המיניסטרים האשמים. הנאום עשה רושם עצום. העתונות האנטישמית הזכירה את הנאום, אבל ביטלה אותו. לעומת זאת קבעה לו העתונות הדמוקרטית מקום נכבד. האוכלוסיה היהודית ברוסיה היתה מרוצה, סוף סוף גאמרה לממשלה האמת בפניה. אבל אני לא הייתי מרוצה שלא הוכנסה מיד הצעת חוק על מתן זכויות ליהודים. ב"הומן" האשמתי את הקאדטים שהסתפקו בהחלטה לתת שוויון לכל האזרחים ללא הבדל דת ולאום, אבל לא הזכירו בפירוש את היהודים. היהודים היו נתונים במצב מיוחד, שלא כיתר העמים ברוסיה. גם הפולנים והאוקראינים סבלו מהגבלות שנגעו ללשונם, לאומיותם ותרבותם, אבל בשום אופן לא היר מוגבלים כמו היהודים. אפילו הצוענים, לא נאסר עליהם לגור בכל רוסיה. ומכיוון שנקבעו ליהודים חוקים מיוחדים שתפסו ספר בן אלף עמודים, היה צורך להדגיש את שאלת היהודים ולבטל את כל הסעיפים שבחוק. לא חדלתי לדרוש ב"הומן" שיוכנס חוק על זכויות שוות ליהודים.

מספר הנבחרים היהודים בדומה הראשונה היה שנים-עשר, חמשה ציונים ושבעה לא ציונים. שלושת הבלתי ציונים היו חברים למפלגה הרוסית של העמלים (טרודוביקי) שהיתה קרובה לסוציאלי-רבולוציונרים אבל התנגדה לטרור. שלושה אלה היו ליאון בראמסון מקובנה, צ'רבוניקיס ופרנקל מאוקראינה. ווינאבר, שפטל ויונאס היו חברי המפלגה הקאדטית, ואוסטרובסקי מגרודנו היה דמוקרט בלתי מפלגתי.

הדומה הראשונה נתקיימה זמן קצר בלבד. ימים אחדים לפני שנסגרה פרץ

פוגרום בביאליסטוק. בפוגרום היתה אשמה הממשלה. נתברר כי במחלקת המשטרה הדפיסו במכוונת כתיבה את הכרוזים לפוגרום. הדומה החליטה לשלוח ועדת חקירה לביאליסטוק. בוועדה השתתפו הקאדט נאבוקוב והנבחר היהודי יעקובסון מן העיירה סלונים, הסמוכה לביאליסטוק. הממשלה טענה שלדומה אסור לשלוח משלחות חקירה, מפני שהיא רק מוסד מחוקק, וכשפזרה הדומה שוב לא היה ערך רשמי לחקירת הוועדה.

בימים האחרונים לפני פיזור הדומה כבר ידעו שלא תאריך ימים. היחסים בין הדומה והממשלה היו חריפים מאוד. אני ידעתי יומיים לפני המאורע שהדומה תפוזר. הדבר היה בערב שבת. הברקתי ל"הזמן" כי בעוד יומיים תפוזר הדומה. המברק גדפס במהדורת "הזמן" שיצאה בערב שבת לפנות ערב. רבים התרגשו על כך ולא האמינו, אבל במוצאי שבת כבר ידעו בפטרבורג שמחר יפורסם צו הפיזור. מיד יצאתי לווילנה, היה מצב רוח קודר. ידעו שכל הנבחרים יצאו לווירוג (פינלנד) ושם יפרסמו כרוז. הממשלה הודיעה לשרי הפלך שלא ירשו להדפיס את הכרוז באיזה עתון שהוא, אבל אני החלטתי להדפיס כל כרוז שהוא. ימים אחדים לפני שהחלט לפזר את הדומה כתבתי במאמרי ב"הזמן" שחובת הנבחרים היא לא רק לקבל החלטות ולשאת נאומים אלא גם לעשות מעשים. אם יסבלו, העם אתם. לפיכך מצאתי שאינני זכאי לקרוא אחרים לסדר ולעמוד בעצמי מן הצד. החלטתי להדפיס את הכרוז גם אם יהיה בלתי חוקי, ומה שיקרה לנבחרים יקרה גם לי. אותו יום נתקבל עתון גרמני מקניגסברג ובו מודפס כל הכרוז. מיד בקשתי את שמואל לייב ציטרון לתרגם אותו ולמסור לדפוס. חברי המערכת ביקשו אותי לא לסכן את "הזמן" ואת עצמי, ואני עניתי כי כבר יש לנו רשיון לעתון אחר, ובנוגע אלי אני מקבל על עצמי את האחריות. והכרוז גדפס ב"הזמן", העתון הליגאלי היחיד ברוסיה שהדפיס אותו.

כשנדפס הכרוז הוויבורגי ב"הזמן" לא נודע הדבר מיד למשטרה, משום שהיה זה עתון עברי. אילו היה מיניסטר בפטרבורג יודע שבווילנה גדפס הכרוז, היה הדבר גורם לשר הפלך של וילנה בויון וקצף. מכל רוסיה נתקבלו ידיעות מאת שרי הפלך, ושר פלך וילנה בתוכם, שהכרוז לא גדפס.

הצנזור היהודי שלנו, יהושע שטיינברג, היה קורא את העתון בין 11 ו-12 בצהריים. כשראה את כרוז וויבורג ב"הזמן", הודיע מיד לבית המשפט. למחרת באו לדפוס לחפש את הגליון שבו גדפס הכרוז כדי להתרימו, אבל לא מצאו אפילו טופס אחד. שר הפלך לא רצה שהדבר יתפרסם, אבל בית המשפט עשה את שלו. התובע שלח מיד לקרוא אותי, לפי הכתובת של דירתי. אבל אני הייתי אותו זמן בפטרבורג והמשטרה הודיעה שאני עזבתי את דירתי. העתון הוסיף להופיע בחתימת העורך בן-ציון כ"ץ, ולא סגרו אותו וגם לא שאלו במערכת איפה העורך. כעבור שבועיים באתי לווילנה למעון קיץ. לפי החוק הרוסי מעקלים את החפצים של פושע שלא נמצא. מכיון שהמשטרה ידעה את כתובתי, שלחה פקיד לעקל את חפצי. הוא בא ושאל איפה גר כ"ץ ואיפה החפצים שלו: הוא נשלח לעקל אותם. הראיתי לו את החדר ובעצמי יצאתי מיד, לקחתי כרכרה וגסעתי לתחנת הרכבת ויצאתי לפטרבורג.

כפי שסיפרו לי אחר כך מסר הפקיד במשטרה שכ"ץ אמנם היה בחדר, אבל לא היה לפקיד שום צו לאסור את כ"ץ אלא רק לעקל את חפציו. שר המשטרה סטר לפקיד שתי סטירות לחי ואמר לו שהוא סוס ובוה נגמר הדבר.

החלטתי שלא להופיע בעצמי בבית המשפט, ורצייתי לראות מה יעשה בית המשפט לנבחרים שחתמו על הכרוז, יותר מארבעה מאות האישים החשובים ביותר של המדינה. החלטתי לגור לפי שעה במחתרת. בפטרבורג היה הדבר קל מאוד. שם היו הרבה חדרים שהושכרו במיוחד ליהודים שאסור היה להם בכלל לגור בעיר. חדר כזה עלה ברובל או רובל וחצי יותר מאשר חדר רגיל. בעלי הדירות היו נותנים חלק מהרווח למשטרה וכך היו היהודים בטוחים.

בוילנה קשה היה לגור בבית מלון בלי להירשם, אבל מצאתי אפשרות להסתדר גם בוילנה. המשכתי לעבוד את עבודתי הספרותית והפובליציסטית. פרסמתי מאמרים בשמי וחתמתי כעורך. כך היה הסדר ברוסיה.

ימים של ריאקציה

כעבור זמן קצר בא משבר ב"הומון". המו"ל יעקב אליהו ריבקיין הפסיד במשך שנתיים תשעים אלף רובל והעתון הוסיף לצאת בגרעון גדול. "הומון" היה בימים ההם העתון העברי היומי היחיד בעולם, ובכל זאת היתה ההוצאה גדולה מן ההכנסות. ריבקיין בא לוילנה והביא אתו שוב שלושת אלפים רובל ואמר לחברי המערכת: "הרי לכם עוד שלושת אלפים רובל ותסתדרו. מעתה תוציאו את העתון בעצמכם. ואם אין זה ביכולתכם הריני נותן את שלושת האלפים כפיצוי לחברי המערכת". לפועלי הדפוס לא היה אחראי, מפני שבעלי הדפוס יכלו להעסיק את הפועלים בהדפסת סידורים ומחזוריים.

במערכת "הומון" לא היתה אחדות דעות בנוגע להתנהגותם במשבר. מקצתם החליטו לקבל פיצויים ומקצתם החליטו להוסיף ולעבוד בעתון, אבל על יסודות אחרים ובתקציב יותר קטן.

בינתיים התחילו הבחירות לדומה השנייה. בבחירות השתתפו גם המפלגות השמאליות, הסוציאל-דמוקרטיות, הבונד, כל אלה שהחרימו את הבחירות לדומה הראשונה. היסודות האזרחיים היהודים עשו תעמולה לבחירות, אבל לא כמו בבחירות לדומה הראשונה. בקהל היהודי היתה אדישות. היהודים לא האמינו שתבוא ישועה מנציגות העם. לפיכך נבחרו מעט יהודים לדומה השנייה. בפטרבורג לא יכלה המפלגה של הקאדטים להעמיד את וינאבר לפני שנתבע לדין, וכן לא יכלו כל 400 נבחרי הדומה הראשונה לעמוד בבחירה. בפטרבורג נבחרו מן הקאדטים רק המנהיג מיליוקוב ועסקנים בלתי חשובים. מיליוקוב נבחר משום שלא היה חבר הדומה הראשונה ולא היה פסול מחמת חתימת כרוז ויבורג.

חוץ ממיליוקוב הצליח להכנס לדומות שלאחר הראשונה גם המנהיג הקאדטי פיודור רודיצי'ב. במקרה לא חתם על כרוז ויבורג מפני שהיה אותה שעה באנגליה במשלחת פרלמנטארית. הוא היה אחד מטובי הנואמים ברוסיה, לוחם לזכויות האדם ולזכויות היהודים.

את רודיצי'ב הכרתי בהודמנות זאת: בראשית הדומה השלישית הנהיג

סטוליפין, שנעשה ראש המיניסטרים, בית דין צבאי שבפקודתו היו מוציאים לפועל עונש מוות תוך יומיים, ואפילו על חשודים בלבד. רוזיצ'ב נאם נאום עז בדומה נגד בתי משפט כאלה, שבהם מוציאים משפטי מוות על הפים מפשע. הוא אמר: "ההיסטוריה יודעת כי בשנת 1863, לאחר המרד הפולני, הנהיג מורא-ביוב בוויילנה בתי משפט כאלה, ולתליות אלה קראו צווארונים מוראביוב. ועכשיו בוודאי יקראו לזה עניבות סטוליפין". רצו לקרוע אותו כדג, והוא הוצא לתודש מן הדומה. אך החברה הליבראלית הרוסית הביעה לרוזיצ'ב את אהדתה. רבים באו לברך אותו, ואני באתי בשם מערכת "הזמן". כשנכנסתי, החזקתי בידי גליון של העתון. הוא הציג אותי בפני אשתו, וכשראתה בידי עתון ובו אותיות משונות, שאלה: "מה טיבו של הכתב הזה?" אמרתי שזוהי עברית, והיא שאלה: "האם זו שפת כתבי הקודש? האם מופיע עתון בלשון זאת?" קראתי באוזניה הרצאה שלמה על תחיית העברית והיא שמעה בענין רב. אחרי כן, כשבא רוזיצ'ב לוויילנה כדי להרצות, היינו מזדמנים לעתים קרובות. הוא היה אוהב ישראל, אבל מיעט לנאום בשאלת היהודים.

עם מינויו של סטוליפין, ביוני 1907, נתקבלה שיטת בחירות חדשה שצמצמה את זכויות ההמונים לבחירות ומסרה את השלטון לבעלי האחוזות הגדולות. בכך התחילה תקופת הריאקציה; היהודים חדלו מלהתעניין במדיניות ולא האמינו שהישועה קרובה.

התחילו להתעניין בשאלות יהודיות פנימיות. כך היה בוויילנה, כך באודיסה וכך גם בפטרבורג. באודיסה נפתחה ישיבה ובה תכנית השכלה יהודית וכללית בהנהלתו של הרב חיים צירנוביץ (רב צעיר). בה למדו חוץ מתלמוד גם ידיעות כלליות. היסטוריה יהודית הרצה ד"ר יוסף קלאוזנר, וספרות עברית חיים נחמן ביאליק. בפטרבורג נוסדה הוצאת ספרים להוציא אנציקלופדיה יהודית ברוסית. ההסטוריון שמעון דובנוב היה עורך האנציקלופדיה מראשיתה, אבל אחר-כך עזב את המערכת ובמקומו המשיך את העריכה ד"ר י. ל. קצנלסון. הוא היה אז בן 60, ובכל זאת התחיל ללמוד אנגלית כדי להבין את האנציקלופדיה היהודית האנגלית שיצאה באמריקה. קצנלסון דיבר על לבי שאעזוב את הפוליטיקה ואעסוק במדע היהדות. הוא היה אומר: "היה זמן שהאמנתי שהיהודים יקבלו את כל הזכויות, אבל התיאשנו מכך והתחלנו להתעניין בשאלות יהודיות פנימיות. עשה גם אתה כמוני". אני ענית לו שלדעתי תעבור הריאקציה ואסור להפסיק מלהילחם לשוויון, אבל נכון שצריך לעסוק גם בספרות היהודית.

בימי הריאקציה נפגשתי ואף התיידדתי עם אחד מגדולי האצילים הרוסים. בימי הבחירות לדומה השניה העמיד את המועמדות שלו הרוון איוואן איוואנוביץ טולסטוי, מי שהיה נשיא האקדמיה לאומנות ברוסיה ושר ההשכלה בממשלת ויטה. הוא הכניס לתכניתו סעיף על מאבק לשוויון היהודים, מה שמיליקוב לא עשה בפירושו. שמעתי אחד מגאומיו לפני הבחירות. טולסטוי התעניין לדעת אם יש באסיפה גציג העתונות היהודית. גודע לו שיש גציג העתון העברי "הזמן". הוא הזמין אותי לבוא אליו. מכיוון שידעתי שהוא אוהב ישראל, באתי אליו, אבל אמרתי לו שהיהודים אינם יכולים לנהל עכשיו תעמולה בשבילו משום שידוע

שכל היהודים יבחרו במיליוקוב. אנו התיידדנו והוא היה מזמין אותי לעתים קרובות והציג אותי בפני בתו ובנו. הוא היה לי ידיד קרוב ביותר משנת 1907 עד יום מותו בשנת 1916. בשום בית לא היו מקבלים אותי בשמחה כמו בבית הזה. לפעמים היינו מדברים שעות בשאלת היהודים. לעתים קרובות התפלאתי איך שייכות יש לי, יליד עיירה בליטא, לגראף רוסי שהיה לו חינוך אחר וחי בתנאים אחרים. הסברתי את הדבר בכך שהוא רואה עצמו אשם בחטאי עמו בנוגע ליהודים. הוא עצמו היה אומר לי זאת לפעמים. הוא לא סלח לסופר הגדול, קרובו, לב טולסטוי, שהתייחס באדישות כלפי העוול שנעשה ליהודים. הוספתי לבוא ולצאת בביתו של ד"ר קצנלסון. הוא נפרד מאשתו וחי לבדו. בביתו עברתי לעולם שאין בו פוליטיקה. התווכחנו בענינים תלמודיים והוא לא חדל מלהטיף לי מוסר שאשוב לספרות העתיקה.

בשנת 1908 בוויילנה

פטרבורג היתה לי כעיר מולדת שנייה. שם התפתחתי ושם היו לי ידידים רבים בין המלומדים והעסקנים. אך בשנת 1908 ישבתי יותר בוויילנה מאשר בפטרבורג. החיים המדיניים בפטרבורג שוב לא היו מענינים. על כל צעד ושעל הורגשה הריאקציה.

התחלתי להתענין בחיים הרגילים של היהודים בוויילנה. וויילנה היתה העיר הרביעית ברוסיה בין הקהילות היהודיות הגדולות. הקהילה הגדולה ביותר היתה ווארשה, אחרי כן באו לודו' ואודיסה. בוויילנה היתה אוכלוסיה של 80 אלף יהודים, אבל בחיי היהודים תפסה מקום חשוב. ווארשה היתה מפולגת: רוב האוכלוסיה היהודית היו חסידים ולא היתה להם שייכות לתרבות החדשה בעברית וביידיש, ומקצתם היו מתבוללים שדיברו פולנית וראו עצמם כפולנים בני דת משה. החלק הלאומי והציוני היה קטן; ואילו וויילנה היה לה עבר גדול מתקופת ההשכלה.

בוויילנה, עיר שמחציתה פולנים ומחציתה יהודים, לא היו היחסים בין העמים ידידותיים ביותר. אומנם גם הפולנים היו גרדפים. אסור היה להם לקנות קרקע, היו הגבלות ללשונם, אבל היהודים סבלו מהגבלות רבות יותר. באשר לממשלה הצארית היו היהודים והפולנים בדעה אחת שיש להילחם בה, אבל בדרך כלל הורגשה איבה. הפולנים טענו שהיהודים מפיצים את התרבות והלשון הרוסית, ובאמת היו משכילי היהודים מדברים רוסית, ואילו המוני היהודים דיברו יידיש. הם היו קוראים את העתון היהודי "פריינד" שיצא בפטרבורג. הנסיונות להוציא בוויילנה עצמה עיתון ביידיש לא הצליחו, משום שוויילנה קרובה מבחינה גיאוגרפית גם לפטרבורג וגם לווארשה, ועתון מקומי לא יכול להתחרות בעתוני שתי הערים.

"הבונד" בוויילנה נחלש בהרבה משום רדיפות הממשלה. הציונות אף היא היתה מבחינה רשמית תנועה במחותרת, אך בכל זאת נתקיים בוויילנה מרכז ההסתדרות הציונית ברוסיה. ישבו בה ראשי העסקנים הציונים שבאו לשם משאר ערי רוסיה, יצחק גרינבוים, דוב בורוכוב ולייב יפה. אחרי-כך נוסף אלתר דרויאגוב.

מרכז שני לתרבות בוויילנה היתה חבורת סופרים שכתבו יידיש ושאפו לפתח תרבות בשפה זו. לוויילנה בא לגור בונדאי לשעבר ושמו בוריס קלצקין, שפתח דפוס והוצאת ספרים, והוציא גם ירחון ספרותי ביידיש. ישבו בוויילנה סופרים כא. ווייטר, דניאל צ'ארני ושמריה גורליק, שניהם מבקרים ידועים, פאלק הלפרין וליפמן לויין והמספר ה. ד. גומברג וז. קלמנוביץ, שתרגם ליידיש את דובנוב וחיבר ספר על תולדות היהודים בימי בית שני. סופו שנספה בשואה. בוויילנה ישב גם המספר א. אנוכי (אהרונסון) שנתפרסם בסיפוריו "רבי אבא", שהיה קורא אותם ברבים מעשה אומן עד שקראו לו עצמו ר' אבא. באותם ימים התחילו חושבים על ארגון תיאטרון ספרותי ביידיש, ובאמת יצאה מן המאמצים האלה, לאחר זמן, הלהקה הווילנאית הידועה.

גם החיים הדתיים בוויילנה פרחו. מכבר היתה קיימת שם ישיבה שנקראה ראמייליס ("ש"ש ר' מייליס) שתלמידים היו באים אליה מכל הסביבה. סבא שלי, ר' שמואל איסר, היה ראש הישיבה הזאת 45 שנים. מאחר שדרשה הממשלה שילמדו בישיבה גם רוסית ומדעים כלליים, נתמנה למנהל רשמי קלמן טויבר, שגמר את בית-המדורש לרבנים בוויילנה. הוא היה מסור לישיבה והכול היו מרוצים. היה משכיל וותיק והכיר את אברהם מאפו, אף החליף אתו מכתבים. בימי המהפכה הרוסית הראשונה, בשנת 1905, פחת מספר התלמידים בישיבה, אבל משנת 1908 עלה המספר שוב.

אני נידון לשנת מאסר

רבים התפלאו שבימי הריאקציה לא קמו ברוסיה טרוריסטים כמו בשנים הקודמות. הסוציאלי-רבולוציונרים שנהגו בטרור בשלהי המאה התשע-עשרה, לא השתמשו הפעם באמצעי זה. אבל היתה חבורה קטנה שקראה לעצמה "מאקסימליסטים", והם הטילו פצצה לחווילה של סטולפיץ' ופצעו את בתו — הוא עצמו לא נפגע. אחר-כך נתפשה החבורה וכולם גיתלו. לאחר זמן שדדה חבורת מאקסימליסטים סכום כסף מן הבנק הממשלתי, ולא הצליחו לברוח. גם הם נתפסו וניתלו. היהודים היו מרוצים שבין כל המאקסימליסטים הללו לא נמנו יהודים, בעוד שבמפלגת הס.ר.ים היו יהודים, ביניהם עסקן ראשי של המפלגה, גרשוני.

יומיים לאחר השוד של הבנק נפגשתי בוויילנה עם בנו של ד"ר קצנלסון שעמד לצאת לחוץ לארץ. הוא עזב את העיר פתאום בלי לקחת אפילו מעיל. חשדתי שליציאתו יש שייכות לשוד. אהבתי מאוד את בנו של קצנלסון. הוא נתפרסם בחוגים היהודים מימי היותו תלמיד הכיתה השביעית בגימנסיה. נערכה בגימנסיה אוכרה לצאר אלכסנדר השלישי. אחרי הטקס צריכים היו כל התלמידים לכרוע על ברכיהם לפני התמונה הקדושה. והתלמיד היהודי בוריס קצנלסון לא כרע ולא השתחוה משום שזה נגד דת ישראל. מיד הוציאו אותו מן הגימנסיה. רק אחרי כן, במאמצי ידידו של קצנלסון פרופ' באקסט, שהיה פקיד גבוה במיניסטריון ההשכלה, נתקבל לגימנסיה אחרת. הוא סיים את הגימנסיה במדליה של זהב ונכנס לאוניברסיטה. לאחר שסיים את האוניברסיטה עבר למכון הטכנולוגי והוסמך כמהנדס.

הוא למד כל הזמן עברית, ונדמה היה שהוא רחוק ממהפכות. לפיכך קשה היה לי לתאר לעצמי שיש לו שייכות לטרור של המאקסימליסטים. השתדלתי להודיע מהי סיבת עויבתו הפתאומית. מאביו נודע לי שלא היתה לו שום שייכות לשוד, אבל הוא היה ידידו של אחד שנתפס וניתלה. הם היו חברים באוניברסיטה, והחבר היה יוצא וכנס בבית ד"ר קצנלסון, ובימי סטולפיין די היה היהודי הוא חבר של מאקסימליסט כדי להאשים גם אותו. לפיכך הוכרח לעזוב מיד את רוסיה. הממשלה היתה נוהגת לשלוח כסף ממקום למקום ברכבת. הראשונים שהיו מתקיפים רכבת כדי להשיג כסף היו המהפכנים הפולנים בהנהגתו של פילסודסקי, נשיא פולין לאחר זמן. פעם אחת הסתבכתי בגלל מקרה כזה. נסעתי אותו יום מפטרבורג, לוויילנה, אך לא ברכבת שנסודדה. כשבאתי לוויילנה לא ידעתי מאומה מכל העניין. באותו קיץ התגוררתי במעון-קיץ לאנדווארובה, במרחק חצי שעה מוויילנה. זה היה ביום ששי; כל היום עבדתי במערכת ולא הספיקה לי השעה לנסוע ללאנדווארובה לפני השבת. על כן שכרתי חדר בבית מלון סמוך למערכת. בליל שבת לא נהגו לרשום בפנקסי בתי המלון היהודיים את שמות האורחים. בלילה באה פקודה לאסור כל מי שבא באותו יום מפטרבורג. עם שחר באו לבית-המלון ואסרו גם אותי. ואני ידעתי שהמטרה מחפשת אותי מזמן, בשל פרסום כרוז וויבורג ב"הזמן".

כשהביאו אותי למשטרה, היתה כל החצר מלאה אסירים. ביניהם הרבה זוגות שלא היו רשומות, ולא ידעו אם היו ביניהן מי שבאו מפטרבורג אותו יום. הדבר נמשך עד 10 בבוקר. מצאתי אפשרות להודיע לעסקן הציוני יצחק לייב גולדברג שאני במשטרה ושמחפשים אותי מזמן. גולדברג הכיר היטב את ראש המשטרה של הרובע, שהיה מקבל ממנו משכורת קבועה כדי שיתעלם מן האספות הציוניות. אותו ראש משטרה ידע גם שמחפשים אותי בגלל עבירות עתונות. אבל גולדברג נתן לו 25 רובל ומיד שיחררו אותי.

כשהשתחררתי החלטתי לשים קץ למצבי הבלתי חוקי. החלטתי לגשת לתובע הכללי ולבקש ממנו שישחרר אותי תמורת ערבון עד המשפט. טענתי שכל פשעי הוא שפירסמתי את כרוז וויבורג. חותמי הכרוז גידונו למאסר שלוש חודשים והרי חטאי איננו יותר גדול מחטא החותמים. מכיוון שכך מספיק ערבון של 200—300 רובל. אמרתי שאני מוכן לטלפן מיד למערכת ויביאו את הכסף. אבל התובע הכללי היה אנטישמי ודרש ערבון של אלפיים רובל. זה היה סכום יותר מדי גדול בשביל מערכת "הזמן", ולא נמצא בוויילנה עסקן עשיר שיכניס את הסכום הזה. אסרו אותי והכניסו אותי בבית הסוהר לוקישקי.

היום הראשון של היותי בבית הסוהר היה קשה מאוד. הסוהרים התייחסו לאסירים בגסות יתירה. אבל למחרת, כשמכרים שלחו לי כל מיני מזונות ואני נתתי חלק לסוהרים, קיבלו על עצמם לעשות את כל העבודות השחורות שהאסירים היו עושים. במחצית השעה של טיול נפגשתי עם אחד המהפכנים היהודים מפועלי-ציון ושמו ויתקין, שעלה אחר-כך לישראל. והיה חבר הנהלת הסוכנות וחבר הכנסת, זרובבל. הוא נחשד אז בהשתתפות בפעולה מהפכנית. תוך שיחתנו הפרידו בינינו. כשנכנסתי לתאי מצאתי את רופא בית הכלא, רוסי, שנודע לו כי

נאסר עורך עתון עברי. הוא הציג עצמו לפני ואמר שהוא הרופא ומכיוון שהוא סבור שאינני מרגיש עצמי בטוב הוא רוצה להעביר אותי לבית החולים שליך בית הסוהר, ושם ייטב לי בהרבה. התפלאתי על יחס כזה והודיתי לו, והוא העביר אותי מיד. ואמנם שם הרגשתי עצמי הרבה יותר טוב. אפשר היה להתרחץ בכל יום באמבטיה. שם היו שני מהפכנים יהודים ותיקים, בעלי השכלה גבוהה. מחצית הזמן היו משחקים בשח ויתר הזמן היו קוראים ספרים. לבעיית היהודים התייחסו בקרירות. עברו יומיים לא קשים. בינתיים נודע לידידי יצחק ניידיץ במוסקבה שאני כלוא ושיש צורך בערבון של אלפים רובל, ומיד שלחם במברק לגולדברג בוויילנה להכניסם לבית המשפט. וכך שוחררתי.

כעבור שלושה חודשים נערך המשפט. היה לי סניגור, אבל הוא לא הועיל במאומה, ונגזרה עלי שנה של ישיבה בבית הסוהר. הגשתי ערעור לסינט, אף על פי שלא היתה לי תקווה שהסינט ישנה את פסק הדין. בדקתי את כל התעודות שהוגשו לבית הדין ומצאתי שם תעודה מעניינת, תשובת הג'נדרמריה בבית המשפט לשאלה לאיזו מפלגה מדינית אני שייך. בתשובה נאמר שאני רשמית חבר מפלגת הפועלים "בונד". עכשיו הבינותי למה קיבלתי עונש כל כך חמור. היתה זאת סתם עלילה. לא היתה לג'נדרמריה שום עילה לראות אותי כחבר ה"בונד". החלטתי לחפש מקום להיכלא בו במשך השנה. לפי החוק הרוסי אפשר היה להיכלא במקום המגורים, אם אירשם שאני גר בעיר פלונית ואודיע לבית המשפט שאני רוצה לשבת בעיר מגורי.

בחרתי לי בית סוהר נוח

בשעה שהייתי עסוק במשפטי וחיפשתי מקום לשבת שם במאסר, נערכו ברוסיה שתי ועידות חשובות, שיש להן ערך היסטורי במידת-מה. באחת מהן השתתפתי, ועל השניה היו לי רק ידיעות מרחוק והצטערתי מאוד שלא יכולתי להשתתף בה. הוועידה הראשונה היתה בקובנו, ונתכנסו עסקנים ציבוריים יהודים מרוסיה. בוועידה לא השתתפו לא ווינאבר ולא גרוזנברג. היתה זאת ועידת עסקנים בינונים ובראשם עמד הנריך סלזוברג. בימים ההם היה רווח מין יאוש בחברה היהודית. לא האמינו שאפשר לחדש משהו חשוב למען היהודים לנוכח הדומה השלישית וראש הממשלה החשוק, והצאר החשוק עוד ממנו, אבל היה רצון לעשות משהו. שר פלך קובנו נתן לעסקן היהודי איסר בר וולף רשיון לכנס בקובנו ועידה יהודית. האזנתי לכל הנאומים, אבל דבר חדש לא נשמע. לא באה שום פניה עזה לממשלה. בכל הישיבות השתתף נציג שר הפלך. בקובנה היתה התעוררות. ראו אנשים חדשים שבאו מרוסיה. בתי המלון היו מלאים.

בימי שהותי בקובנה התקרבותי לד"ר איזידור אלישיב (בעל מחשבות). אמנם הכרתי אותו בהיותו סטודנט לרפואה בחוץ לארץ, כשהיה בא לבקר בפטרבורג. הוא היה כותב מאמרי ביקורת בשבועון אידיש "דער יוד" שיצא בקרקוב. הוא אמר שהוא אמנם לומד רפואה אבל איננו חושב להיות רופא ואדיר חפצו להשתתף בספרות. הוא עבד בעתון "דער וועג" בוארשה ביחד עם י. ל. פרץ. הוא הוכר כמבקר אמת, ופרץ ראה בו הבטחה לעתיד גדול. ודאי היה נשאר סופר לולא

נפגש עם בחורה יפה מאוד, אחת היפהפיות בוארשה, והתאהב בה. לא היתה לה שום שייכות לספרות, והיופי שלה גרם לו צרות רבות. היא דרשה ממנו שיעסוק דוקא ברפואה. בימים האחדים שהייתי בקובנו ביקרתי אותו יום יום. באותם ימים לא עסק בספרות כלל, וראיתי שהוא טובל וכובש את סבלו.

הוועידה השנייה נתכנסה בפטרבורג בפברואר שנת 1910. זו היתה כנסית הרבנים שנתכנסה על ידי הממשלה. אספות רבנים כאלה היו מתכנסות מוזמן לזמן עוד בימי הקיסר ניקולאי הראשון. הסיבה היא כי ממשלת רוסיה נתנה לרבנים זכויות מסוימות בעניני אישות, נשואין וגיטין. במשך הזמן היו מצטברות שאלות שונות בהלכות אלה והממשלה היתה זקוקה להחלטת הרבנים. היו גם שאלות דתיות שונות שבהן היתה הממשלה מעונינת לשמוע דעת הרבנים. בכל זאת היו אספות הרבנים נדירות למדי. הממשלה היתה מזמינה מספר גדול של רבנים והם היו בוחרים מקרבם ועד שהיה נושא ונותן עם נציגי הממשלה. בפטרבורג נבחר ועד קטן מורכב מן הרב י. ל. צירלסון מקישינב כיו"ר, הרב חיים סולובייצ'יק מבריסק, ר' חיים עוזר גרודזנסקי מוילנה, מר שמואל פולינקובסקי מאודיסה, ר' מנחם חן, הרב של ניז'ין, והאדמו"ר של חסידי חב"ד ר' שלום בר שניאורסון, ונסף עליהם העורך־דין משה מזור מקיוב. המתורגמן היה ד"ר מ. ל. קרפס, הרב־מטעם באודיסה.

באספות המליאה השתתפו גם יתר הרבנים. הרב מבריסק, ר' חיים סולובייצ'יק, לא הבין רוסית כלל ובשבילו, וכן בשביל רבנים אחרים, תורגמו הפרוטוקולים לעברית, אבל מכיון שר' חיים סולובייצ'יק לא הבין עברית חדשה, היה צורך לתרגם בשבילו דווקא לשפה רבנית המובנת לו. את זאת עשה בשבילו תלמיד האקדמיה של הבארון גינצבורג בפטרבורג, הסופר לעתיד ברוך קרוא, ותרגום זה הבין ר' חיים בריסקר היטב.

חוץ מכל השאלות על גיטין ונשואין נידונה גם השאלה החשובה של מוסד הרבנות בכלל. היו ברוסיה שני מיני רבנים: רבנים מטעם הממשלה ורבנים דתיים. בין הרבנים מטעם היו כאלה שלא היתה להם שום שייכות ליהדות. הם היו רק רושמים לידות, נשואין ומיתות. בימי גנוסיה של בית המלכות היו גואמים ברוסית בבית הכנסת, במעמד שר־הפלך או סגנו.

בפולין, בעשרת הפלכים שהיו שייכים אז לרוסיה, לא היתה רבנות כפולה. היה רב דתי ולא דרשו ממנו שום תעודת השכלה כללית, אלא בחינה קלה להוכיח שהוא מבין רוסית ויכול לדבר בה קצת. בוועידה בפטרבורג הוצע להנהיג זאת גם ברוסיה. רוב משתתפי הכינוס הסכימו, אבל המתנגד הראשי היה האדמו"ר החסידי. סיפרו כי לאחר שנתקבלה החלטה בחיוב ישב שבעה. הצטערתו מאוד שלא יכולתי להשתתף באותה וועידה. הייתי עסוק בחיפוש מקום למאסר.

אחד ממכרי הציע לי כמקום מאסר את העיירה גורי־גורקי. היתה זאת עיירה בינונית ובה בית ספר חקלאי ממשלתי. זו היתה עיר מולדתו של הסופר העברי ד"ר חיים הורביץ, אחד מעורכי "פרייגד". אמרו לי שבעיר זאת אפשר להסתדר עם מנהל בית־הסוהר. סיפרתי את הדבר לעסקן הציוני הווילנאי בוריס גולדברג,

והוא אמר לי: "אתן לך המלצה לראש העיר של גורקי. יש לנו אתו עסקים גדולים" וזה דבר העסקים:

גולדברג היה מנהל בית מסחר גדול לתמרוקים בוויילנה, "סגל", אחד מבתי המסחר הגדולים מסוג זה ברוסיה. פעם, סיפר, פנה אליהם רוקח מאותה עיר ואמר שיש בידו משחה להסרת נמשים. עשו נסיון והוברר שזה אמצעי טוב, ובית המסחר "סגל" הציע לרוקח לייסד בית חרושת קטן לאותה משחה. הרוקח היה פולני, ושמו קאזימיר פודורסקי, והמשחה נקראה "קרם קאזימיר". הרוקח נתעשר, כל בני השלטון קיבלו ממנו הלוואות גדולות והוא נבחר לראש העיר. אליו נתן לי גולדברג מכתב שאני ידידו ושהוא יסדר אותי כחפצי.

מיד נסעתי אליו לגורקי, והוא קיבל אותי יפה ושלח מיד לקרוא את העסקן היהודי המקומי ושמו גינזבורג. גינזבורג היה בעל בנין בית הסוהר והממשלה שכרה ממנו את הבנין בסכום שנתי מסויים. סיפרתי לשניהם שעלי לשבת שנה בכלא ואני רוצה לעשות זאת בעירם. מיד נקרא מנהל בית הסוהר להתייעצות. הוא הסכים לכל מה שאמרו, ורק אמר שיש להסדיר את הדבר. יש למצוא בבית הסוהר חדר מתאים, משום שכאסיר מדיני עלי לשבת בחדר בודד. נקבע חדר של שומרים שהיה מרווח, וצריך היה רק לסייד ולשפץ אותו ולהתאימו לשיבתי. כן צריך היה לרהט את החדר.

הוחלט שהמנהל יקבל ממני עשרים רובל לחודש, זאת אומרת המשכורת של ששה רובל לחודש שכל אסיר מדיני מקבל לאחר שריצה את עונשו, וגוסף לכך 14 רובל לחודש. המנהל היה מאושר, משום שכל משכורתו היתה 40 רובל לחודש. גינזבורג הבטיח לי גם להמציא את כל הספרים שאהיה זקוק להם. ש"ס וספרי קודש אחרים יקח פשוט מבתי המדרש.

שכרתי בינתיים חדר בבית המלון והגשתי את הדרכון שלי לרישום ונסעתי לוויילנה להשתדל שיעבירו את כל התעודות שלי לגורקי. הובטח לי לעשות זאת, אבל הדבר נמשך בעצלתיים. לבסוף אמרו לי שהתעודות נשלחו לעיר הפלך מוהילב ומשם יועברו לגורקי. נסעתי מיד למוהילב להשתדל שלא יעוכבו שם התעודות. כבר רציתי להיפטר מענין המאסר.

אני יושב במאסר בגורי-גורקי

כשנסעתי למוהילב לשם זירון משלוח התעודות שלי לגורקי, התענינתי גם החיי העיר. לא הייתי בקי בחיי היהודים ברוסיה הלבנה. הייתי רק פעם אחת במינסק, אבל היא היתה או יותר עיר ליטאית, ואילו מוהילב היתה מרכז רוסיה הלבנה. בערים ובעיירות של הפלך היו הרבה חסידים חב"דיים וגם מרכזים של אדמו"רים כגון לאדי, לובאביץ, קאפוסט ועוד. הפלך נמצא על גבול פלך סמולנסק, שהיה כבר מעבר לתחום המושב. רוסיה הלבנה היתה נבדלת בחסידותה מליטא המתנגדית.

מוהילב ידועה כעיר יהודית מלפני 300 שנה. על מוהילב בדורות האחרונים סיפר לי הרבה הרב במוסקבה יעקב מזא"ה, יליד העיר. בה קמו הסוציאליסטים

היהודים הראשונים כגון צוקרמן, גב' שור ואחרים. גברת שור היתה בת אחת המשפחות העשירות ביותר בעיר. היא היתה כמעט האשה הראשונה שנצטרפה למהפכה והיתה ימים רבים בגולה סיביריה. רק לעת זקנה, לאחר המהפכה הכולשביסטית, חזרה.

במהילב היו ידועות שתי משפחות, צוקרמן ולוריא. שמריהו צוקרמן היה עסקן ציבורי. הוא מת מיתה חטופה בפטרבורג בראשית שנות השמונים, שעה ששמע באסיפת עסקנים יהודים שבאו מרחבי רוסיה על צרות היהודים. משפחת לוריא היתה ידועה במלומדים ובסופרים שקמו מקרבה. הראשון שתירגם את שירי היינה לעברית היה שלמה זלמן לוריא ממהילב, בשנות השמונים. שטרניחובסקי היה אומר שתרגום היינה בידי לוריא הוא אחד התרגומים הטובים ביותר בשירה. מוהילב היתה ידועה בעשיריה היהודים. אחדים מהם היו מלווים כספים ברביית לבעלי האחוזות הרוסים. על כך הרעישה העתונות הרוסית עולמות והפריזה בטענות שהיהודים נושכים נשך, עד שיצא חוק שאסור לקחת ריבית יותר מ-12 אחוזים לשנה, ומי שלוקח יותר גמסר לדין. במוהילב נערכו כמה משפטים כאלה על יהודים והוטלו עליהם עונשים חמורים. אחד העשירים הידועים הוגלה לסיביריה לשנים רבות.

כשהייתי במוהילב כבר לא היה זכר לכל אותם הגבירים, אבל סיפרו עליהם סיפורים. קמו בינתיים עסקנים חדשים, ביניהם אחד ששמו ישראל גיסין, משפטן וציוני. משפחת גיסין היתה מראשוני חובבי ציון ומהם השתקעו במושבות היהודיות הראשונות, בפתח תקוה והסביבה, ועד היום תופסת משפחת גיסין מקום בחקלאות הישראלית.

פניתי לישראל גיסין, שהיה עורך דין, שיורו את שליחת התעודות שלי לגורקי. קשה היה עלי כל יום של חופש, רציני להיפטר מהר ככל האפשר מן העונש. גיסין עשה מה שיכול וכעבור שבועיים נשלחו התעודות שלי לגורקי. כשבאתי לגורקי היו עובדים עדיין בשיפוץ החדר לישיבתי במאסר. בעיר נמצאה אשה אחת ושמה זייצב. היא היתה הגבירה של העיר, בת משפחה מיוחסת. היא נישאה בת 18 לבן העשיר הידוע מקיוב זייצב. בגיל 30 היו לה שבעה ילדים — שש בנות ובן אחד. בעלה מת והניח אחריו הון רב, עד שהמשפחה יכלה לחיות מן הריבית. כל הילדים השתלמו במדעים. שנים לפני כן, כשהייתי בפטרבורג בורג וערכתי את "הזמן", באו אלי שתי בחורות, בנות זייצב. הן באו לפטרבורג ללמוד, והן שמעו שאני סידרתי כמה סטודנטיות כמשרתות אצל יהודים שיש להם זכות ישיבה. באמצעותי הכירו את החברה היהודית בפטרבורג, והן כתבו לאמן שנמצא אחד ושמו כ"ץ שהציל אותן. היא לא תיארה לעצמה מעולם שתוכל לגמול לי, וכששמעה שאותו בן-ציון כ"ץ בא לגורקי לשבת במאסר, שמחה מאוד להיות הממונה על החדר — לספק כלי מיטה ולבגים, לדאוג לנקיון החדר וכדומה, וגם רצתה לשלוח לי אוכל כל יום. אבל אני ביקשתי שלא תשלח לי אוכל, מפני שכבר הזמנתי זאת אצל אשה אחת שגרה בקרבת בית הסוהר — במחיר 8 רובל לחודש שלוש ארוחות ליום. בסך הכל עלה הדבר 20 רובל לחודש. מעולם לא אכלתי מאכלים טובים כאלה מאז ועד היום. גברת זייצב ביקשה אותי

שלפחות בשבת תשלח לי מאכלים מעל שולחנה. במשך שבתי בבית הסוהר נוספו למשקלי 8 קילו.

החדר נוקה וסויד. כולו היה סגור ויכולתי לקבל ביקורים כל היום. אנשים שונים היו באים אלי לשחק בשחמט, אלא שאני עצמי לא רציתי שיבקרו אצלי יותר מדי. רציתי לעבוד בחיבורי. שלוש-ארבע שעות ביום לא קיבלתי אורחים. לשם עבודתי זקוק הייתי לש"ס שלם ולכמה ספרים אחרים. לא רציתי להחזיק בבית הסוהר ספריה גדולה, אף על פי שמצד המנהל לא היתה מניעה. מצאתי אדם חשוב יודע ספר וביקשתיו כי כאשר יקבל ממני רשימה איזו מסכת או איזה ספר דרוש לי, ישלח לי מיד ואחר כך אחזיר לו ואבקש ספר אחר. המנהל העמיד לרשותי כל הספרים שהיו דרושים לי, אבל רציתי לקרוא גם ספרים סתם. בבית הגברת זייצב היתה ספריה גדולה של בנה שלמד בחוץ לארץ, על פי רוב ספרי מופת רוסיים וגם ספרים מדעיים ברוסית. היה לו ה"קפיטאל" של מארקס ברוסית. עד הימים ההם הכרתי את שיטת קארל מארקס ממקור שני, ודוקא בבית הסוהר הרוסי קראתי את ה"קפיטאל" מאלף ועד תו. זהו אחד הקוריוזים של ימי הצאר. בבית הסוהר קראתי גם בפעם השניה את ספרי המופת הרוסיים. בימי שבתי בבית הסוהר מת לב טולסטוי, וכתבתי עליו מאמר ב"הזמן". בכלל כתבתי בימים ההם לעתים קרובות מאמרים ב"הזמן" והייתי חותם ב. כ. ולא היה פוצה פה ומצפצף. הייתי מקבל בבית הסוהר מכתבי תודה על כמה מאמרים. מכתב התודה הראשון היה על מאמרי שבו הגינותי על שפת היידיש, והוא תשובה למאמר של י. ח. טביוב שנדפס ב"הצפירה" המחודשת, שבו כתב טביוב כי מעולם "לא טינף את עטו ביידיש". ציטטתי מדבריו של סוקולוב, שכתב בשעתו ב"הזמן" מאמר ארוך נגד מתקיפי היידיש, היהודים והלא יהודים. מכתבי התודה נכתבו על ידי חובבי שפת עבר שלא יכלו לראות בעלבון היידיש. המכתב החם ביותר היה מאת המשורר העברי יהודה קרני, שהלך לאחר זמן לארץ ישראל. בארץ ישראל היה אחד מלוחמי העברית, אבל הכיר בחשיבות היידיש.

רבים ממכרי ידעו את כתובתי בגורי-גורקי. מובן מאליו שאי אפשר היה לשלוח מכתבים על פי כתובת בית הסוהר. לפיכך היו כותבים על פי הכתובת של אותו עסקן, גינזבורג. כאן קיבלתי אפילו מברק בשעה אחת אחרי חצות. גבהלתי כשהעירו אותי בבית הסוהר באישון לילה. מתחילה חשבתי שזו הלשנה, אבל היה זה מברק לגינזבורג מאת מערכת "הזמן", שהבארון דוד גינצבורג מת ושאלח מיד מאמר עליו. כשקיבל גינזבורג את המברק, לא פתח אותו, אבל חשב שבודאי חשוב שאקרא את המברק בלילה, משום שמשלוח מברקים בימים ההם לא היה מצוי ביותר. אני זוכר שקמתי, הדלקתי אור, וכשראיתי את התוכן חשכו עיני. ידעתי שבארון גינצבורג חולה, אבל לא פיללתי שימות כל כך מהר. לא ישנתי כל הלילה. זכרתי את ימי נעורי בעירתי כשקיבלתי ממנו את המכתב הראשון. לפני זמן קצר נפגשתי אתו בוילנה, כשבא להשיג אמצעים להמשיך את האקדמיה שלו לחכמת ישראל.

כשהוטב מצבו החומרי על ידי עליית המניות של מכרות הזהב, השתדל לקנות את הדפוס הגדול של האלמנה והאחים ראם כדי להדפיס שם את התלמוד

הירושלמי לפי כתב יד בספרייתו. הדבר היה זמן קצר לפני מותו. עם שחר ישיבתו לכתוב מאמר על הארון גינצבורג.

מה ששמעתי בהיותי במאסר

לבית הסוהר היו באים אלי אנשים שונים, לא רק מן העיירה, ומספרים לי מעשיות שונות. אילו הייתי מספר יכולתי לכתוב רומאן על כל מה ששמעתי. לא הכל זכרתי. אך היה בתוכם סיפור אחד, יוצא מן הכלל.

בעיירה שלנו היו מספרים מעשה ביהודי היושב בכפר סמוך, ויש לו הון של 100 אלף רובל. אך כשהוא הולך מכפר לכפר הוא חולץ את הנעליים ונושא אותם בידיו כדי שלא יתבלו. ליהודי הזה היתה בת יחידה והוא רצה להשיא אותה לעילוי ולתת לה נדוניה של 30 אלף רובל. פעם אחת הביא הביתה עילוי שיראה את הכלה. הבת לא רצתה בחתן. מה עשתה? גנבה מקופת אביה כמה אלפי רובל וברחה לעיר שיש בה בית ספר לרופאי שיניים, ללמוד שם. כשגמרה את בית הספר נסעה למוסקבה, שם הכירה סטודנט יוריסט והם התחתנו וישבו במוסקבה. אביה לא רצה לשמוע עליה ואמר שהוא מצווה את כל כספו לישיבות.

קרה המקרה והאב חלה, והבת נסעה לבקרו. בדרך עברה את גורקי ונכנסה אצלי לביקור. היא היתה כבת 35. לאחר שיחתי אתה, כששמעתי את שמה ומקום מגוריה, נזכרתי כי 19 שנים לפני כן, כשהייתי בן ט"ו ויצא לי שם של עילוי, היה אבי מקבל מכתבים מאת שדכנים בהצעת כלות בעלות נדוניה. פעם בא מכתב מאחד הרוצה לתת נדוניה של 30 אלף רובל ובלבד שיהיה עילוי. המכתב בא מאותו כפר, והיא היתה הכלה. אני כבר הייתי משכיל ולא רציתי שידוך באמצעות שדכן, אבל אבי דיבר על לבי שאסע לראות את הכלה. סוף סוף זה סכום של 30 אלף, ובת יחידה. אבל לא נתתי לאבי לענות למכתב. סיפרתי לה איפוא שלפני תשע-עשרה שנים הציעו לי אותה לכלה. צחקנו שנינו הרבה.

בשעה שישבתי במאסר, נתכנסה ועידת עסקנים עברים שדנה על הוצאת ספרים עברית גדולה. הוועידה נתכנסה ביזמת העסקנים הלל זלטופולסקי ויצחק גיידיץ. השתתף בה גם הרב מזא"ה ממוסקבה. גיידיץ הוא מי ששלח בטלגרף ערבות של אלפיים רובל למעני. ביום שנכנסתי למאסר לבית הסוהר קיבל את הכסף בחזרה, אבל מסר אותו לצרכים ציוניים. לפני שהלכתי למאסר כתב לי שלא אשים לב לערבות שלו, ואם אני רוצה לעזוב את רוסיה אוכל לעשות זאת. כן כתב לי שהוא נכון לתת לי גם הלוואה ניכרת שאוכל להסתדר בחוץ לארץ. ענית לי שאין זה נאה לכתוב ולברות, ושאני מוכן לשבת במאסר גם יותר משנה משום שכל עסקן וסופר מדיני צריך להיות אחראי למעשיו.

גם מן המאסר היתה לי הליפת מכתבים עם גיידיץ. לאחר ועידת קיוב כתב לי שבהשפעת הרב מזא"ה חתם המיליונר היהודי לב ברודסקי התחייבות על עשרת אלפים רובל לטובת הוצאת ספרים עברית חדשה בשם "התחיה". גיידיץ אף הוא חתם על עשרת אלפים רובל, הלל זלטופולסקי חתם על חמשת אלפים והיתר על סכומים קטנים מזה. בסך הכל נצטבר הון של 50 אלף רובל. קמה השאלה מי יהיה המנהל, והוא שואל עצה מפי.

כשקיבלתי את המכתב לא יכולתי להירגע. היהודים נחשבים לעם הספר, והנה מספרים בשמחה שברודסקי נתן 10 אלפים רובל להוצאת הספרים. ברודסקי היה בעל הון עצום, מגדולי החורשתנים של סוכר ברוסיה. הוא ידע עברית. מה ערך לאדם כמוהו ב-10 אלפים רובל? לפני שנים אחדות נמצא יהודי בעיירה, ריבקיין, שנדב 63 אלף רובל לעתונות העברית, ולא עשו מזה רעש. בכלל היה מצב היהודים ברוסיה טוב מבחינה חומרית, למרות הלחץ המדיני שסבלו ממנו. היהודים העשירים ברוסיה יכולים היו לספק בקלות את מיליון הרובלים שדרש פרישמן לשם חיוק הספרות העברית. ואמנם זה סכום שתרם כעבור שבע שנים נדבן יהודי אחד לספרות העברית, הוא שטיבל. למחרת רציתי לכתוב על כך, אבל החלטתי שלא לפרסם מאמר כזה מפני שאוכל לגרום לכך שגם הסכום הקטן לא יינתן. ובאמת לא יצאה לפועל אותה תכנית של הוצאת ספרים.

כשיצאתי מן המעצר, מצאתי את עתון "הזמן" במצב קשה. מספר המנויים, שהגיע קודם לכן לשמונה אלפים, נצטמצם עד למחצית. למולו נמצא בוילנה סניף של פירמה גדולה למודעות, בשם "מטצל", שבעליה היו גרמנים. הסניף עשה חוזה עם העתונות שבמשך חמש שנים יהיה מדור המודעות שייך ל"מטצל" והעתון יקבל סכום מסויים. גם עם "הזמן" עשו חוזה, ועל פיו שילמו לו אלף רובל בחודש. המפעל נכשל בזה, אלא שבפירמה של מיליונים לא היה חשוב אם היה לו נזק לגבי עתון אחד. כך נמשך הדבר עד מלחמת העולם הראשונה, כשנסגר מפעל "מטצל" ו"הזמן" ממילא חדל להופיע.

אולם היו ל"הזמן" חובות עוד לפני חוזה "מטצל", והוא היה זקוק להלוואה. את ההלוואה נתן ניידיץ ממוסקבה ונתנוק מן העסקה, כי עד שקיבל את הכסף בחזרה, לאחר המלחמה, כבר לא היה ערך לרובלים הרוסים. ניידיץ לא הצטער על כך. הוא היה אחד מחסידי "הזמן".

משפט בייליס

בשנות 1912—1913 נתקיים ברוסיה משפט בייליס, עלילת הדם האחרונה בדורו. תינו. מתחילה לא שמו לב לכל העניין. בקיוב נמצא בקרבת בית החרושת של זייצב נער נוצרי הרוג, ושמו יושצינסקי. החקירה הראשונה הסיקה שהרצח בוצע על ידי אשה ושמה ורה ציביריאק, שרצתה להיפטר מהנער. כשנודע לאנטישמים שנמצא נער רוסי הרוג ליד בית חרושת יהודי, הפיצו שמועה שהיהודים רצחו אותו לצרכי דם למצות, שהרי הדבר היה סמוך לחג הפסח. הדברים הגיעו לפטר-בורג, לצאר ניקולאי עצמו, שהאמין בעלילת-דם. הקיסר פקד למיניסטר המשפטים שצ'גלוביטוב שיחקור בדבר, והמיניסטר שלה לקיוב חוקר ודרש ומצא שאין לדבר שום שייכות ליהודים ושיש לחפש בסביבת אותה אשה, ציביריאק. המיניסטר לא קיבל את התוצאות ושלח חוקר שני, שניתן לו צו למצוא יהודים אשמים. ואמנם החקירה השנייה מצאה כי מגדל בייליס נמצא לא הרחק מן המקום בו נרצח יושצינסקי, ויש יסוד לאסור אותו. בייליס נאסר והצאר קבע סכום כסף להקים כנסיה במקום שנרצח הנער.

בימים ההם נפגשתי עם יועץ הסתרים היהודי יעקב הלפרין, ושאלתי את דעתו על שצ'גלוביטוב. הוא ענה שהמיניסטר יכול להיות גם ליבראל וגם אנטי-שמי, לפי מצב הרוח. הוא מסוגל לכול. משפט בייליס אישר את דברי הלפרין. זה למעלה מ-30 שנה, מאז עלילת הדם בקוטאיש בקווקז, היה ברוסיה רק עוד מקרה אחד של עלילת דם, בשנת 1901 בוילנה — עלילת בלונדס. ומשפט בלונדס לא בא ביוזמת הממשלה אלא ביוזמת הריאקציונרים הפולנים.

אפילו בימי הצורך הגדול אלכסנדר השלישי לא היתה שום עלילת דם. המשפט הרוסי עמד בימים ההם על רמה גבוהה ולא קל היה למשטרה להשפיע על המשפט. מקרה בייליס הוא כמעט המקרה היחיד שבו התערב מיניסטר במהלך המשפט.

הממשלה זקוקה היתה למומחה שיוכיח שהיהודים משתמשים בדם לפסח. לא קל היה למצוא מומחה כזה. סוף סוף מצאו כומר ליטאי שהוגלה בשעתו לטשקנט, משום פרשה עם אשה. ידוע היה שהוא פרסם פעם ספר מתורגם מלא-טינית, מלא עלילות על יהודים. שמו היה פראניטיס. הוא סיים את האקדמיה הקאתולית ובקושי ידע לקרוא עברית. ד"ר קנטור הוכיח בשעתו את הבורות של מחבר אותו ספר לאטיני, וממילא של מתרגמו. ידעתי שפראניטיס הוא עם-הארץ, ואמרתי לרב מוא"ה שאפשר יהיה להוכיח את בורותו בפומבי.

כשהומינה הממשלה את המומחה הבור פראניטיס, העמידו סניגורי בייליס, חוץ מן הרב מוא"ה, עוד שני מומחים רוסיים: פרופ' קוקובצב ופרופ' טרואיצקי. קוקובצב היה תלמידו של הפרופסור חבולסון והיה מומחה לעברית ולארמית, ולמד גם תלמוד ומשנה. הוא היה הגדול בין המלומדים הבלתי-יהודים הבקיאיים בתלמוד. המומחה השני, פרופ' טרואיצקי, היה מרצה באקדמיה הפראבוסלבית לעברית.

עורכי-הדין של הסניגוריה היו מן הגדולים ברוסיה. האחד קרבצ'בסקי, שנחשב מזה שנים בין טובי עורכי-הדין, והשני מאקלאקוב, עסקן מדיני ידוע שהיה ציר בדומה השלישית. השלישי היה זארודני, גם הוא אחד מעורכי-הדין הטובים ביותר, ואוהב ישראל. הסניגור הראשי היה העורך-דין היהודי אוסקר גרוזנברג, שטיפל זמן רב לפני המשפט בכל הפרטים, ונסע כמה פעמים לקיוב ללמוד את המסמכים. הסניגורים הרוסים קיבלו שכר עבודתם. מאקלאקוב וקרבצ'בסקי קיבלו 10 אלפים רובל כל אחד, זארודני הרבה פחות, ואילו גרוזנברג עבד חינם ולא קיבל אפילו דמי הוצאות.

עורכי הדין של התביעה היו שמאקוב וזאמיסלובסקי. שמאקוב היה עורך-דין במוסקבה, וידוע מאז כאנטישמי קיצוני. לפני כמה שנים פרסם ספר מתורגם מגרמנית מאת אנטישמי אחד ושמו אקרט, בשם "מאה דיני השולחן הערוך". נגד זיופו של אותו אקרט יצא בגרמניה הרב דוד צבי הופמן, והוכיח שהמחבר הוא עם-הארץ וזייפן. גם זאמיסלובסקי היה ידוע כאנטישמי, אבל לא היה בקיא בספרות האנטישמית על עלילת הדת. זה היה מקצועו של שמאקוב. את כל זאת ידענו לפני תחילת המשפט.

ימים אחדים לפני המשפט באו אלי למלון בקיוב בשתיים בלילה מטעם

המשטרה ושאלו לשמי. כשאמרתי את שמי אסרו אותי מיד. סבור הייתי שיש לזה שייכות למשפט, משום שאני מרבה לבקר אצל הרב מזא"ה ומתעניין בפראנטיסיס. דרשתי מאת המשטרה תעודות למה הם אוסרים אותי. הראו לי הודעה מאת משטרת ווילנה בשנת 1906, שאני נאשם לפי סעיף 129 על הסתה למרידה בממ"שלה, כלומר על שהדפסתי את כרוז צירי הדומה בוויבורג. צחקתי משום שידעתי שהמאסר לא יתקיים, שהרי כבר ישבתי במאסר. אך ההסבר לא הועיל ונלקחתי למשטרה באישון לילה. לא התפשטתי. ישבתי וחיכיתי. בבוקר הודיעו לי שבוודאי ישחררו אותי מיד.

בינתיים הביאו למשטרה חבילת עתונים גדולה. אלה היו גליונות העתון האנטישמי המקומי, "קיובליאנין". ידעתי שזה עתון חצי רשמי ועורכו הוא אנטי-שמי בשם שולגין. שאלתי שוטר אחד למה הביאו כל כך הרבה עתונים, והוא אמר לי שהגליון הוחרם. התענינתי בדבר, ונתנו לי לקרוא את הגליון. מיד הבינתי מה קרה. גרפס בו מאמר מאת עורך העתון נגד הממשלה שקיימה את המשפט. שולגין אכן היה אנטישמי, אך היה בכל זאת אדם ישר. במאמר נגד הממשלה כתב שאין הוא יודע אם היהודים זקוקים לדם לפסח או לא, אבל זאת הוא יודע שאין לזה שום שייכות למנדל בייליס. מסתבר שדווקא מאמר נגד הממשלה שנכתב על ידי עורך עתון אנטישמי היה מסוכן לממשלה. למחרת, הדבר היה בערב יום הכיפורים, טלפנתי מן המשטרה להלל זלטור-פולסקי, שנעצרתי בגלל עבירה שכבר ריציתי. את עונשי עליה. הוא אמר לי שידבר עם חותנו מירקין, המכיר את ראש המשטרה בקיוב. ראש המשטרה שלח מברק לבית המשפט בוילנה, ובינתיים ציווה לשחרר אותי מיד, אבל עלי להתחייב שלא לצאת מקיוב עד שלא תבוא התשובה. כעבור שלושה ימים נתקבלה תשובה כזאת. בעתוני קיוב נאמר שנאסרתי ושיש לי שייכות למשפט בייליס.

מעשה בבכא בתרא

עוד לפני שהתחיל משפט בייליס, ראיתי אצל הרב מזא"ה את חוות הדעת שכתב הכומר פראנטיסיס — ספר שלם ובו ראיות ומימרות מן התלמוד. הממשלה פרסמה את הספר בדפוס לפני שפראנטיסיס הגיש אותו לבית המשפט, כדי שהשור-פטים המושבעים יכירו את העובדה כביכול שהיהודים זקוקים לדם לפסח. כשרק הצצתי בספר אמרתי מיד שאין זו חוות-דעתו של פראנטיסיס אלא של מישהו אחר. אמרתי מיד לרב מזא"ה ולשופטים שהדברים לקוחים מתרגום הספר הגרמני של אקרט, ששמאקוב פרסם בשעתו. טענתי כי מכיוון שפראנטיסיס הוא עם-הארץ, אפשר להוכיח את בורותו גם בבית-המשפט. הוחלט להתייעץ על כך עם עורך הדין גרוזנברג, אך גרוזנברג לא קיבל את דעתי. לי ניתן מקום בבית המשפט, כקרובו של בייליס כביכול, ליד עורכי הדין. ביחוד חשוב היה שאשב שם בשעת קריאת חוות-הדעת של פראנטיסיס. הוא בעצמו צריך היה לקרוא אותה. כששמעתי את קריאתו נשתכנעתי עוד יותר שזהו

תרגום מגרמנית. גם לפי ביטוי המלים העבריות המובאות הבינותי שאין זו עבודתו.

רשמתי לעצמי עשר שאלות שעל הסניגורים לשאול אותן מיד אחרי קריאתן. בחוות דעתו גמנו המקורות שהוא מסתמך עליהם. ביניהם מסכתות חולין, ערובין, יבמות, בבא בתרא, ועוד חמש. השאלות הראשונות שלי היו: מה פירוש המלה חולין, מה פירוש המלה ערובין, מה פירוש המלה הלכות גדולות, והשאלה החמישית היתה: "באיזו תקופה חיה בבא בתרא" (בבא, פירושו ברוסית אשה) — ועוד חמש שאלות כאלו.

הגשתי את השאלות לזקן עורכי הדין קרבצ'בסקי, והוא אמר לי: "אולי יענה תשובה נכונה, ואז הדבר יעשה רושם רע". הבטחתי לו שלא יענה תשובה נכונה.

פנו לגרוזנברג ושאלוהו לדעתו, וגרוזנברג אמר ככל תוקף: "לא, ודאי למד את הדבר ויש סכנה לשאול אותו". ואילו העורך־דין זארודני אמר שבאולם נמצא המלומד היהודי ישראלסון. נפנה לישראלסון וכאשר יאמר כן נעשה. הוא יודע בענינים אלה יותר מגרוזנברג. מיד פנו אליו, וזארודני שאל אותו האם אפשר לבטוח בבן־ציון כ"ץ כשהוא טוען שפראנייטיס לא יענה כהלכה, או שצדק גרוזנברג הסבור שיענה.

ישראלסון אמר מיד שצדק בן־ציון כ"ץ ופראנייטיס לא יוכל לענות. הוחלט לחלק את עשר השאלות בין עורכי הדין: את חמש הראשונות ישאל קראבצ'בסקי, ואת חמש האחרונות זארודני.

אחרי ההפסקה קם קראבצ'בסקי ופנה למומחה בשאלה: בחוות הדעת נמצאת המלה חולין; לשם ההגנה עלי לדעת מה פירוש המלה. מיד קם העורך־דין מן הצד השני, שמאקוב, וצעק: אסור להעמיד מומחים לבחינה. אמר קראבצ'בסקי: "אינני בוחן, אני עם־הארץ בעברית, אבל המומחה שכתב את המלה חולין ודאי יודע את הפירוש. הרי לא יכתוב מלה שאינו יודע את פירושה."

כאן התערב אב בית הדין והודיע שהסניגור זכאי להעמיד את השאלה. פראנייטיס הוכרח לענות "איני יודע". אחר־כך שאל הסניגור פירוש המלים האחרות, ופראנייטיס ענה לכל שאלה "איני יודע". לבסוף שאל הסניגור שאלה שלפי דבריו היא חשובה לו ביותר — "מתי חיתה בבא בתרא ומה היתה פעולתה?" והוא ענה "איני יודע". התחילו האנשים לצחוק ואני פרצתי בצחוק גדול שלא יכולתי להתגבר עליו.

הוציאו אותי מן האולם, אך הדבר לא חרה לי. להיפך, ראיתי בכך נצחון גדול, ורבים בירכו אותי אחרי כן שהכרעתי את פראנייטיס.

אחרי חוות הדעת של פראנייטיס מסר את חוות דעתו הרב מזא"ה. זה היה נאום מזהיר ברוסית נמלצת. הוא דיבר על המוסר היהודי שלפיו לא ייתכן שהיהודים ישתמשו בדם. הוא גם סיפר תולדות עלילת הדם על היהודים. נאומו עשה רושם טוב על המושבעים המשכילים, אבל קשה היה לדעת מה הרושם של האיכרים הפשוטים.

אחרי כן מסרו חוות־דעתם הפרופסורים קוקובצב וטרואיצקי, שקבעו כי לפי-

בקיאותם בספרות העברית ברור שעלילת הדם בדויה. הנאום של טרואיצקי עשה יותר רושם, משום שהיה לבוש בגלימת כומר כפרופסור האקדמיה של הדת הפראבולאבית.

אחרי כן העידו נשים רוסיות זקנות, שראו כביכול את בייליס לא הרחק מן הנער יושצינסקי. כאן הצטיין קראבצ'בסקי יותר מן האחרים. הוא הוכיח את הסתירות שבעדויות והראה את הסימנים של עדות מלומדת. חקירת העדות על ידי קראבצ'בסקי פעלה לטובת בייליס.

העורך־דין זארדני נשא נאום נגד עלילת הדם. ביחוד הדגיש את עם־הארצות של פראנטייטס. "פראנטייטס כתב חוות־דעת ארוכה ובה הוכחות מדומות מן התלמוד ומספרים אחרים, שהיהודים זקוקים לדם לפסח. אבל הוא בור ועם־הארץ. שאלו אותו מתי חיתה בבא בתרא, ולא ידע. אני לא ידעתי, אבל גודע לי דבר ששני הפרופסורים הרוסים הנוצרים יכולים להעיד עליו, שלא היתה כלל אשה בשם בבא בתרא ושפירוש המילים הוא "שער אחרון". יש בתלמוד שלושה כרכים על הלכות מסויימות, וזהו הכרך האחרון. אדם שאינו מבין פירושו של שתי מילים שתינוקות יהודים יודעים אותן, והוא מצטט אותן בלי לדעת את פירושו, זיפן הוא".

הדברים עשו רושם רב על המשכילים, וכמוהם גם נאומו של גרונוברג שאמר כי מוסרים את משה רבנו למשפטם של שנים־עשר מושבעים, אבל גם זה לא יכול להשפיע על האיכרים.

בית המשפט הוציא פסק־דין שבייליס איננו אשם והוא שוחרר. אבל פסק הדין לא ניתן על ידי רוב המושבעים. היו ששה נגד ששה. לפי החוק אין מאשימים אלא כשיש רוב דעות. ששת המושבעים שאמרו שבייליס חייב, היו איכרים אוקראינים. רק איכר אחד נצטרף לדעת המשכילים שבייליס איננו אשם.

בקיוב נהייתי מהיכרות עם וולדימיר קורולנקו, הסופר הרוסי והאדם הגדול. הוא בא לקיוב לרגל המשפט ורצה להיות אחד הסניגורים, אף־על־פי שאיננו עורך־דין. סבור היה שיוכל להשפיע על האיכרים האוקראינים, אבל הוחלט שיש מספר מספיק של סניגורים.

ידעתי את יחסו הטוב של קורולנקו לסופרים יהודים. ידעתי שדאג לסופר יהודי חולה ושמו נאומוב. ידעתי שהדפיס ברצון בירחוניו "רוסקוייה בוגאטסבו" סופרים יהודים כגון מ. ד. ריבקיין ואחרים, ושאלתי אם יפרסם בירחוניו מסה בהמשכים על מוסר התלמוד. הייתי מוכן למסה כזאת. קורולנקו הסכים. לא היה לי קל לכתוב מחקר מדעי ברוסית, אבל עשיתי מאמץ והתכוננתי לכך. מלחמת העולם שפרצה כעבור שנה הרסה את התכנית, אבל בינתיים היתה לי קורת־רוח להכיר אישיות כקורולנקו.

בימי מלחמה ומהפכה

ביקור בארץ־ישראל — מלחמת העולם
והמהפכה הרוסית

מסעי לארץ ישראל

שנת 1914 ידועה כשנת פרוץ מלחמת העולם הראשונה. אבל הדבר קרה במחצית השנייה של השנה. המחצית הראשונה היתה שלושה, ובשבילי אחת השנים הטובות ביותר. בראשית השנה נשאתי לאשה בחורה שהכרתי עוד לפני כן כסטודנטית בפטרבורג במכון לרפואה, ואחרי כן כרופאה בבית החולים היהודי בוויילנה, ד"ר שרה הרכבי (קרובתו של המלומד הרוסי היהודי המפורסם אברהם אליהו הרכבי). החלטתי להשתקע בפטרבורג ולעסוק בעבודה מדעית ולהדפיס את ספרי שכתבתי בהיותי במאסר.

בימים ההם היה יצחק גיידיץ בא לעתים קרובות לפטרבורג לרגל עסקיה, והייתי נפגש אתו. הוא רצה לייסד הוצאת ספרים קטנה, והיה נהג לשאול אותי מה הם הספרים שאני מוצא לנכון לפרסם. אמרתי לו שכדאי היה לתרגם מחדש מערבית את מיטב ספרי הפילוסופים היהודים בימי הביניים: "הכוזרי" של ר' יהודה הלוי ו"מורה נבוכים" של הרמב"ם ו"חוב הלבבות" של רבנו בחיי אבן פקודה. התרגומים מלפני מאות שנים אינם מובנים לקוראים עבריים בימינו, והם צריכים לימוד. יש כיום כמה מחכמי ישראל היודעים ערבית ועברית חדשה ויכולים לתרגם מן המקור. גיידיץ הסכים להקדיש לכך סכום כסף ניכר. אבל חכמי ישראל היודעים ערבית ועברית גם יחד נמצאו בימים ההם רק בארץ ישראל, וגיידיץ הציע לי לנסוע על הוצאותיו לארץ ישראל כדי לשאת ולתת עם המתרגמים. קיבלתי את ההצעה והחלטתי לנסוע בקרוב. כתבתי לוועד חובבי ציון באודיסה שיזמינו בשבילי שני כרטיסי אוניה, לי ולאשתי. הוועד עשה חוזה עם חברות האוניות שיתנו הנחה גדולה לאותם הגוסעים. שהוועד ימליץ עליהם, ובמחיר כרטיס של המחלקה השלישית יוכלו לנסוע במחלקה השנייה. הודיעוני שאני יכול לצאת ב־15 במאסר. ביום 14 במאסר באנו, אני ואשתי, לאודיסה. לא הספיקה לי השעה להיפגש עם כמה מידידי. הספקתי רק לשוחח עם אוסישקין. זכרתי את מכתביו הקצרים שפירסם בשעתו ב"המליץ" אחרי גסיעתו הראשונה ביחד עם הרב מוא"ה לארץ ישראל. הוא היה חותם אברהם מנדל אוסישקין. היה איש עממי, אבל לא אהב לדבר יידיש, אף על פי שהכיר לשון זו אולי יותר מלשונות אחרות. סבור היה שיידיש מתחרה לעברית, וסיסמתו היתה "עברית אך

רוסית". ומכיון שאיש לא ידע עדיין לדבר עברית, דיברו רוסית. ב"הומן" נלחמתי הרבה נגד סיסמה זאת, אבל הערכתני אותו מאוד, משום שהיה אחד העסקנים הנמרצים שמועטים כמוהו אצלנו. אולי היה אחד מגדולי לוחמי העברית. הוא שחידש את "השילוח" באודיסה לאחר שנסגר. באודיסה פגע פעם בכבודו של מגדלי מוכר ספרים על יחסו המסור ליידיש, וביאליק תקף את אוסישקין על כך. הדבר גרם ליחסים רעים בין אוסישקין וביאליק. אחרי כן התפייס ביאליק אתו. בשיחה שהיתה לי עם אוסישקין באודיסה, ראיתי עד כמה הוא מסור לארץ ישראל. הוא דיבר על ארץ ישראל בנימה רכה ביותר, שלא היה בה מן התומרה והקשיות. אוסישקין עשה עלי רושם טוב ביותר ושכחתי אפילו את הוויכוח החריף בינינו בשאלת יידיש.

הפלגנו באונייה "אפון" שעגנה בנמלים שונים. הנסיעה נמשכה 14 יום. שלושה ימים עמדה האניה בקושטא ויום אחד בסאלוניקי, בטריפולי, באיזמיר ובבירות. באונייה נסע אתנו גם ד"ר ריימיסט, חבר הוועד האודיסאי של "חובבי ציון", שהיה רופא מומחה לחולי רוח. לאחר זמן היה פרופסור באוניברסיטה באודיסה. בסאלוניקי קיבל את פנינו נציג הוועד האודיסאי, שידע על בואו של ד"ר ריימיסט. בחברתו ביקרנו כל היום בבתי ספר ובמוסדות אחרים בעיר. סאלוניקי על שלטיה באותיות עבריות עשתה רושם של עיר יהודית. היא כבר היתה שייכת ליוון, לאחר המלחמה הבלקנית, והיהודים הרגישו שעסקיהם יתקפחו משום שהיוונים מתחרים בהם. בחנויות שביקרתי בהן התאווגו החנוונים היהודים כי סאלוניקי כיום איננה טורקיה. בטורקיה היה מצבם הרבה יותר טוב. לתל-אביב הגענו יומיים לפני חג הפסח. היו שם רק שני פנסיונים יהודים, "סאלאנט" ו"הרצליה". בחרנו ב"הרצליה" בשביל השם. המחירים היו גמוכים מאוד. תמורת פנסיון מלא ושלוש סעודות ליום, בתוכן פעמיים בשר, רק 5 פרנק, ז. א. דולאר אחד. בתל-אביב היו בימים ההם רק 300 בתים ובעצם רק שלושה רחובות: יהודה הלוי, נחלת בנימין, רחוב הרצל וראשית אלנבי. הגימנסיה "הרצליה" כבר היתה בנויה. העתון היומי "חרות" הודיע על בואי וקבלתי ברכות מירושלים.

החלטנו לגסוע לסדר ליל פסח לירושלים. סופרו של "הומן" ק. ל. סילמן הזמין בשבילנו מקום במלון "קמניץ" והודיעני ששם יתארחו הפסח גם נחום סוקולוב ושלום אש. הוא גם הזמין בשבילנו דירה לכל ימי החג בבית ספר למוסיקה, שהיה פנוי בימי הפסח. אליעזר בן-יהודה וחמדה אשתו הכינו בשבילנו חדר עם כל הנוחיות. בית הספר היה בבית הסמוך לבית בן-יהודה ברחוב החבשים. את הזוג בן-יהודה הכרתי מביקורם בפטרבורג.

סדר ליל פסח היה חגיגי מאוד. היתה תקרית קטנה לרגל נאומו של שלום אש שהתחיל ביידיש. הצטערתי על התקרית, שהרי שלום אש מעולם לא דיבר עברית ולא היתה שום כוונת ודון בכך שדיבר יידיש. ראיתי בכך אי-סובלנות. אחרי הסדר הבענו אני ואחרים לאש השתתפות בצערו. בנאומו דיבר בהתפעלות רבה על ארץ ישראל ואמר שרק שתי ערים בעולם מענינות אותן, רומא וירושלים. הייתי שכנו של בן-יהודה והייתי מבקר אצלו בכל שעה פנויה. התווכחתי

עמו ארוכות בבעיית אוגנדה. בן־יהודה היה ראשון לראשונים לחיבת ציון בשנות השמונים, עוד לפני פינסקר וליליינבלום. הוא דיבר הרבה על חיבת ציון וציונות, אבל לאחר הקונגרס הששי בשנת 1903 נעשה חסיד הטריטוריאליות. הוא טען: "אין אתם מכירים את הטורקים, לא ייתכן שבמשטר טורקי נוכל לבנות את הארץ. אנו זקוקים למדינה בארץ חופשית שיש בה מקום למשטר חופשי". שאלתי אותו: "ומה דעתך בנוגע לעברית? האם במדינה החופשית ידברו כולם עברית?" על כך ענה שהשפה היא העיקר, ואם לא ידברו עברית לא תהיה מדינה. בנו של בן־יהודה, איתמר בן אב"י, שכבר כתב בימים ההם בעתונים, התנגד לאביו בבעיית אוגנדה. בן־יהודה עצמו הפך שוב לציוני גלהב אחרי הצהרת בלפור.

עם החכמים והסופרים בארץ ישראל

כפי שכתבתי בפרק הקודם, היתה המטרה הראשית של נסיעתי להזמין תרגומים של ספרי המופת היהודיים שנתחברו בערבית. קל היה המו"מ עם דוד ילון, הסופר המלומד שידע היטב ערבית וכתב יפה עברית. אמנם דרש 160 רובל לגליון דפוס, מחיר גבוה ביותר. אבל אני הסכמתי משום שידעתי שניידיץ יוכל לעמוד במחיר זה. לעומת זה קשה היה לי למצוא מתרגם טוב ל"מורה נבוכים" של הרמב"ם. באתי לבן־יהודה להתייעץ. הוא התנגד לכך שיוציאו כסף רב לתרגום "מורה נבוכים". הוא אמר: "הדבר החשוב ביותר לספרות העברית ולהיסטוריוגרפיה היהודית הוא לתרגם את כל ספרי יוסף פלאוויוס מיוונית לעברית. בויון הוא שלכל השפות, לגרמנית, לצרפתית ולאנגלית כבר תורגמו הספרים ורק לעברית לא". אמנם ידע שאין מי שיתרגם מיוונית לעברית טובה, אבל אין אסון אם התרגום ייעשה מצרפתית, משום שדוקא בלשון זו יש תרגום טוב ויש גם מתרגם טוב מצרפתית לעברית, הוא המורה קריצ'בסקי־אזרחי, מראשוני המורים העבריים בארץ. בן־יהודה הוסיף: "אני יודע צרפתית ועברית היטב ואני רואה את התרגום הצרפתי כטוב מאוד. אמנם שפת המקור היא יוונית, אבל פרופ' דלמן, המלומד הנוצרי הגדול היושב בירושלים, יודע היטב יוונית ומבין גם היטב עברית. ואני ביחד עם דלמן נערוך את התרגום. אני מוכן לעשות זאת אפילו שלא על מנת לקבל פרס וגם דלמן יסכים שלא לקבל פרס".

הסכמתי לדעתו ופניתי לקריצ'בסקי שדרש רק 40 רובל לגליון, אבל כל ספרי פלאוויוס מכילים קרוב למאה גליונות. הסכמתי לכך והודעתי מיד לבן־יהודה שידבר עם פרופ' דלמן, וכשאני איפגש עם ניידיץ אודיע להם מתי לגשת לעבודה.

בנוגע ל"חובת הלבבות" אמר לי בן־יהודה שהאדם הנכון שיוכל לתרגם את הספר הוא פרופ' א. ש. יהודה, שהוא כעת פרופ' במדריד הוא הבטיח לכתוב לו.

בימי היותי בירושלים נתגלגלו הדברים, שגב' בן־יהודה נעלבה בדבר שלא הייתי אשם בו כלל. רציתי לנסוע לים המלח. לא היו בימים ההם אוטובוסים. היו רק עגלונים. צריך היה להזמין עגלה מהיום למחר. כשנתלקטו שמונה אנשים היה

העגלון מאסף את כולם ונוסע. מכיון שחמדה בן-יהודה רצתה גם כן לנסוע, רשמתי אצל העגלון גם אותה, אבל כשבא לקחת אותי אמר לי שחמדה אינה נוסעת ובמקומה נוסע מישהו אחר. באמצע הדרך גילה לי שהיתל בי. הוא לא ניגש אפילו לביתה של חמדה, "משום שהיא מחרפת ומגדפת אותי תמיד על שאינני מדבר עברית". היה לי מאוד לא נעים, אבל לא יכולתי לשנות את הדבר. כשחזרתי מים המלח סיפרתי לבן-יהודה את כל הסיפור והוא התרגו מאוד: "למה נסעת"? עניתי: "הרי לא יכולתי לחזור ברגל". לבסוף הבין שלא היתה לי ברירה.

בביקורי בירושלים הלכתי כמובן אל הכותל המערבי. הלכלוך מסביב עשה עלי רושם גורא, ולא יכולתי להירגע. רצייתי לבקר גם בהר הבית, שעליו נבנה מסגד עומר. אמנם אין יהודי יכול להיכנס ללא פרוטקציה, אבל במקרה התיידדה אשתי בירושלים עם המילדת הראשית, גב' יצחקי, שהיתה יוצאת ונכנסת בבתים טורקים עשירים, ובעזרתה השגנו רשות כניסה לתוך המסגד. בצער רב עובנו את המסגד שהוקם במקום בית המקדש והלכנו לבקר במקומות היסטוריים אחרים בלוויית ק. ל. סילמן.

אשתי, כרופאה, התעניינה בבתי חולים יהודיים. בית החולים הטוב ביותר בימים ההם היה "שערי צדק" בהנהלת ד"ר וולך. בית החולים נוסד על ידי אדוקים גרמנים וצרפתים. וולך קיבל אותנו בסבר פנים יפות, אבל בשעת פרידה הושיט את היד לי ולא לאשתי. לא שמעתי מעולם ברוסיה שרופא, ואפילו הוא אדוק, לא יתן יד לאשה. יש אפילו רבנים הנותנים יד לאשה. ראיתי כאן אדיקות פראנקפורטית שאולי היא קיצונית יותר מן הירושלמית. ביקרתי גם אצל הסופר י. ה. ברנר שהיה במקרה בירושלים. הכרנו זה את זה מרחוק. בשעתו היה כותב גם ב"הזמן". היה מקבל שכר סופרים קטן מאוד, ואף על פי שיכול היה לקבל שכר סופרים יותר גדול ב"הצפירה", העדיף את "הזמן" שנתן לו יותר חופש. לעתים הייתי מותח ביקורת עליו, ביחוד מחמת עמדתו לברית החדשה. בימים שישבתי במאסר קם פולמוס עז בענין זה בעולם העברי. בארץ ישראל נדפס בשבועון "הפועל הצעיר" מאמר מאת י. ה. ברנר שבו נאמר שהברית החדשה גם היא בחזקת ספר יהודי. קמה המולה ביהדות הרוסית, והוועד האודיסאי של חובבי ציון החליט לבטל את התמיכה שהיה נותן ל"הפועל הצעיר". פורסמו מחאות נגד הוועד האודיסאי שהוא מפריע לחופש הדעות, אבל היו גם מחאות "נגד הסופרים הדגים בבעיות הנצרות". אחד-העם פרסם ב"השילוח" מאמר נגד הסבלנות לנצרות. אני לא הסכמתי לא לצד זה ולא לצד זה. פירסמתי כמה מאמרים על הנושא ומתחתי ביקורת על גישת אחד-העם, אבל התנגדתי גם לברנר ששכח כי הברית החדשה נוצלה נגד היהודים במשך הדורות, ודם יהודי רב נשפך בשם האבנגליון. טענתי כי בספר מדעי אפשר לכתוב ביתר חופש מאשר במאמר פובליציסטי. עם זאת נמשכה הידידות ביני ובין ברנר. הוא ידע שאני כותב מתוך הכרתי העמוקה ולא לשם פולמוס. בימים שפגשתי את ברנר בירושלים עסק בתרגום לעברית של "החטא ועונשו" לדוסטויבסקי, אבל לא היה לו מו"ל. מצבו של "הזמן" לא היה מזהיר, והמו"ל מרגולין פקפק אם יעלה בידו לפרסם את

הספר. כמעט גסתייע הדבר, אך בינתיים פרצה מלחמת העולם הראשונה. הספר הודפס אחרי מלחמת העולם בהוצאת "שטיבל".

יום אחד ביקרנו בפתח תקוה. שם גמצא פנסיון של אחד הקולוניסטים הראשונים, גיסי, ולידו גן דקלים גבוהים. שם נפגשתי עם הסופר יעקב רבינוביץ, שהיה לו פרדס שקדים. יעקב רבינוביץ היה אחד הסופרים המענינים ביותר שהיכרתי. הוא היה ישר ביותר. גולד בעיירה וולקוביסק ברוסיה הלבנה. למד בבית ואחרי כן עבד באודיסה בוועד האודיסאי למען ארץ ישראל. פירסם סיפורים, פליטונים ומאמרים. כשמתה אמו קיבל ירושה קטנה, עלה לארץ ישראל ונטע את פרדס השקדים. הוא השתתף בדו־שבועון "הפועל הצעיר" שלא שילם שכר סופרים. על ידי רבינוביץ היכרתי את הפרדסן קרול. לפי דברי רבינוביץ היה זה הפרדסן היחיד שהעסיק רק פועלים עבריים. אמנם היה לו אב עשיר בקרמנצ'וג ששלח לו הרבה כסף ולפיכך יכול היה לעשות זאת, אבל גם רבינוביץ העסיק רק פועל עברי. ביתר הפרדסים היו רוב הפועלים ערבים ומיעוטם יהודים.

כשחזרתי לתל אביב נפגשתי עם סופרים אחדים כגון: מרדכי בן־הלל הכהן, יוסף לוריא ואחרים. דברנו על עתון עברי ביפו תל־אביב. כבר היה להם סכום מסויים וקשה היה להם למצוא עורך. שאלו לדעתי על דבר שמואל רוזנפלד שעבד בעתון אידיש "דאס לעבן" בוארשה, ושמעו שהוא רוצה לעזוב את העתון. אמרתי להם שרוזנפלד היה אמנם לשעבר ציוני, אבל עכשיו הוא פולקיסט. ענו לי שבארץ יהיה ציוני. העיקר עורך בעל אומץ לב. סיפרתי את הדבר ליעקב רבינוביץ שבא גם הוא מפתח תקוה, והוא אמר לי: "כל זמן שלא תהיה דעה אחת בשאלת עבודה עברית לא גשתתף בעתון, לא אני ולא רוזנפלד. אצלנו בארץ אין אחדות דעות בענין זה. משה סמילנסקי למשל איננו בעד עבודה עברית".

תל־אביב עדיין לא מילאה בימים ההם תפקיד גדול בארץ. היא היתה בראשית בנייתה. המרכז היה בירושלים. בתל־אביב היתה רק הגימנסיה "הרצליה". כל התנויות והמוסדות היו ביפו. הקשר בין תל־אביב ויפו היה על ידי דיליוינס קטן רתום לסוסים. העתון היומי העברי היחיד "חרות" יצא לאור בירושלים. בתל־אביב היה קיים רק דו־השבועון "הפועל הצעיר" — בטאון פועלים שלא חגגו את האחד במאי ולא קיבלו את שיטת מארקס על מלחמת מעמדות. הם נלחמו רק על עבודה עברית בעיר ובכפר ועל שיפור מצבם. אמנם בארץ כבר היו סוציאלי־דמוקרטים אחדים, דוד בן־גוריון, דוד רמז, ברל כצנלסון ואחרים, אבל לא היה להם בטאון קבוע.

עורך "הפועל הצעיר" היה יוסף אהרונוביץ, תלמיד חכם, בעל סגנון עברי, שהיה בעצמו פועל בארץ והכיר את צרכי הפועלים. ביקרתי במערכת. על המדור הספרותי היתה ממונה אשתו, הסופרת דבורה ברון. היכרתי אותה עוד מווילנה, כשהביאה בשנת 1905 את סיפורה הראשון ל"הזמן" ועדיין לא מלאו לה שמונה עשרה. העורך הספרותי של "הזמן", ברשאדסקי, אמר מיד שתהיה סופרת בעלת כשרון, ואמנם נעשתה במשך הזמן לסופרת הכשרונית הראשונה בספרות העברית. הימים היו סוף אפריל וראשית מאי. ובתל־אביב היה חם מאוד, ביחוד למי שבא מירכתי צפון. גסעתי ליפו לקנות בגדי קיץ, בחנות יהודית. בארץ ישראל

לא היו תופרים בימים ההם חליפות. הכל הובא מווינה, ומכיוון שלא היה מכס, נמכר בזול. בחנות בגדים אחת נפגשתי עם מכר טוב, ציוני מוויילנה, ושמו ברגר. הוא חיבר ספר, קיצור החומש לילדים, כמין "סיפורי המקרא" של ביאליק ורבי גיצקי. דפוס האלמנה והאחים ראם בוויילנה קנה את הספר והדפיס אותו. כשנודע הדבר לרבנים עוררו רעש גדול שאסור לקצר את התנ"ך, ובית הדפוס השמיד את הספר. הוא חיבר גם קיצור התלמוד והמדרש, ואף זה לא הודפס. בסופו של דבר עלה ליפו ופתח חנות. הוא מת בארץ צעיר והניח בן, עורך-דין ושמו בן-ארי. בן אחיו היה ד"ר הרצל ברגר, חבר הכנסת, מעסקני מפא"י.

בחזרה נסענו באוניה האוסטרית לוונציה ובדרך ביקרנו בקהיר ובאלכסנדריה. בפעם הראשונה בחיי רכבתי על חמור בדרך לפירמידות במצרים. חזרתי לוויילנה באמצע מאי, חדשים אחדים לפני מלחמת העולם הראשונה.

פרוץ מלחמת העולם הראשונה

כשחזרתי מארץ ישראל נסעתי לפטרבורג, ורציתי להכין שם דירה עד שאשתי תשוב מברלין ששהתה שם בדרך. אמרתי לעסוק בעבודה מדעית וכן בפרסום תרגומים חדשים של הספרות היהודית והערבית וגם לכתוב מאמרים ב"הומן" בלי לשבת במערכה בוויילנה.

בינתיים פניתי לד"ר א. י. הרכבי, לש. דובנוב ולד"ר קצנלסון, שאני עומד לקרוא באונייהם ספר שחיברתי בהיותי בבית הסוהר בגורקי ובו שיטה חדשה בתולדות הבית השני. הם הסכימו לכך, אף על פי שעמדו לצאת למעונות קיץ. הם שמעו בתשומת לב והתייחסו ברצינות לשיטתי ואמרו שיש להוסיף ולחקור בדבר. את המחקר השלמתי שנים רבות לאחר מכן בתל-אביב, בהיותי כבר בן שבעים. פרסמתי אותו בספר "פרושים, צדוקים, קנאים, גוצרים".

באמצע יוני קיבלתי מברק מאשתי בברלין שהיא מרגישה עצמה לא טוב, שאבוא לברלין לשבועות אחדים ושנינו נצא למקום מרגוע. כשבאתי לברלין לא היה שם שום סימן שבעוד חודשיים תפרוץ מלחמת העולם. נסענו בשלווה לאי ריגן ונחננו שם, ופתאום קראתי בעתון מברלין כותרת גדולה: "אולטימטום לסרביה". מיד עזבנו את האי וחזרנו לברלין.

קניתי כרטיסים לחזור לוויילנה ולהם היה תוקף לשבוע. שלושה ימים לפני פרוץ מלחמת העולם נכנסתי לועד הפועל הציוני בברלין להיפרד מסוקולוב ומצ'לנוב. בתחילה נכנסתי לסוקולוב ואמרתי לו שבאתי להיפרד ממנו מפני שעזי-מדת לפרוץ מלחמת עולם ולא אוכל לחזור. הוא ענה לי: "סבור הייתי תמיד שאתה מבין מדיניות, והנה אתה מדבר דברים מצחיקים. כיצד תיתכן מלחמת עולם? לפי הטכניקה של היום מגוחך לחשוב, שמלחמה היא בגדר אפשרות. יש ספר של כלכלן בשם בלוך וממנו ברור שמלחמת עולם לא תיתכן. שלחתי היום לווארשה מאמר ל"הצפירה" — "מלחמה היא לא תהיה".

השתדלתי להוכיח לו כי הדבר אפשרי למרות הטכניקה, מפני שלא הכל הולך לפי ההגיון. אותה שיחה נמשכה שעה וחצי. הוא לא שכנע אותי ואני לא שכנעתי אותו. כשיצאתי מחדרו של סוקולוב נפגשתי מיד עם צ'לנוב וסיפרתי לו

על הוויכוח עם סוקולוב והוא אמר לי: "סע מהר, אינני יכול לומר לך למה, אבל עצתי שתיסע מיד".

כשבאנו הביתה ארזנו את החפצים וחשבנו לנסוע למחרת, ז. א. בערב שבת, ולבוא לוויילנה בשבת. אמנם אין זה נעים לבוא לוויילנה בשבת עם מזוודות, אבל בסכנת מלחמה אין ברירה. ביום ששי בבוקר עדיין אי אפשר היה לראות מן העתונים, שהמלחמה תפרוץ בעוד יומיים. לפיכך החלטתי לדחות את היציאה למוצאי שבת. בשבת בבוקר יצאתי לטייל בעיר ברלין ולראות את מצב הרוח. בשעה שש לפנות ערב באנו לקפה "מונופול" בפרידריכשטראסה, בטבור העיר. שם ישבו עתונאים וכתבו טלגרמה אחרי טלגרמה לעתוניהם. שם כבר היה ברור שהמלחמה תפרוץ היום או מחר. פגשתי שם את ליאו מוצקין ועתונאים אחדים שהתייחסו באיבה לרוסיה, והם אמרו בשמחה שרוסיה תנחל תבוסה והיהודים יראו בה נקמה על עלילת הדם של משפט בייליס.

ב-8 בערב כבר היינו ברכבת ההולכת לוויילנה. הרכבת היתה צפופה עד אין שיעור. היה לנו לילה קשה. כשהגענו לתחנת אלגשטיין בפרוסיה המזרחית, שתי תחנות מן הגבול הרוסי, קרא אחד מן הרכבת: "רוסים צאו". כשיצאנו מן הרכבת זרקו את כל חפצינו אחרינו ונשארו עומדים בלי לדעת מה יהיה בסופנו. לא שמענו אם כבר הוכרזה מלחמה ואם נוכל לשוב הביתה.

כעבור שעה התחילו תושבי העיירה להביא לנו אוכל ומשקה. עלי להגיד שהגרמנים התייחסו באנושיות. באו גשים רבות ובכו ושאלו אותנו אם יבואו קוזאקים. הגשים הצעירות והבחורות פחדו מפני מעשי אונס. הרגעתי אותם שהקוזאקים לא יבואו לאלגשטיין.

באמצע הלילה הגיעה לתחנה רכבת בהמות והכניסו אותנו אליה. נסענו בה שתי יממות. בקרנות לא היו בתי שימוש ובכל תחנה נעצרה הרכבת כדי שאפשר יהיה לצאת. סוף סוף הגענו לשטוטין. שם הכניסו אותנו לבניין גדול של בית מטבחיים לחזירים. על הקרקע היה שטוח קש, ואמרו לנו שכאן נשכב עד מחר. מצאנו שם הרבה אנשים, בתוכם מיניסטר החינוך לשעבר קאסו, אנטישמי ידוע שגרם צרות ליהודים, ביחוד לנוער. ליד כל אחד עמדה מזוודתו, וכך שכבנו וישנו במלבושים. בבוקר אי אפשר היה לרחוץ ולא לאכול. לאחדים היה כסף גרמני, לאחרים לא היה. אמרו לנו שניסע לזאסניץ ושמה תבוא אוניה ותעביר אותנו לאוניה השוודית מלמה. אבל לא לכולם היה כסף לקנות כרטיסים. נמצא שם בעל הפירמה הרוסית הגדולה אליסייב, מיליונר, והוא קנה כרטיסים לכל אלה שלא היה להם כסף. וכך באנו כולנו לזאסניץ. שם ישבנו תחת כיפת השמים ליד שפת הים וחיכינו לאוניה. אליסייב ועשירים אחרים הודיעו שיתנו לכל אחד כסף לקנות לחם ודגים מעושנים. לפנות ערב באה אוניה וכולנו נכנסנו אליה בלי שדרשו מאתנו כרטיסים. הרגשנו עצמנו באוניה כמו בגן עדן. עזבנו את גרמניה. היינו בלב ים.

בנמל מלמה יצא לקראתנו נציג השגרירות הרוסית וניחם אותנו ואמר, שמוכנות רכבות עד שטוקהולם. ברכבת לשטוקהולם נשמנו לרווחה. בבוקר קיבלו אותנו השוודים יפה מאוד ובכל תחנה הביאו לנו שימורים

ופירות ומשקאות. נשמעו קריאות "תחי רוסיה". השוודים היו נייטראלים כל ימי המלחמה, אבל לא אהבו את גרמניה והאשימו אותה בהכרזת המלחמה. יומיים נסענו לשטוקהולם. בשטוקהולם קיבלו אותנו בסבר פנים יפות והודיעו כי מי שאיגו יכול לגור במלון יכול לגור בבתים פרטיים. גרגו בדירה יפה מאוד שהציעו לנו בה גם אמבטיה, לבנים ואוכל.

רוסיה בראשית מלחמת העולם הראשונה

בשטוקהולם היה ממש יריד של יוצאי גרמניה. באו לשם אנשים מגמלים שונים. בטיילי ברחוב פגשתי את ד"ר יחיאל צ'לגוב שבא מברלין. הוא האיש שאמר לי בברלין שאסע מיד ואיננו יכול להגיד לי למה. נכנסתי אתו לבית קפה וביקשתי להסביר לי פירוש דבריו אלה בברלין, ולמה היה זה סוד. וצ'לגוב סיפר לי את כל סיפור המעשה.

כשנבחר לסגן נשיא ההסתדרות הציונית העולמית, לא עזב את מוסקבה לגמרי, מכיוון שנבחר רק לשנתיים עד הקונגרס הבא. הוא חשב שיתכן כי יצטרך לשוב למוסקבה וזמן לזמן היה בא שמה לימים אחדים. במוסקבה נבחר על ידי הציבור היהודי כאיש סוד בנוגע לעניגי היהודים הרוסים. הוא נמנה על המפלגה הקונסטיטוציונית-דמוקרטית (קאדטים). מספר היהודים במוסקבה היה מועט ולא יכלו לבחור ציר משלהם לדומה. ולפיכך תמכו בקאדטים הרוסים. נבחרו צ'רניקוב ומאקלאקוב והם הכריזו כי לכשידעו דברים סודיים הנוגעים לאוכלוסיה היהודית ברוסיה, ימסרו זאת לאישיות שהחברה היהודית תסכים עליה. והוסכם על צ'לגוב. שמונה חודשים לפני המלחמה, כשבא צ'לגוב מברלין למוסקבה, הזמינו אותו מאקלאקוב וצ'רניקוב למסור לו דבר סוד שאסור להודיע על כך ברבים. הסוד הוא שרוסיה עומדת לפני מלחמה. כבר הוחלט להגדיל את זמן השירות בצבא משלוש שנים לארבע שנים. גם צרפת החליטה להאריך את זמן השירות בצבא. הכל מתכוננים למלחמה. הוחלט שלא לוותר לגרמניה. לפי חישובי החוגים הממשלתיים הרוסיים צריכה היתה המלחמה לפרוץ באיחור שנה, בשנת 1915, אבל בזמן האחרון כבר הרגיש צ'לגוב בהיותו בברלין, שגרמניה עומדת לעורר את המלחמה בהקדם, לפני שרוסיה תהיה מוכנה לגמרי. גרמניה חיכתה רק שהתעלה של קיל תהיה מוכנה כדי שלא תהיה מנותקת מן הים, וכשנגמרה התעלה עוררה מיד את המלחמה לפני הזמן שרוסיה חישבה בו. לפני פרוץ המלחמה עדיין היה צ'לגוב קשור להבטחתו שהדבר יישאר בסוד. עכשיו מותר לו לספר.

היינו בשטוקהולם שבוע שלם. היו מאתנו שנשארו באמצע הדרך ללא אמצעים. אבל משטוקהולם היתה אפשרות להבריך לרוסיה ולקבל משם כסף על ידי מברק. כן היו הכנות לייסד ועד עסקנים ציבוריים, לסייע לאנשים שבאו לשטוקהולם כדי לנסוע לרוסיה ואינם יכולים בינתיים לקבל כסף מן הבית. שמחנו כולנו לידיעה שרוסיה נותנת אפשרות לנסוע באוניה שוודית עד פינלנד ומשם ברכבת עד רוסיה. רבים השתמשו בהזדמנות זאת וביום אחד נתמלאה האוניה, ורבים הגיעו בדרך כזאת לפטרבורג. בתוכם גם אנחנו.

כשבאנו לפטרבורג בדקה המשטרה הרוסית את כל הדרכונים שלנו. לא היכרנו את המשטרה הרוסית. היא היתה כל כך מגומגמת עד שנדמה לנו שאין זאת משטרה כלל. הם הציעו לכל היהודים, אפילו לאלה שלא היתה להם זכות ישיבה בפטרבורג, לשים בדרכונים שלהם חותמת המרשה להם לשבת חודש בפטרבורג עד שיוכלו לחזור הביתה. ולא עוד אלא שהבטיחו להאריך בתום החודש את הרשיון.

כשבאתי לפטרבורג רציתי לדעת מה קרה בזמן שלפני הכרות המלחמה ובזמן הראשון אחרי ההכרזה. נודע לי שבזמן הראשון לפני הכרות המלחמה התנגדו החוגים הליברלים הרוסים למלחמה, אבל מיד אחרי ההכרזה נעשו כולם פטריוטים, ואפילו הנבחרים היהודיים נשאו עם הכרות המלחמה נאומים פטריוטיים בדומה. כשהגענו לפטרבורג קראנו כרוז מאת הנסיך הגדול ניקולאי ניקולאייביץ' לפולנים, שלאחר המלחמה תקבל פולין אוטונומיה גמורה, אולם על היהודים לא נאמרה מלה. בעת ובעונה אחת נודע בפטרבורג שהמנהיג המדיני של הצבא הגרמני ולדנורף פירסם כרוז ליהודים, שגרמניה היא ארץ חופשית ובה מתייחסים ליהודים בשווה ויש להם שם שוויון בעוד שברוסיה עורכים להם משפטי עלילת דם כגון משפט בייליס.

שמעתי בפטרבורג מחוגים שונים, שביום הראשון למלחמה, לפני שנצטרפה אנגליה, חשבו גם ברוסיה שיפורסם כרוז ליהודים שלאחר המלחמה יותנו להם הנחות. אילו היתה אנגליה נשארת נייטראלית, היתה רוסיה חוששת שבאנגליה תיערך תעמולה נגד צמצום זכויות היהודים ברוסיה ועל ידי כך תהיה בעולם סיבה נגד רוסיה. רוסיה התחשבה מאוד עם אנגליה ורצתה למנוע זאת. אבל ברגע שאנגליה בעצמה נכנסה למלחמה כבר לא היה לרוסיה מה לחשוש.

כשבועיים שהייתי בפטרבורג. הייתי מנותק ממערכת "הזמן" בוויילנה. התחברורה היתה קשה. כשהחלטתי לנסוע לוויילנה, לא יכולתי להיכנס לרכבת מפני הדחק. וכשבכנסתי לא היה מקום לשבת וקשה היה לעמוד שעות משום שהרכבות התנהלו לאטן. הוכרחתי לקנות כרטיס מחלקה ראשונה שעלה פי שלושה ממחיר המחלקה השלישית. נפגשתי ברכבת עם הרב המפורסם ר' חיים עוזר גרודזנסקי בוויילנה. בהיותי בוויילנה לא נודמן לי לדבר איתו באריכות וגם דעותינו היו מאוד רחוקות. אבל ידעתי שהוא אחד מאנשי הדת בעלי המרץ והוא בעל אופי בוויילנה לא היה רב ראשי יותר ממאה שנה, לרגל מחלוקת שנפלה בימי הגאון מוויילנה, וכך נשאר הדבר כמסורת. היו ממנים רק מגיד של העיר במקום רב. אבל ר' חיים עוזר, אף על פי שגם הוא לא היה רב ראשי רשמי, נחשב למעשה רב ראשי. הוא התקין מין ישיבה שקרה לה "קבוץ בחורים", והתלמידים השתלמדו לרבנות. דבר כמו זה נתקיים בקובנה בימי ר' יצחק אלחנן ספקטור. בוויילנה היה זה הנסיון הראשון. אמנם הנסיון לא הצליח, אבל ר' חיים עוזר השקיע בו מרץ רב. במשך הנסיעה שנמשכה שעות היה הוא היחיד שיכולתי לשוחח אתו, וראיתי שהוא בעל מוח ומבין גם במילי דעלמא. הוא רצה לדעת את דעתי על המלחמה, מי ינצח, וחיווה גם את דעתו. הוא לא האמין בכוח הרוסי, והעריך מאוד את הגרמנים. היה מבלה בגרמניה רק בערי מרגוע, אבל הבין אותם היטב, גם את

אכזריותם. היה בטוח שהגרמנים יבואו לוילנה וחשש מאוד מזה.

כשבאתי לוילנה למערכת "הזמן", נודע לי כי כל שורה הנדפסת ב"הזמן" מוכרה הצנזור האזרחי להראותה גם לצנזור הצבאי, קצין רוסי, ורק לאחר שהוא חותם "מותר" אפשר להדפיס. מאמר רציני אי-אפשר היה לכתוב בכלל. מוכרחים היו לכתוב רק על הגבורות של הצבא הרוסי. הבינתי שהעתון לא יוכל להתקיים בצנזורה כזאת, והייתי בטוח שעוד זמן-מה ו"הזמן" ייסגר. חזרתי איפוא לפטרי-בורג, ששם נשארה אשתי. בינתיים החליט הקיסר הרוסי ניקולאי לשנות את שם העיר מפטריבורג לפטרוגראד. אמנם את השם פטריבורג קרא לעיר פיוטר הגדול, אבל המלה בורג היא גרמנית והצאר החליף אותה ב"גראד" הרוסי.

כל התכניות שלי מלפני חודש נתבטלו, ביחוד התכניות על ארץ ישראל ותרגום ספרי מופת על חכמי ישראל מערבית לעברית. לא היה שום קשר עם ארץ ישראל. בפטריבורג חיכו כל יום שטורקיה תצא נגד רוסיה ביחד עם גרמניה רבים סבורים היו שהמלחמה לא תימשך זמן רב. אני לא האמנתי בכך. הייתי בטוח שהמלחמה תימשך הרבה. רוסיה גדולה למדי והצבא יכול להיסוג ולהיסוג. בשום אופן לא האמנתי, שרוסיה תוכל לנצח את גרמניה.

אשתי החליטה לצאת לשלושה חודשים כרופאה בזמסטבו. הזמסטבו היא הממשלה העצמית של הכפרים, מימי הרפורמות הליבראליות ברוסיה. בין היתר עסק הזמסטבו ברפואה בכפרים. בכל רוסיה היו בתי חולים קטנים או מרפאות בכפרים. בימי הריאקציה של אלכסנדר השלישי לא היו מקבלים נשים יהודיות כרופאים, אבל כשפרצה מלחמת העולם היה מחסור רב ברופאים, משום שרבים גויסו לצבא, והוכרו שיתקבלו גם רופאות יהודיות. כן קיבלו לעבודה רופאים שסיימו בחוץ לארץ ועדיין לא נבחנו ברוסיה. בעתונים הרפואיים הרוסיים היו הרבה מדועות שמחפשים רופאים לכפרים. בין היתר גם מודעה על זמסטבו בפלך וויטבסק, לא רחוק מפטריבורג. אשתי התענינה בעבודה זמנית. היא כתבה שהיא יכולה לקבל עבודה רק לשלושה חדשים, וקיבלה הסכמה ומיד יצאה לשם. אף אני נסעתי אתה לשבועיים. רציתי לראות את הכפר הרוסי. הייתי שבוע ללא עתונים. לא התענינתי במה שנעשה בעולם הגדול. עוד לא היה לי שבוע כזה בחיי, משעה שהתחלתי לעסוק בעתונות. אפילו כשהייתי במאסר כתבתי כמעט בכל יום מאמרים. כאן היה לי זמן רב לחשוב מה יהיה לעתיד, במשך המלחמה ולאחריה.

באותו כפר היתה רק משפחה יהודית אחת, שנשארה מן הימים שלפני גזירת איגנאטייב משנת 1882. מותר היה לגור בכפרים רק למשפחות שחיו שם עוד לפני הגזירה. באותו כפר היתה גם בעלת אחוזה. כששמעה שלרופאה של הכפר בא בעלה מפטרוגראד, הזמינה את שנינו לביתה בערב. בבית בעלת האחוזה גר קרוב שלה, סטודנט לשעבר, הוא היה קורא עתון אנטישמי מוסקבאי וסיפר בשמחה רבה, שבמוסקבה נערך פוגרום על גרמנים. היה במוסקבה איזור ששם היו חנויות גרמניות גדולות והאספסוף הרוסי התנפל עליהן וערך בהן שוד. אני ידעתי טעם של פוגרום, ושמחתו של הסטודנט היתה לי לגועל נפש. לא רציתי לשוב להיפגש אתו. כן סירבתי לקרוא את העתון האנטישמי שרצה לשלוח לי. אבל קשה היה לי לחיות בלי עתון והלכתי לפקיד הזמסטבו, שהיה מקבל את "רוסקויה

סלובו" ממוסקבה. היה זה העתון הנפוץ ביותר ברוסיה. עתון זה לא נאבק בממשלה הצארית וגם לא היה אנטישמי. היו לו סופרים מיוחדים בלונדון ובפאריס, ובבירות אחרות באירופה, ביניהם עתונאים יהודים.

אותו פקיד היה פולני. בכל הפלכים של צפון-מערב, סמוך לפולין, לא היתה הממשלה ממנה פולנים למשרה ממשלתית. אבל וויטבסק היתה רחוקה מגבול פולין, ושם היו גם פולנים תופסים משרות ממשלתיות. הפקיד הציע לשלוח לי בכל יום את העתון, ולפי שיחה איתו הבינתי שאינו פטריוט רוסי גדול אף על פי שנוהר בכל מלה ומלה.

ידעתי את הנעשה בשדה הקרב, אבל לא היתה לי אפשרות לדבר על כך עם איש חוץ מאשר עם אשתי. לא כתבתי אפילו שורה, זו הפעם הראשונה משעה שהתחלתי לעסוק בעתונות. ואמנם לא החזקתי מעמד זמן רב. התלתי לשוב לפטרוגרד ומשם לגסוע שוב לכפר. הנסיעה היתה קשה מאוד ובלתי נעימה. בתחנת הרכבת ביקשתי את הסבל להכניס את החפצים שלי לתא ממחלקה שניה, אבל לתא שאין בו צבא. שמע זאת קצין צעיר, תפס אותי בצווארי וסחב אותי אל הנוטר הראשי של התחנה וביקש ממנו לאסור אותי משום שהעלתי את הצבא הרוסי. שאל מהו העלבון, והקצין סיפר שביקשתי להעמיד את המטען שלי בתא שאין בו קצינים. הנוטר אמר שאין בכך משום עלבון. שחררו אותי, אבל לא היה תא ללא קצינים. הוכרחתי לשמוע דיבורים רבים על יהודונים וריגול. שתקתי בעל כרחי וגשמתי לרווחה כשהגעתי לפטרוגרד.

אני מקבל רשיון ל"פטרוגרד טאגבלאט"

בפטרוגרד לא היתה אוירה של מלחמה. דוקא בימים ההם באו ידיעות על נצחונות רוסיים בגליציה נגד הצבא האוסטרי. לאחר תבוסת רוסיה נגד הגרמנים בפרוסיה המזרחית שוב לא עשתה רוסיה פלישה לגרמניה אלא לאוסטריה, כי צבאה של זו לא היה ממושפע כל כך. הצבא האוסטרי היה מורכב לא מעם אחד אלא מעמים שונים, כגון צ'כים והונגרים, ואלה היו נסוגים מהר. בפטרבורג נתקבלו בחוגים יהודיים ידיעות על חורבן יהודי גליציה. עדיין לא נודעו כל הפרטים, אבל לאחר זמן תיאר את הדבר אנסקי כשנשלח שמה על ידי הצלב האדום. הקוואקים הרוסים חיללו בתי תפילה יהודיים ועשו להם חולצות מהקלף של ספרי תורה. המשורר ביאליק ראה פעם בעיניו חולצה כזאת.

מחמת התרוממות הרוח ברוסיה לרגל נצחונותיה על הצבא האוסטרי לא רציתי להיפגש לעתים קרובות עם גראף טולסטוי, שהייתי בן בית אצלו לפני המלחמה. אמנם הוא קיבל אותי יפה וביקש לבוא אליו כמקודם. אבל ידעתי שהוא בכל אופן פאטריוט רוסי ואני רחוק מפאטריוטיות כזאת, ולא רציתי לשוחח איתו הרבה על המלחמה. אולם לא רק טולסטוי היה פאטריוט רוסי אלא גם יהודים רבים.

בין העסקנים היהודים בפטרוגרד היו שני כיוונים, רוסי וגרמני. אלה שטענו שנצחון גרמני יהיה אסון ליהדות הרוסית תמכו בבטאון יידיש שיצא

בווילנה ובו השתתפו סופרים יהודים חשובים כגון נחום שטיף וש. ניגר. אמנם היה להם רעיון נכון, כי בשביל העם היהודי ברוסיה, אוכלוסיה של 6 מיליון נפש, יהיה זה אסון אם גרמניה תתק את פולין וליטא ולטביה מרוסיה ועל ידי כך יפולג העם היהודי ויחדל מלהיות כוח גדול. ואילו אם רוסיה תנצח והיהדות הרוסית תישמר בשלמותה, סוף סוף יתגברו היהודים על הריאקציה הרוסית ומצבם יוטב. ייתכן שצדקו מבחינה הגיונית, אבל הרגש התנגד לכך. קשה היה לשכות לרגע את הרדיפות והעלילות ולחשוב רק על העתיד. אני מצדי לא ייחסתי בכלל חשיבות יתירה לנצחונות בחזית האוסטרית. הבינותי שהמלחמה היא עדיין בראשיתה ושאחרי הנצחונות יהיו שוב מפלות.

לאחר שלושה שבועות נסעתי שוב לכפר ששם עבדה אשתי, וחכיתי עד תום שלושת החדשים שנוכל לנסוע משם. כעבור חודש עמדה אשתי ללדת, באנו לוילנה, הומגו מיטה בבית החולים ומשם נסענו לעיר לידה, מרחק שעתיים מווילנה; שם גרו אם אשתו ובני משפחתה.

סיימתי את כל חשבונותי עם "הזמן" ופירסמתי הודעה בעתון שאני עוזב את המערכת ואין לי שום שייכות אליה. לא קל היה לי להיפרד מן העתון שייסדתי במאמצים קשים.

העיר לידה היתה ידועה בתחום המושב היהודי ברוסיה בישיבה שייסד בה הרב המפורסם ר' יצחק יעקב ריינס, אחד ממייסדי "מזרחי". בהיותי בלידה שוחחתי עם הרב, שהיה בגיל גבוה. היכרתי אותו עוד מימי היותי בן שבע-עשרה, כשעדיין חייתי בעולם הרבנות ורק חלמתי על השכלה. בימים ההם חשב שאני אהיה חתנו. היו לי איתו שיחות רבות על המאבק להשכלה בחוגים הדתיים. הוא היה הרב הראשון שתיכנן ישיבה שבה ילמדו גם רוסית ולימודים כלליים, והגשים את תכניתו. אבל דרכינו נפרדו, משום שאני נמשכתי לעולם הגדול. לא שכחתי, והייתי מרוצה מאוד להיפגש איתו לאחר 24 שנה. הוא התענין מאוד בעתיד היהודים אחרי המלחמה. סבור היה שגרמניה חזקה מאוד והיא בודאי תנצח, והיה מהרהר: מה יהיה אם תחדור לעיירה היהודית ההשפעה הגרמנית, האם לא תביא את ההשכלה? הוא גם דאג לגורל הרעיון הציוני במקרה של נצחון גרמני. לפני שהתקרבו הגרמנים לווילנה עזבנו את העיר, ועברנו לפטרוגרד ושכרנו דירה. לא היתה לי תכנית כיצד להסתדר. לא ראיתי בשבילי עבודה עתונאית. אמנם היתה אפשרות של עבודה מדעית, משום שכל הספריות היו פתוחות, אבל הראש לא היה שקט. דווקא בימים ההם היה הגירוש הגדול של יהודי פלכי קובנה, ריגה וכל לאטביה וקורלנדיה. לפי פקודת הגנרל ינושקביץ, המפקד הראשי של הנסיך הגדול ניקולאי ניקולאייביץ, הוטענו יהודים בקרונות רכבת ונשלחו ללא תכנית לרוסיה המרכזית.

אמנם החברה היהודית קיבלה אותם יפה בכל אתר ואתר, אבל לא היתה תכנית היכן לשכן אותם, והרי מדובר היה ברבבות משפחות יהודיות. לאחר זמן נוסדה חברה גדולה בשם "יקופו" שגייסה אמצעים וארגנה עזרה רבתי. אבל ברגע שנתקבלו הידיעות על הגירוש רפו כל הידיים והיתה ממש אנדרולמוסיה. אותו זמן באה ידיעה מווארשה שמת הסופר הגדול י. ל. פרץ. רציתי להביע

רגשותי ולכתוב מאמר הספר, אבל לא היה לי מקום להדפיס. במהומה הגדולה לא הוטפד כהלכה.

אשתי החליטה לנסוע לחודשי הקיץ לאותו כפר שעבדה שם ושעדיין לא היה בו רופא. האקלים של פטרבורג בקיץ איננו טוב לתינוק ואילו בכפר יש יער סמוך. כן היה בכפר הרבה אוכל והיתה דירה טובה בשבילה. נסעתי אתה לשם ורצייתי לשכוח מה שנעשה בעולם הגדול.

חודש ימים רק חשבתי ולא כתבתי כלום. הייתי קורא מזמן לזמן את העתון "רוסקויה סלובו". כשקראתי את הידיעה שניקולאי ניקולאייביץ' פקד לסגור את כל העתונים היהודיים, גם בעברית וגם ביידיש, במקומות הקרובים לחזית, החלטתי לעשות משהו. במקומות הסמוכים לחזית ישבו יותר מ-4 מיליון יהודים. כיצד אפשר שלא תהיה ליהודים האלה אפשרות לקרוא עתון בלשונם? נסעתי מיד לפטרבורג והחלטתי להגיש הודעה לממשלה, שאני מתחיל להוציא עתון בשם "פטרבורג אדוואר טאגבלאט" ביידיש וכן שבועון עברי בשם "החיים", שניהם בעריכתי. היה ברור לי שפטרבורג אינה שייכת לאזור שאסור להדפיס בו עתון יהודי. ואמנם השלטון האזרחי הודיעני שאקבל את הרשיון ואוכל להוציא את העתון, וכבר חיפשתי אפשרות כיצד להגשים את הדבר.

חוץ מן הרשיון וחוץ מכוחות עתונאיים יש צורך, לשם ייסוד עתון, גם בסכום גדול של כסף, וזאת בפרט בפטרבורג שצריך היה להקים בה דפוס מיוחד. החלטתי לפנות בעניין זה לשלושה אנשים: הראשון היה מרקוס זאקס, מן הציונים הראשונים בפטרבורג. הוא סייע לי גם לייסד את "הזמן" לפני 12 שנה. בנו, שהיה אז תלמיד הגימנסיה במחלקה השמינית, עבד בהנהלת "הזמן" בהתנדבות.

זאקס שמח לראותני ואמר לי מיד, שהוא מוכן להשקיע סכום ניכר ויחפש עוד בעלי הון שיעזרו בדבר. כשסיפרתי לו שבנו היה פעם עוזר לי בהנהלה, גאנח מעומק לבו וסיפר לי שבנו הוא עכשיו ידידו של לנין, מנהיג הבולשביקים ועובד בעתון "פראבדה" ונמצא כל הזמן במגע עם לנין. בשבילי היה הדבר הפתעה, משום שהכרתי אותו כציוני מסור. זאקס סיפר לי כי כשגמר בנו את הגימנסיה ויצא לשוויצריה ללימוד, הכיר שם אחד שנקרא זינובייב. בנו התאהב באחותו של זינובייב, ועל ידי כך הכיר את לנין שהשפיע עליו מאוד. זמן קצר לפני המלחמה נתקבל רשיון להוצאת העתון הבולשביסטי "פראבדה", משום שהמשרה הצארית רצתה שיהיה עתון כזה. בדומה השלישית היה אחד הצירים הפרובוקטור מלינובסקי, והמשרה רצתה להיודע באמצעותו על הנעשה בין בולשביקים ולפיכך התיירה את העתון. בנו של זאקס לא ידע על כך. בני נאמן ללנין" — אמר לי זאקס — ואין לי שום ברירה. בני היחיד מת בשבילי". זאקס שאל אותי כמה כסף דרוש לי. אמרתי שיש צורך בסכום נכבד, והוא אמר שייתן חלק גדול, ומיד קרא לי בשם עוד שני אנשים שאף הם יעזרו לי. אחד מהם היכרתי היטב.

היה זה סוחר הנפט הגדול חיים כהן, יהודי פשוט מבריסק דליטא, בעל דמיון רב. ללא השכלה, אבל במרץ רב, החליט לסחור בנפט. נסע לבאקו, עיר מעיינות

גפס, מצא שותפים ועשה עסקים גדולים. לבסוף יסד חברת גפס גדולה "פטרול" שהיו לה מעיינות גפס ובשעת המלחמה הגיע ההון שלו ושל בניו עד ליותר מעשרה מיליון רובל. הוא נתן לבניו השכלה יהודית, והוא עצמו היה יהודי בעל לב חם ויד רחבה ורצה לעשות גדולות.

כשבאתי אליו, קיבל אותי בסבר פנים יפות. הוא לא הכיר אותי, אבל שמע עלי מפי הרב מקיבו (לאחר זמן הרב בתל-אביב) אהרונסון שהיה מקורב אליו, והרב סיפר לו על פעולתי במשפט בייליס. חיים כהן אמר לי מיד שהוא מוכן לתת סכום גיכר ורוצה שבנו הצעיר דוד כהן יטפל בדבר. כן סיפר לי שכבר נתן סכום גיכר לעתון הרוסי "דיין" היוצא בפטרוגרד. אמנם העורך והמו"לים של העתון הם רוסים, אבל בעתון עובדת גם הסופרת הרוסית יקטרינה קוסקובה המגינה על עניני היהודים. בנוגע לעתון הוא אמר לי: "אם נתנו כסף לעתון רוסי, על אחת כמה וכמה צריכים אנחנו לתת כסף לעתון יהודי, ובפרט לאחר שנסגרו כל העתונים היהודיים בערי השדה".

זקוק הייתי כמובן גם לאיש מעשי הבקיא במקצוע הגייר הדרוש לעתון. המליצו על הציוני הפעיל והצעיר יצחק עוזרמן, שהיה לו בית חרושת לגייר. גם עוזרמן קיבל אותי בסבר פנים יפות ואמר לי שאף הוא מכניס סכום כסף גדול ויעסוק בהנהלת העתון. עוזרמן זה היה לאחר זמן קונסול פינלנד בתל-אביב.

בפטרורגאד היה בימים ההם הוועד המרכזי של הציונות הרוסית, שעבר לשם מווילנה עוד מלפני מלחמת העולם. בוועד המרכזי מילאו את התפקידים הראשיים שני אנשים, רוזוב ואידלסון. רוזוב היה איש הכספים, נציג חברת גפס גדולה, וקיבל משכורת גבוהה. ביתו היה פתוח לכל הציונים הצעירים והוא היה מסור ביותר לעבודה הציונית. ואילו אידלסון היה המוח של התנועה הציונית. הוא היה עורך הבטאון הציוני "רוסוויט" ומאמריו היו עושים רושם רב. היה ידען בעברית, אבל מיעט בכתיבה. בוועד הציוני בפטרורגאד היה עוד כוח צעיר, יצחק גרינבוים, שעבד גם בוילנה לפני כן. גרינבוים ישב בשנים האחרונות לפני המלחמה בווארשה ואהב את היהדות הפולנית שהוא אחד מבניה. הוא לא רצה לעזוב את וארשה, אבל הוכרח לעשות זאת. משמש היה עורך-דין לבית מסחר גדול של יערות, והיערות היו במרחק מן החזית, וכך הוכרח לעזוב את פולין.

לוועד הציוני הרוסי נודע מפי מרקוס זאקס, שאני עומד להוציא עתון "פטרורגאד טאגבלאט", ואז פנה אלי אידלסון ואמר שלא ייתכן שהעתון היהודי היחיד ברוסיה, לא תיוצג בו ההסתדרות הציונית. אמנם אין העתון צריך להיות ציוני מובהק, משום שהוא העתון היחיד בארץ, אבל צריך שגם עתונאי ציוני יהיה נציג בו. הוא הציע לי את יצחק גרינבוים. הסכמתי לכך, אבל דרשתי שיוסיפו עוד שלישי, דווקא לא-ציוני. זה היה שמואל רוונפלד, שהיה לפני כן אחד העובדים הראשיים ב"הזמן". בזמנו היה ציוני מסור, אבל לרגל בעיית אוגנדה נפרדו דרכיו; הוא עבר אז לעתון "פריינד" ואחרי כן נכנס למפלגת הפולקיסטים, שמייסדה היה שמעון דובנוב. מפלגה זאת לא היתה נגד ארץ ישראל, אבל גם לא היתה ציונית. רוונפלד כתב בכיוון זה כל ימי היותו עורך ה"פריינד", במשך כמה שנים. לא רציתי שהעתון החדש יהיה ציוני טהור, משום שהוא העתון היחיד לכל

היהדות הרוסית במקומות שרוסיה איננה כבושה על-ידי גרמניה. גרינבוים הסכים להשתתפותו של רוזנפלד, אבל דרש לעבד תחילה תכנית לעתון, ואם רוזנפלד יסכים לתכנית, יוזמן. וכך הורכבה המערכת. גרינבוים קיבל על עצמו להשיג גם חברי מערכת בין הסטודנטים בפטרבורג, ואני לקחתי על עצמי לארגן דפוס. כשהתחלתי לחפש סדרים יהודים, הוברר שאינם בנמצא. בשעה שלא היה שום דפוס יהודי בפטרבורג, עזבו את עיר הברירה והתיישבו בערי השדה, מהם בוויטבסק, מהם במוהילוב. בקושי נודע לי היכן הם נמצאים. כשכתבתי להם שנפתח עתון בפטרבורג, היו מוכנים לבוא אם יקבלו רשות ישיבה בעיר. הדבר לא היה קל, אבל איכשהו הסדירו את זכות הישיבה של הסדרים. כן נמצאו בפטרבורג מכונות לינוטיפ אחדות, אבל אי אפשר היה להשיג אותיות עבריות. במאמצים רבים נתקבלו האותיות דרך שוודיה הגייטראלית. סוף סוף הותקנו דפוס ומערכת. תעשיין הנייר עוזרמן הוזהר שיש להכין מלאי של נייר לשנה, מפני שאין לדעת מה יהיו המחירים. ובאמת עשה חוזה עם בית חרושת גדול בפנינגד לשנה שלמה, וכך יצא הגליון הראשון של "פטרבורג טאגבלאט". היה זה מאורע גדול.

בפטרבורג היו בימים ההם מעט מאוד כוחות ספרותיים. הם נשארו בווארשה ובמקומות אחרים שנכבשו על ידי הגרמנים. ידעתי שהד"ר קצנלסון מתכוון לכתוב את זכרונותיו בעברית. פניתי אליו שיתן לי פרקים אחדים ואנחנו נתרגם אותם. קצנלסון היה מקובל מאוד בפטרבורג ובין היהודים ברוסיה בכלל. קצנלסון אמר שהוא מוכן למלא את בקשתי, אבל איננו רוצה שיתרגמו אותו. הוא יודע בעצמו יידיש. ובאמת נתן לנו את הפרקים הראשונים בשפה יידיש שופעת. דבר זה עשה רושם רב בין המשכילים היהודים בפטרבורג. בוקי בן יגלי, הידען הגדול של עברית שנלחם נגד יידיש, כותב בעצמו יידיש! אני זוכר, כי כשנדפס הפרק הראשון של זכרונות קצנלסון ביידיש ברך אותי נחום שטיף ברכה לבבית. הוא הבין שקצנלסון עשה זאת בהשפעת.

לאחר שהעתון כבר היה מסודר והיתה לו גם תפוצה ניכרת וכבר יצא הגליון ה-11, נתקבל צוו מאת המפקד הראשי ברונץ-ברויביץ שהעתון נסגר ואסור להדפיס שום עתון, לא ביידיש ולא בעברית. ההסתדרות הציונית עמדה להוציא גם שבועון בעברית, "החיים", וכבר היה לה רשיון לכך. כעורך הוזמן ד"ר משה גליקסון מאודיסה. אבל אחרי צוו זה של הצבא נתבטלו כל הרשיונות והוכרז שבכל המקומות הקרובים לחזית אסור להוציא עתון בכתב יהודי.

נתהווה מצב קשה לעוררי העתון שהוזמנו מערים אחרות. אמנם עמדו לתת להם פיצוי דמי חודש או חודשיים, אבל אירע גם ומחיר הנייר עלה באותו חודש פי שניים. מכיון שהיה חוזה לשנה שלמה, נצטבר סכום גדול של כסף, והעוררים קיבלו משכורת לזמן רב ועדיין נשאר כסף להוצאת חוברות.

לאחר שנסגר הטאגבלאט לא היתה שום מלה יהודית בכל רוסיה. ניסיתי איפוא להוציא חוברות בשמות שונים, גם בעברית: "העם", או "חיי העם", נשתיירו מהם שניים-שלושה טפסים בכל העולם. השתתפו יצחק גרינבוים, שמואל רוזנפלד, איזידור לאזאר, צ'מרנינסקי ושמואל צירנוביץ. בסופו של דבר יצאה

פקודה שאסור להדפיס גם חוברות ביידיש ובעברית, ואפילו ספרים דתיים. הוכרז שפטרורגראד נחשבת כאילו היא בחזית ואסור להדפיס דבר שאין המפקד יכול לקרוא.

בין פטרורגראד למוסקבה

מאחר שהושבתה העתונות היהודית בפטרורגראד, לא היתה ברירה אלא להעביר את הדפוסים היהודיים למוסקבה שהיא רחוקה מן החזית. במוסקבה היה קיבוץ יהודי גדול. מוסקבה היתה עיר שיהודים יכלו לחיות ולהשתכר בה, בהיותה מרכז תעשיית האריגים. אריגי מוסקבה נמכרו למכביר בתחום המושב היהודי, וסוחרים רוסים אהבו את המסחר עם היהודים. כך היה הדבר לפני שנת 1891. אבל בשנת 1891 נתמנה למושל מוסקבה סרגיי אלכסנדרוביץ, דודו של הקיסר ניקולאי השני, והוא היה צורר יהודים. בהשפעתו נחקק חוק שמוסקבה מיוחדת בין כל ערי רוסיה, לרבות מפטרבורג, ואסור לבעלי מלאכה יהודים לגור בה. הוא גירש הרבה אלפי משפחות ממוסקבה. חלק גדול מהם השתקעו בלודז' ופיתחו שם את תעשיית האריגים. במוסקבה נשארו רק סוחרים יהודים ותיקים בעלי סוג ראשון וכן בני חילים מימי ניקולאי הראשון. וכך נשארה גם אחרי הגירוש קהילה קטנה אבל עשירה.

פנים אחרות היו ליישוב היהודי במוסקבה בשנת 1916. כשם שבראשית שנות התשעים עברו עסקי האריגים היהודים ממוסקבה ללודז', כן עברו בימי מלחמת העולם הראשונה, כשהגרמנים התקרבו ללודז', כל סוחרי האריגים היהודיים למוסקבה, אף על פי שלפי החוק עדיין אסור היה להם לגור שם.

במוסקבה ישב העסקן היהודי יצחק גיידיץ, שהיתה לו השפעה רבה על גדולי השרים שעסקו בשאלת היהודים. אחד מהם היה סגן המיניסטר וולוז'ין הנזכר למעלה, והשני היה פוטילוב שהיה בקיא בכל החוקים על היהודים. גיידיץ היה משתדל אצל השרים שלא יגרשו יהודים. מעולם לא הבינותי איך השיג זאת. כנראה שלבו של וולוז'ין אמר לו, כי יום אחד יצטרך לניידיץ. ואמנם בשנת 1918 היה וולוז'ין מהגר עני בפאריס וניידיץ היה עשיר ותמך בו.

הוחלט שאעבור למוסקבה בעוד 3—4 חדשים. בינתיים הייתי גוסע לעתים קרובות למוסקבה וחוזר לפטרורגראד. הייתי מבקר בפטרורגראד רק בשני בתים, של הגראף טולסטוי ושל ד"ר קצנלסון. הגראף טולסטוי היה חולה. הוא היה מספר לי על פעולתו בחוג קטן במאבק נגד האנטישמיות. היה מראה לי מכתבים של אלמונים המתלוננים עליו שהוא מתערב בשאלה זו. במכתבים אלה קראו לסופר גורקי שהיה מזכיר החוג, "גוי של שבת". הגראף טולסטוי כתב מאמר קטן נגד האנטישמיות ורצה לפרסם אותו דווקא בעתון רציני, "רוסקייה ויידומוסטי". הוא ביקש ממני לקחת איתי את המאמר למוסקבה. עשיתי כך וכשהייתי במוסקבה ביקשתי את הרב מזא"ה שהוא ישפיע על ידי מכריו שהעתון אכן ידפיס אותו. ואמנם הבטיחו לו אבל לא הדפיסו. לא רצו להתערב בעניני היהודים. לאחר זמן פורסם המאמר בקובץ שהוציא גורקי נגד האנטישמיות.

טולסטוי מת במחלתו, ואני השתתפתי בהלוויה ונכנסתי גם לבית הכנסיה. רק ביקשתי את בנו כי בשעה שכולם יכרעו ברך ירמוז לי ואצא. וכך עשה. זו היתה הפעם הראשונה והאחרונה שהשתתפתי בלוויה נוצרית ונכנסתי לכנסיה. הגראף טולסטוי היה באמת חסיד אומות העולם. הכרתי רק עוד אחד כמוהו. ידעתי שטולסטוי כתב זכרונות על השגה שבה היה מיניסטר ההשכלה בקאבינט של וויטה (1906). כפי שסיפר לי הניח את הספר בתיבה סגורה בספריה הקיסרית הפומבית, על מנת שיפרסמו אותו עשר שנים אחרי מותו. דיברתי על כך עם בנו שהיה לאחר זמן פרופסור לספרות יוונית בפטרוגראד. הוא אמר לי שישתדל למלא את רצון אביו, אך בינתיים בא הבולשביזם ונפסק הקשר. רק פעם קיבלתי ממנו ידיעה שהוא מכר את אוצר המטבעות העתיקות של טולסטוי ובכסף זה פתח מטבח למלומדים עניים. יותר לא שמעתי ממנו כלום.

ביקרתי גם אצל קצנלסון שהיה חולה וחלוש אף על פי שלא הגיע עדיין לגיל 70. הוא סבל ממחלת כליות. הוא אמר לי שלולא המלחמה היה משתקע ביריחו, משום שבביקורו בארץ ישראל לפני מלחמת העולם מצא שיריחו היא המקום הטוב ביותר למחלות כליות. הוא כרופא סבור שביריחו יכול היה לחיות עוד חמש שנים, ואילו כאן הלואי עוד שנתיים. הוא חושב רק על סיום ספריו, וביחוד "התלמוד וחכמת הרפואה", ספר שהיה חביב עליו ביותר. מכיון שעמדתי לעבור למוסקבה עזבתי את דירת, ובהיותי בפטרוגראד לגתי אצלו. הוא גר לבדו, בלי המשפחה. פעם אחת בלילה, בשלוש אחר חצות, שמעתי גניחות. גבהלתי. היו אלה גניחות של אדם הסובל יסורים קשים. קמתי ומצאתי אותו יושב מוקף במסכתות תלמודיות וספרי רפואה וכותב וגונה. אמרתי לו: "למה לך לכתוב בשלוש אחר חצות כשיש לך יסורים?" ענה לי: "הזמן קצר. מי יודע כמה אחיה ועלי לסיים. אמנם יש לי יסורים אבל אין ברירה". התפעלתי מגבורת האיש שהרגיש כי ימיו ספורים.

היה בידי רשיון להוציא שני עתונים — עתון יומי ביידיש בשם "טלגראף" ועתון שבועי בעברית. לפי שעה החלטתי להוציא שבועון עברי בלבד, שבשבילך אפשר היה למצוא דפוס קטן ולא היה צורך בהשקעה גדולה. כשנודע בחוגים הציוניים שאני מתכוון להוציא שבועון בעברית בשם "העם", פנו אלי יצחק גרינבוים ופודלישבסקי, ציוני וורשאי שעשה הרבה לחידוש "הצפירה" היומית בווארשה, והציעו שאמסור את העתון לרשות המרכז הציוני, ואני אהיה אחד העורכים במשכורת טובה. הדבר לא היה לפי רוחי. רציתי שהעתון יהיה בלתי תלוי, אך בהשפעת ידידי יצחק גרינבוים הסכמתי. למערכת נצטרפו ד"ר משה גליקסון וחיים גרינברג, שהיה חביב על כל החוגים הציוניים. הוא היה אחד מטובי הנואמים; מבחינה מדינית היה אנטי-סוציאליסט ונמנה עם האגף הימני של הקאדטים הרוסיים.

לא קל היה לארגן דפוס לשבועון. סוף סוף מצאתי דפוס קטן של יעקב בוקשטיין, ציוני צעיר שהיה מסור לעברית והקים את הדפוס במאמצים רבים. בשביל שבועון לא היה צורך במכונת סידור, וסדרי יד נמצאו במוסקבה. כשיצא הגליון הראשון היתה שמחה גדולה. זו הפעם הראשונה שבמוסקבה

יצא עתון עברי. לעתון היתה הצלחה. גדפסו 7 אלפים טפסים וכולם נמכרו מיד. היתה גם דרישה רבה לעתון בערי השדה.

מפטרורגראד הייתי מקבל מכתבים קצרים מאת ידידי הוטיק ד"ר י. ל. קצנלסון. התגעגענו זה על זה. הוא היה חולה מאוד, ועל ערש דוי כתב את ספרו על התלמוד וחכמת הרפואה וגם את זכרונותיו. לא הספיק לסיים את הזכרונות, אבל את הספר על התלמוד סיים בהיותו בן 70. הוא התנגד עקרונית לחגיגת יובלו, אבל הרשה לחוג את יובל השבעים שלו משום שקיווה למצוא על ידי כך מסייעים לפרסום ספרו על התלמוד והרפואה. כשסיים את הספר שלח את כתב היד לד"ר משה אליעזר אייזנשטאט, רבה של פטרורגראד, וכתב לו מכתב לווי שהוא חוגג את יובלו רק כדי שהספר יודפס וביקש ממנו להשיג מו"ל. ד"ר אייזנשטאט פנה לחיים כהן הנוכח לעיל, הידוע כבעל לב טוב ויד נדיבה, והוא הודיע לאייזנשטאט שהוא לוקח את הדבר על עצמו, יעלה כמה שיעלה. קצנלסון הודיעני על כך בשמחה רבה, אבל קרה אסון וכעבור שבוע מת חיים כהן. כשביקר קצנלסון במשפחת חיים כהן ביקור של ניחום-אבלים, אמרו לו בני המשפחה שקיבלו על עצמם לקיים את הצוואה של האב ולהוציא את הספר.

כעבור שבוע קיבלתי מכתב מבתו של קצנלסון, דינה, שאביה מבקש שאבוא אליו משום שהוא מרגיש עצמו ברע. עזבתי את כל העבודה ובאתי. שהיתי אצלו שבועיים. ישבתי ליד מיטתו. הוא ביקש אותי לדאוג לספר. על עצמו לא חשב, אף על פי שסבל יסורים. דקה לפני מותו קרא אותי ואמר שהכול נגמר ומיד הוציא את נשמתו.

היתה לוייה גדולה. נתקבלו הרבה מכתבי תנחומין. דוד פרישמן כתב מאמר חם ב"העם", שקצנלסון היה היחיד שהיה גדול גם בדעת היהדות וגם במדע הכללי, בוסף על היותו משורר. גם אני כתבתי עליו. הצטערתי שלא סיים את זכרונותיו. הוא עמד באמצע שורה. זכרונותיו פורסמו לאחר כמה שנים בצירוף הקדמתי בהוצאת "מוסד ביאליק".

הוצאת שטיבל — ופגישה ראשונה עם שאול טשרניחובסקי
מפי ד"ר אלישיב גודע לי על צעיר יהודי מפולין, שטיבל שמו, שמסר בידו סכום כסף בשביל תרגום מיטב הספרות היפה מידיש לעברית. באותם ימים לא ידעתי מי הוא זה האיש שטיבל, אך לא עברו ימים מועטים ושטיבל בא להתוודע אלי. באחד מימי דצמבר של 1916 נכנס אלי למערכת "העם" ואמר שהוא פונה אלי בהצעה בענין ספרותי. בהתענינות מיוחדת הבטתי אל פני האיש היחיד במוסקבה הרוצה לעשות לטובת הספרות העברית מבלי שיעוררוהו על זה.

בעיני שטיבל היה פרישמן גדול הסופרים. הוא זכר מה שאמר פרישמן בשעת הקונגרס הציוני בווינא בשנת 1913 באסיפת ההסתדרות העברית, שאם יקימו קרן של מיליון רובל להוצאת ספרים עבריים, תהיה ספרות עברית גדולה ואפשר יהיה לתרגם מיטב ספרות העולם. ושטיבל אמר לי שהמיליון אכן יהיה, הוא הנותן. נסתבר שהיו לו לשטיבל בבנקים באמריקה 3 מיליון דולארים, והוא יקדיש חצי מיליון דולארים למשא נפשו מנעוריו.

שטיבל סיפר לי שהתקנא בילדותו בבן-אביגדור והיה מתפלל תמיד שתבוא לידו היכולת לעשות גדולות ונפלאות בשביל הספרות העברית — ובמוסקבה הנה באה השעה. הוא סיפר לי אז על דבר הוצאת ספרים שהוא הוגה בה במחשבתו. הוא קרא לה בשם "הדייג", וכוונתו היתה כי כשם שהדייג שולה דגים מן הנהר כן תוציא ההוצאה מן הנהר העולמי את הדברים הטובים והמשובחים ביותר ותביא אותם לקהל קוראי עברית. גם הראה לי קלישאות מן הציורים שישמשו "שערים" לספרים המתורגמים שייצאו אצלו. בקושי רב התאפקתי מלצחוק בראותי את כל זה. אין גם ספר אחד מתורגם, וכבר יש שם להוצאה, שם משונה מאוד, ושער מצוייר! ... אמרתי לו כי שם "הדייג" איננו הולם יפה את ההוצאה התרגומית מתוך ספרות העולם, וגם הציורים לא עלו יפה ביותר. בלי וויכוחים רבים הסכים עמי וביקש ממני שאעבד תכנית בשביל אותה הוצאה, שהוא אומר לגשת אליה תיכף אחרי המלחמה. סכום של מאה אלף רובל כבר הקדיש להוצאה זו. עתה יש להכין את החומר, וככלות המלחמה ייגש להדפסת הספרים.

דעתי היתה שבראשונה עלינו לתרגם את הספרים הקלאסיים בעולם. הצעתי אז למסור לשאול טשרניחובסקי את תרגום ה"איליאדה" וה"אודיסיאה" להומרוס, וכשיגמור את זה יגש לתרגום כל כתבי שייקספיר. חשבתי שרק טשרניחובסקי הוא המסוגל לעבודה העצומה הזאת, מפני שידוע הוא יוונית ואנגלית ומשורר גדול הוא, משורר עולמי בשפה העברית. את תרגום כל כתבי גתה והיינה צריך היה לדעתי למסור לדוד פרישמן, שהוא כמעט היחיד הראוי לעבודה זו, שנהירה לו רוח הספרות הגרמנית וסגנונו מתאים לתרגומים אלה; כן יש לתרגם את כל כתבי לב טולסטוי, ולמסור את העבודה ליוסף אליהו טריווש. מלבד זה יש להוציא את ספרי יוספוס פלוויוס, אשר אליעזר בן-יהודה קיבל על עצמו למצוא להם מתרגמים בארץ-ישראל.

שטיבל התלהב מהצעתי זו. הוא דרש ממני שאסע לפטרבורג, מקום מגורי טשרניחובסקי, ואדבר על לבו כי יחדל מעבודתו כרופא ויקדיש את עצמו לעבודה זו. הוא יבטיח לו את פרנסתו למספר שנים רבות ויפקיד את הכסף בבנק. ומה שנוגע לפרישמן, לא יחוס על כל כסף שבעולם. הוא גם נתן לי הרשאה לדבר עם טריווש בנוגע לתרגומי כל כתבי טולסטוי.

בימים האחרונים לפני פורים היה שטיבל בא אלי הביתה פעמיים ביום, צוהל ושמח שפרישמן יבוא מאודיסה. הוא הכין בשבילו דירה בת ארבעה חדרים, בבית המשותף הגדול ששם שכר גם לעצמו דירה בת 12 חדרים. פרישמן היה לבדו, בלי משפחה. משפחתו נשארה בוארשה הכבושה.

ניידיץ ערך בביתו סעודת פורים כיד המלך. הוא הזמין הרבה אורחים. בתוכם היו ש. אנסקי, אשתי ואני. ניידיץ סיפר על ביקורו האחרון בפטרוגראד ועל שיחתו עם נציגי ממשלת רוסיה בשאלת היהודים. הדבר היה שבוע לפני המהפכה של קרנסקי ברוסיה. הורגש שמוכרח לבוא שינוי לטובת היהודים, אבל בכל זאת לא ירשו להם לגור בפטרוגראד ובמוסקבה, כי אם ירשו להם יבואו כולם לערים אלו. יהודים נמשכים למרכזים גדולים ולא ייתכן שערי הבירה הרוסית יהיו מלאים יהודים. אני הייכתי. לא תיארתי לי שהדבר יבוא בן-לילה, אבל היה לי ברור שלא

ייתכן מפנה מדיני בלי שוויון ליהודים. חשבתי שיהיו הגבלות בזכויות מדיניות, אבל זכות ישיבה צריכה להיות לכל אחד בכל מקום, ללא יוצא מן הכלל. ש. אנסקי, שהיה עסקן במפלגת ס.ר., לא רצה להשתתף בשיחה ולהתנבא. הוא רק סיפר שאותו יום היה אצל סטניסלבסקי וקרא באוזניו את מחזהו "הדיבוק", ויש תקווה שהוא יתקבל בתיאטרון האומנותי במוסקבה. למחרת בא אלי שטיבל וביקש ממני לנסוע לפטרוגראד ולשכנע את טשרניחובסקי. שטיבל מציע לו שיסתלק מעבודתו הרפואית ויתמסר רק לספרות העברית. הוא שמע שטשרניחובסקי מרוויח ברפואה 4 אלפים לשנה, והוא מוכן להכניס לבנק עד 60 אלף רובל, ערובה למשכורת של עשר שנים.

יום אחד לפני המהפכה, שאיש לא חלם על אודותיה, נסעתי לפטרוגראד לבוא בדברים עם טשרניחובסקי בנוגע לתרגום ה"איליאדה" ו"האודיסיאה" של הומרוס לעברית. עדיין לא הכרתי את טשרניחובסקי, אף על פי שקראתי את יצירותיו ושמעתי עליו הרבה.

טשרניחובסקי גמר את לימודי הרפואה בשווייץ ובא לפטרבורג להסתדר כרופא, אבל הדבר היה קשה לו מאוד. ידוע היה מראש שאם יעבוד כרופא בסביבה יהודית, לא יצליח. פרסומו כמשורר יקלל את ה"קאריירה" שלו כרופא. בינתיים התפרנס מעבודות תרגום שהמציאו לו ידידיו. ד"ר קצנלסון, שהיה גם עורך האנציקלופדיה היהודית ברוסיה, מסר לו תרגומים מאנגלית: ד"ר אייגר, אף הוא ציוני טוב וחבר "מפיצי ההשכלה", היה עורך ירחון רפואי ברוסיה ומסר לטשרניחובסקי תרגומים מגרמנית.

כיוון שראה טשרניחובסקי שלא יצליח כרופא בסביבה יהודית פתח לו מרפאה בסביבה לא יהודית. גם מראהו החיצוני היה מתאים לסביבה רוסית. היה בעל בלורית, חיתוך דיבורו היה רוסי ממש, וגם אשתו לא היתה יהודיה. אבל לשם פתיחת מרפאה דרוש היה, לפי החוק הרוסי, שהרופא ישמש קודם ברפואה ארבע שנים. היה מוכרח לפתוח את המרפאה על שם רופא אחר, אבל הציונים הטובים, מוקירי שירתו, לא הסכימו לקרוא את שמם על המרפאה שאמר ד"ר טשרניחובסקי לפתוח. לבסוף נמצא רופא אחד, ד"ר ווארשוויאק, והסכים שהמרפאה של ד"ר טשרניחובסקי, שנמצאה בסביבה של רוסים טהורים, תהא על שמו. וכך היה טשרניחובסקי בפטרבורג רופא שלא ריפא אפילו יהודי אחד, והרוסים חשבוהו לאחד משלהם.

נסעתי ממוסקבה לפטרבורג בערב שלפני המהפכה הראשונה, ב-26 בפברואר 1917. באתי לפטרבורג בבוקר, כאשר נתחלף השלטון. במשך שלושת הימים הראשונים קשה היה למצוא בפטרבורג עגלון שיסע למקום שהיה גר בו טשקנצ'ובסקי, בשכונה רחוקה ממרכז העיר על יד המרפאה שלו. אולם סוף סוף באתי אליו ומצאתיו כשהוא עסוק בריפוי חולים. רבים חיכו עוד לתורם, ואף אני הצטרפתי אל המחכים. כשנכנס לחדר ההמתנה הכיר בי שלא באתי להתרפא וניגש אלי. אמרתי לו מי אני, והוא הכניס אותי לביתו וביקש שאחכה לו עד גמר קבלת החולים, שנמשכה אז יותר משעתיים.

כשנתפנה, עייף ויגע, סיפרתי בלי שהיות יתירות על מטרת בואי אליו

הצעתי לו את כל התכנית. הוא הופתע מאוד. לא עלה על דעתו מעולם שתבוא הצעה כזאת בזמן מן הזמנים. מבלי לחשוב הרבה ענה לי: "זוהי הצעה מעניינת מאוד, אבל יהיה מה שיהיה, לא אעזוב את עבודתי כרופא". אולם הוא נארת להסתלק משתי משרות המעסיקות אותו כמה שעות ביום ויתמסר קמעה קמעה לתרגום ה"איליאדה". במשך שתיים-שלוש שנים יגמור את העבודה הזאת ואחרי כן ייגש לתרגום "אודיסיאה". סיפרתי לו שאנו עומדים להוציא מאסף גדול בשם "התקופה" ושיש בידי כבר חומר משל המנוח י. ל. קצנלסון ומשל שמעון דובנוב וביקשתי שגם הוא ישתתף במאסף זה. הוא אמר לי כי יוכל לתת לי רק את תרגום שירי אנאקריאון, הנמצא תחת ידו, והוסיף, שאינו זקוק לשכר סופרים. אמרתי לו ששטיבל לא יסכים להדפיס חינם, ובלי רצון קיבל ממני דמי קדימה מאה רובלים. השאר, אמרתי, אשלח לו ממוסקבה. בשעת השיחה סיפר לי בקורת רוח מרובה על עבודתו כרופא, שאינה מוזיקה אותו לעזרת חובבי השירה כביכול בפטרבורג, ולתמיכת מכבדיו ומוקיריו הרבים. הוא סיים את שיחתנו באומרו כי לא יעזוב את מקצוע הרפואה בשום פנים.

המהפכה הרוסית והצהרת בלפור

לנוכח מצב היהודים ברוסיה הסובייטית בימינו, מצב של דכאון לאומי ותרבותי, קשה לשער את שמחת היהודים באותו אביב של שנת 1917, אחרי מהפכת פברואר והכרזת הרפובליקה בראשות קרנסקי, כשפורסם החוק על שיוויון זכויות היהודים ברוסיה.

הקהילות היהודיות ברוסיה ובאוקראינה נתחדשו בימי ממשלת קרנסקי. נערכו בחירות כלליות, ובמוסקבה כבר התנהלה מערכת בחירות בין היהודים, ביחוד בין הציונים והבונדאים. הבונדאים היו במיעוט, אבל הם גלחמו מלחמה עזה. הלוחם העיקרי מצד הציונים היה הרב מזא"ה. הבונדאים קיבלו את הסיסמה של הסוציאלי-דמוקרטים שלא השתתפו בממשלה, כי יש לעשות שלום עם גרמניה ללא סיפוחים ושילומים.

היה גם מאבק על אופי הקהילות: האם עליהן לעסוק בענינים דתיים או לא. הממשלה הכריזה שהיא מפרידה את הדת מן המדינה. אמנם בשאר פרקורור של הסנד הקדוש, אבל הוא לא היה כפוף לממשלה. כשכבר הפכו הקהילות היהודיות למין שלטון עצמי טענו רבים, שאין היהודים יכולים להסדיר את הקהילות שלהן בניגוד למוסדות הממלכתיים. בשאלה זו לא היתה אחדות, והמאבק היה גטוש. כל זה היה בארבעת חדשים הראשונים עד יולי, לפני עליית כוחו של הבולשביזם. ביולי נשתנה המצב. הרגישו בסכנה. הופיע במוסקבה עתון חדש, בולשביסטי, בשם "סוציאלי-דמוקרטי". העתון הראשי "פראבדה" לא היו לו קוראים רבים. הבולש-ביקים, שהיו רק מיעוט, התחילו לחדור להמונים הגדולים. הסיסמה שלהם היתה "שלום": החיילים צריכים ללכת הביתה.

הבולשביקים כבשו בפטרבורג את הארמון של השחקנית קשינסקה והתחילו לערוך שם את אסיפותיהם. ארמון זה היה ממשלתי למחצה: ידועות היו תולדות

הארמון. בשעה שניקולאי השני היה עדיין יורש עצר, שנים אחדות לפני נשואיו, חלה במרה שחורה. חיפשו אהובה בשביל ניקולאי הצעיר ומצאו את הרקדנית הפולנית קששינסקה. הוא חי אתה כמה שנים.

כשהגיע הזמן לנשואי ניקולאי עם נסיכה, נתנו לרקדנית חצי מיליון רובל ובנו לה ארמון יפה. ידעו איפוא שהארמון נבנה בכסף הצאר, והבולשביקים תפסו את הארמון מיד.

בזמן הראשון היה לנין בעצמו מרצה שם, אבל לאחר זמן, כשנאסר טרוצקי, וקרנסקי התחיל לנקוט צעדים נגד הבולשביזם, ירד לנין למחתרת. הוא ישב בפינלנד ולא הופיע הפומבי. אילו רצתה ממשלת קרנסקי היתה מוצאת אותו, אבל קרנסקי לא רצה לנקוט באמצעים חריפים נגד לנין. הקאדטים לא היו מרוצים מחולשתו זו של קרנסקי. מיליוקוב היה מרצה בימים ההם בפטרוגראד ובמוסקבה על סכנת הבולשביזם. וכששאל אחד, מה לעשות בלנין? ענה "לתלות". אבל קרנסקי היה רחוק מדעה כזאת. כשנאסר טרוצקי בראשית יולי על תעמולתו נגד הממשלה ועל קריאתו לצבא למרוד ולא ללכת למלחמה, דרש הס. ר. היהודי גוך לשחרר אותו משום שאסור לסוציאליסט לאסור סוציאליסט אחר, ואמנם שוחרר טרוצקי והתעמולה בצבא נתחזקה. מן הצד השני התחילה התנועה אנטישמית בטענה שהבולשביקים הראשיים, שבאו עם לנין דרך גרמניה בקרוגות מסוגרים, הם יהודים.

בימי יוני האחרונים, לפני שגברה התנועה הבולשביסטית, נתכנסה במוסקבה המועצה הגדולה, שבה השתתפו המהפכנים הוותיקים. נאמו פלכאנוב וסוציאלי-דמוקרטים אחרים. באסיפה זאת הכריז הנסיך לשעבר, האנרכיסט המהפכני קרו-פוטקין על רוסיה כרפובליקה. הבולשביקים לא היו מיוצגים. פלכאנוב דיבר נגד הבולשביזם ונגד שלום עם גרמניה ואמר שזוהי מדינה ריאקציונית ומסוכנת לרוסיה. הייתי באסיפה ותיארתה אותה בעתון העברי "העם". עלי עשה נאומו של קרנסקי רושם קשה. קרנסקי, בהיותו ראש ממשלה, סמך יותר מדי על עצמו. סבור היה שבהשפעתו האישית ובנאומיו יצליח לקיים את המשטר. כך נכשלים אנשים הסומכים יותר מדי על עצמם ועל פרסומם.

בינתיים הלכה וגברה התעמולה הבולשביסטית. קאמנייב (רוזנפלד) האשים את קרנסקי בהנהגת משפט מוות בצבא על בגידה. קרנסקי התגונן וטען שעדיין לא חתם על שום משפט מוות, אף על פי שנתקבל חוק כזה. האסיפה עשתה רושם קשה בכך, שראש הממשלה מוכרח להתגונן בפני הבולשביקים. הרגישו כי ממש-משת ובאה שעה קשה, ובכל זאת לא עלה על הדעת שהבולשביזם יעלה לשלטון כלל ובמהירות כזאת בפרט.

בשעה שהייתי עוסק בפוליטיקה ומשתתף בכל האספות בפטרוגראד לא עסקתי בהוצאת שטיבל. כשלא קיבל דוד פרישמן את הצעתי להוציא ירחון עברי גדול, עזבתי את הוצאת הספרים ואילו פרישמן המשיך לפעול בה. הוא נסע שם שטיבל לטטרניחובסקי לפטרוגראד בדבר תרגום הומרוס ותרגומים אחרים שאני התחלתי לטפל בהם. כשגודע לגיידיץ שעזבתי את הוצאת שטיבל פנה אלי שאעזור לו לייסד הוצאת הספרים משלו שתיכנן עוד בקיבו בשנת 1910. הוא הזכיר לי גם

את העובדה שקיבלתי עלי עם נסיעתי לארץ-ישראל בשנת 1914, להוציא בעברית את כל ספרי פלאוויוס וכן את ספרי חכמי ישראל שכתבו ערבית. אמנם עכשיו אנו מנותקים מארץ ישראל וברוסיה אין איש יודע ערבית, אבל המלחמה לא תימשך לעולמים. אמרתי לניידץ, כי כשתשקוט הארץ ויבוא קץ לבולשביזם אשוב לדבר. אבל עכשיו אין המדיניות נותנת לי מנוחה. גידיץ צחק ואמר: "אל תפחד מפני הבולשביזם, העולם יישאר עולם". הוא גם סיפר לי שהוא וולטופולסקי מאספים כסף לקנות את הספרייה הגדולה של הבארון גינצבורג בשביל האוניברסיטה הירושלמית לעתיד. הוא אמר לי, שכבר יש להם חצי מיליון. כן סיפר לי שיצחק לייב גולדברג מווילנה נמצא כעת במוסקבה ורוצה לגייס חברה בעלת הון של 5 מיליון רובל לבנות בתים בארץ ישראל אחרי המלחמה, בשם "הבונה". הרבה כסף כבר נאסף. "זאת אומרת — אמר גידיץ — שאנו חושבים על ארץ ישראל ועל הספרות העברית. חלום הבולשביזם יחלוף".

קרנסקי הקים קדם-פרלמנט. הכול צריך היה לבוא לידי הכרעה באסיפה המחוקקת. כבר הוכנה רשימת כל המפלגות. היתה גם רשימה יהודית, אף היא של כל המפלגות. ברשימת ס.ר. היו גם יהודים, בתוכם ש. אנסקי, והוא הדין במפלגה הסוציאלי-דמוקרטית. בשביל הרשימה הבולשביסטית הצביעו מבין המפלגות היהודיות רק פועלי-ציון, אבל הם היו חבורה קטנה.

קרנסקי הגיש לקדם-פרלמנט תכנית כיצד לכלכל את הדברים עד האסיפה המכוננת. ישיבות הקדם-פרלמנט נמשכו כשבועיים וכל הזמן, כמעט בכל היום, ישבתי שם. שם נמצאו תמיד כל העתונאים הרוסיים. גם ביניהם היה נטוש ויכוח. בין העתונאים היו יהודים אחדים שמילאו תפקיד חשוב, בראשם לבוב (קלאצקו) וקוגל, שהיה ידוע בחתימתו "הומורג'ובוס" (אדם חדש). לבוב כבר קנה לו שם בימי הממשלה הצארית. המיניסטרים התחשבו בו. בעזרתו נתקבלו לאוניברסיטה מאות סטודנטים יהודיים. לבוב היה מאוד חביב על הבריות. הוא היה אדם טוב-לב ורב-מרץ. אביו היה שדכן ידוע בוויילנה. בוויכוחים השתתפו גם עתונאים מן האגף הימני של העתונות הרוסית, אבל לא הורגשה אנטישמיות גלויה. מתוך הוויכוחים לא היה לי רושם כל שהוא שהבולשביזם עומד לנצח. הכל היו בטוחים שהבולשביקים ייכשלו אם יתקיפו, אך יש לשער שלא יתקיפו. לאחר זמן סיפר טרצקי בספרו "שנת 1917" שחוץ ממנו ומלנין לא דרשו אפילו קאמינייב וזינובייב להתקיף, וסטאלין שתק ולא חיווה דעתו.

חזרתי מפטרוגראד למוסקבה והייתי בטוח שלא יתרחש כלום עד האסיפה המכוננת שנועדה לינואר. ביום שבו פרץ המרד הבולשביסטי בפטרוגראד וירן על ארמון החורף מתוך אוניה בקרוונשטאט, לא האמנתי שיש ממשות כלשהי למרד. אותו ערב כתבתי מאמר בשביל "העם" שאמנם פרץ מרד בפטרוגראד ויורים על הממשלה הזמנית, אבל זה רק מקרה עובר. שעתיים לאחר שסודר המאמר בדפוס באו שני חיילים למערכת, וכששאלתי אם יש בידם תעודה, הראו לי על רוביהם: זאת התעודה. הם פיזרו את המאמר המסודר ולמחרת לא יצא במוסקבה שום עתון, משום שבכל מערכת היה ביקור כזה של חיילים. הופיע רק עתון החיילים של הסוציאלי-רבולוציונרים, שגם לו היו רובים, והם התקוממו על

החיילים הבולשביקים שכאו לפור את העתון. הם הצליחו להציל את הגליון, אבל לא את המפלגה.

שלושה ימים לא הופיעו העתונים. ישבנו כל הזמן בבית ושמענו יריות מכל הצדדים. חששנו לשכב במיטות ושכבנו על הרצפה. כשחדלו היריות יצאתי, ובקושי הגעתי למערכת. שם מצאתי חבילת מברקים על מתן הצהרת בלפור. הדבר גודע מיד בין היהודים, ובחברה היהודית זיברו על הצהרת בלפור יותר מאשר על המהפכה הרוסית. יהודים לא האמינו עדיין שהבולשביזם יתקיים. היו בטוחים שסוף סוף תכריע האסיפה המכוננת שהרוב בה, כפי שסבורים היו הכל, יהיה לס. ר. אשר תוכניתם היתה "האדמה חינם לכל האיכרים". איש לא פילל שהסו-ציאל-דמוקרטים הרוסים ולנין ילכו נגד האסיפה המכוננת שתמיד הכריזו עליה. הכול טעו. אשר לא יגרנו בא.

"העם" העברי במוסקבה בראשית הבולשביזם

כשעברו שלושת ימי היריות והבולשביזם ניצח גם בפרטורגראד וגם במוסקבה, עדיין לא נסגרו כל העתונים הרוסיים האורחיים, וכן גם העתונים בלשון אחרת. כן לא נסגרו העתונים הסוציאליסטיים הבלתי-בולשביסטיים. בפרטורגראד הוסיף להופיע "פרטורגראד טאגבלאט", במוסקבה נפסקה ההדפסה במקרה לחודש ימים, משום שהביאו מכוננת הדפסה חדשות וצריך היה להתקין אותן, ודפוס אחר לאותיות עבריות לא היה במוסקבה.

אותנו ענינה ביותר הצהרת בלפור. באין ברירה פירסמנו גליון מיוחד ברוסית. אני פרסמתי שם מאמר בשם "מה היה אילו הרצל חי" וסיפרתי בפעם הראשונה דבר שהיה בגדר סוד במשך 14 שנה, כי בשנת 1903, כשהרצל ביקר בפרטבורג, אמר במסיבת עתונאים שאפשר לקבוע בשעון ביד את שעת חלוקת טורקיה. הצהרת בלפור היתה מכוננת לשעה זאת.

בעצם הימים ההם הדפיסו הרבה שקלים והפיצו אותם. הלך הנפש הציוני גבר. מכיון שלא היתה עתונות, השתמשו בנאומים באספות. לאחת האספות הביא גיידיץ את הקונסול האנגלי והוא נתכבד בתשואות. לא עלה על דעת איש, שברוסיה תילחם הממשלה נגד הרעיון הציוני. לגין פירסם צו שכל עם יכול להגדיר את עצמו כרצונו עד כדי הינתקות מרוסיה. הציונים לא חשבו להינתק מרוסיה; לאחר קבלת השוויון היו ידידים נאמנים לרוסיה.

ימים אחרים אחרי המהפכה קמה ממשלה בולשביסטית שלגין עמד בראשה, טרוצקי היה מיניסטר החוץ, סטאלין מיניסטר המיעוטים. לאחר ימים אחדים נתמנה לונאצ'רסקי למיניסטר. ההשכלה ודור'ז'ינסקי למיניסטר הפנים. עתון סוציאלי-דמוקרטי בעל כיוון שמאלי, בהשתתפותו של מארטוב, טען נגד מינוי סטאלין למיניסטר. הוא כתב שאין לו כלום נגד סטאלין, אבל אדם שגזל כסף מבאנק בימי הממשלה הצארית, אמנם לא לעצמו אלא למען המפלגה, אסור לתת לו להיות מיניסטר בממשלה סוציאליסטית. מארטוב לא נאסר על כך ועתונו לא נסגר. לגין הכיר היטב את מארטוב עוד מימי היותם מהגרים בשוויצריה. הם התווכחו שם לעתים קרובות. לא היתה סכנה שלגין יאסור את מארטוב. בסופו

של דבר הרשה לנין למארטוב לעזוב את רוסיה, והעתון הוסיף לצאת. כשהותקן הדפוס שלנו, חזרנו להוציא את "העם". כל חברי המערכת עדיין היו במוסקבה, אבל שלושה עורכים לא רצו לקבל על עצמם אחריות ולחתום את שמותיהם. אלה היו ד"ר גליקסון, קליינמן, צ'רנוביץ. אני כבר הייתי רגיל להסתכן מימי הצאר ולא פחדתי, והייתי העורך האחראי היחיד של "העם". יצא גם מוסף ספרותי שעורכו הרשמי היה גליקסון, אבל במוסף לא גידונו שאלות מדיניות.

כתבתי בחירות גמורה נגד הבולשביזם, ללא חירופים וגידופים אבל בנימה עזה. לא עברו ימים מועטים ונוסד הקומיסריון היהודי, שבראשו עמד דימנטשטיין שעליו סיפרתי, שלמד בשעתו בקבוץ של ר' חיים עוזר גרודונסקי בוולנה. הוא היה פעיל בתנועה הסוציאלי-דמוקראטית, הוגלה לסיביריה וגר במקום אחד עם לנין, והם התיידדו. מיד לאחר המהפכה הבולשביסטית הציע לו לנין להיות קומיסאר יהודי. דימנטשטיין סיפר על ההוראות שנתן לו לנין, שלא יהיה קפדן וימשיך את היהודים לא במקל חובלים, אלא יסביר להם כי הוא מתכוון רק לטובתם.

כשהיה לנין בשוויצריה לא אהב את הבונדאים, ואפילו הופיע נגדם באסיפות. לפיכך היה מרוצה מאוד שהקומיסאר היהודי הראשון לא היה בונדאי אלא סוציאלי-דמוקראט, קרוב לבולשביזם. הקומיסריון היהודי היה גם המשגיח על העתונות היהודית והתייחס יפה מאוד לעתונות. הקומיסריון לא החרימם שום גליון של "העם", אף על פי שהיה זכאי לכך. כולנו היינו בידידות עם הקומיסריון היהודי ועם עובדיו. אכלנו אפילו בצוותא במטבח משותף. כולנו עברנו לגור בבית הגדול והיפה של יוסף ושושנה פרסיץ ברחוב פרסציסטנסקה. היה זה בית גדול, שפרסיץ קנה עוד בשנת 1917 במיליון רובל מאת מיליונר רוסי ושמו קאנשין. שם היה מקום לכולנו. בחדרים מיוחדים גרו שם בעלי הבית, שם עבדו הקומיסריון היהודי ושם היתה גם מערכת "העם". התקינו מטבח בשביל עובדי המערכת, הסדרים וגם בשביל חברי הקומיסריון היהודי. על גג הבית היה חדר בנוי פח העומד בפני אש, ולשם הכנסנו את הספרים של הבארון גינצבורג שרכש שנו מאת האלמנה תמורת מיליון רובל, על מנת למסור את הספרים לאוניברסיטה העברית בירושלים בעתיד. עמדו שם 160 תיבות ספרים. הקומיסריון ידע על כך והבטיח לנו שידאג שהבית לא יוחרם והספרים ישתמרו.

הקומיסריון היהודי פתח אף הוא אתון, שבועון ביידיש, בשם "ווארהייט", תרגום של המלה הרוסית "פראבדה" (אמת). הממשלה הקציבה לעתון סכום זעום והוא לא יכול להופיע בקביעות בכל שבוע. כן חסרו לו משתתפים עד שלבסוף חדל להופיע, ואילו "העם" יצא כסדרו, כיתר העתונים הרוסים האחרים.

בזמן הראשון אחרי המהפכה הבולשביסטית לא הרגישה החברה היהודית עדיין שום קשיים מיוחדים. אמנם הכל נתיקר בהרבה וקשה היה להשיג לחם ובשר וחמאה, אבל בכסף רב אפשר היה להשיג הכול, וכסף עדיין היה ביד-האוכלוסיה.

עד שהגיעה צרת סגירת הבנקים, גם הבנק הממשלתי וגם הבנקים הפרטיים. הכסף המזומן אזל וקמה מצוקה גדולה. אבל גם הממשלה לא יכלה לחיות בלי-כסף. יצא חוק חדש, שאם הפועלים של בית חרושת או עסק או מערכת יתנו יפוי-

כוח לאחד מן המפעל, יוכל להוציא כסף מן הבנק. מאז נעשה יותר קל להשיג כסף. הממשלה הסובייטית הרפסה בסכום גדול שטרי אלף. מכונת ההדפסה של כסף בפטרבורג עבדה יומם ולילה. לא היה מחסור בכסף, אבל המחירים עלו מיום ליום. אף על פי כן, בחדשים הראשונים לא הורגשה עדיין מצוקה גדולה. כשנתכנסה האספה המכוננת, פוזרה מיד. קמה ממשלה חדשה שבה שימש כמיניסטר המשפטים היהודי יצחק שטיינברג, ס. ר. שמאלי, שהיה אגב איש דתי. כשנכנסו הסוציאליסטים השמאליים לממשלה, נכנס אחד מהם גם לקומיסריון היהודי. היחס של החברה היהודית לקומיסריון לא היה רע, בזכות הקומיסאר היהודי דימנטשטיין. הוא לא התערב בעניני בתי ספר. בחוק בתי הספר נאמר שכל 30 הורים יכולים לדרוש בית ספר כאוות-נפשם, בלשון שהם רוצים בה. לפיכך יכולים היו להתקיים גם בתי הספר של "תרבות", שבהם היתה שפת ההוראה עברית. תמיד נמצאו יותר מ-30 הורים שדרשו זאת. בתי ספר כאלה נוסדו בערים הגדולות ברוסיה המרכזית ששם גרו הרבה יהודים.

מאבק נגד בית הספר העברי התחיל מצד בוגדאים אחדים. הם טענו שעברית היא שפה קדומה, בלתי מדוברת, ושפת העם היהודי היא יידיש. דעה זו קיבל גם סגן הקומיסאר העממי להשכלה, פרופ' פוקרובסקי. הוא היה אחד הבולשביקים הנאמנים ביותר. ספריו בדברי ימי רוסיה, שהיו מקובלים מאוד בימים ההם, נפסלו אחר כך מחמת עמדתו הקיצונית נגד לאומיות בכלל ולאומיות רוסית בפרט. אבל בימים הראשונים היתה כל המפלגה הקומוניסטית מתחשבת בדעותיו, והעברית נפסלה מפני שהיא לאומנית. הרב מזא"ה השתדל למען העברית בפני הקומיסאר לונאצ'ארסקי והוכיח לו את חשיבות העברית לכל התרבות היהודית. אבל לונאצ'ארסקי לא היתה דעה מכרעת. המכריע היה פוקרובסקי, ובתי הספר של "תרבות" חדלו להתקיים. רק מיעוטם של היהודים שלחו את ילדיהם לבית הספר ביידיש. הרוב העדיפו את בתי הספר הרוסיים.

הס. ר. השמאליים לא החזיקו מעמד בממשלה. הם לא הסכימו לדעתו של לנין, לכרות שלום עם גרמניה לפי דרישותיה של גרמניה בברסט-ליטובסק. הממשלה הגרמנית העמידה לרוסיה תנאים קשים, וניתקה ממנה את מערב אוקראינה. גרמניה התיחסה לרוסיה הבולשביסטית כמו לעם שפל שנוצח במלחמה. רוסיה לא יכלה להוסיף ולהילחם. טרוצקי פירסם סיסמה: "לא שלום ולא מלחמה". ואילו לנין נתן פקודה לחתום. הוא הבין שאם גרמניה תמשיך במלחמה, יירד הבולשביזם. מחמת כך יצאו הס. ר. השמאליים מן הממשלה. טרוצקי נעשה קומיסאר צבאי והתחיל לארגן את הצבא האדום.

כתבתי בימים ההם ב"העם", כי זאת הפעם הראשונה בדברי הימים שאדם שמעולם לא שרת בצבא, אפילו לא כחייל פשוט, יהיה מיניסטר המלחמה. טרוצקי מינה כמפקד הראשי את הגנרל ברוניץ'-ברויביץ', הוא האיש שסגר בפטרבורג את העתונות היהודית כשהיה גנרל בצבא הצארי. אמנם הוא היה אחיו של בולשביק, ידידו של לנין. ידעתי את זאת, אבל כתבתי שאין זה מכריע, ואדם שרדף את העתונות היהודית אסור לו להיות מפקד צבא סוציאליסטי. הקומיסריון היהודי, שהיה מפקח על העתונות היהודית, לא העיר כלום על המאמר ולא החרים

את הגליון. כמה וכמה דברים הרשה לעצמו "העם" אפילו יותר מן העתונים האזרחיים הרוסיים. הקומיסריון היהודי לא חיפש חטאים בעתוננו. פעם הטיל קנס של 10 אלפים רובל, מפני שעברו על צו שבכל גליון של העתון יש להדפיס בעמוד הראשון מודעה ממשלתית. כשמת עורך-הדין יעקובסון, הציר היהודי בדומה הראשונה, היתה בעתון מודעת אבל בגודל חצי עמוד ולפיכך לא נכנסה המודעה הממשלתית. על כך הוטל עלינו קנס. אמנם 10 אלפים רובל כבר לא היה להם ערך רב, אבל לנו היה קשה לשלם. כל העשירים היהודים ממוסקבה ומפטרבורג עזבו את ברית המועצות, ועברו לאוקראינה, ששם עדיין לא היה שלטון בולשביסטי. הגרמנים לא התערבו בעניני היהודים ונתנו להם לנהל עסקים גדולים, לפתוח באנקים וכדומה. לא פיללו שבקרוב תבוא תבוסה על גרמניה, ולפיכך נמשכו לשם הרבה יהודים אמידים. אמנם הם השאירו סכומים הגונים בשביל העתון, אבל ההוצאות עלו למעלה ראש, ו"העם" נסגר. "פטרבורג" טאגבלאט" הוסיף להתקיים, אבל זה לא נמשך הרבה. לאחר שדורה קפלן התנקשה בלנין, סגרו את כל העתונים האזרחיים בכל לשון שהיא.

החורף הראשון במוסקבה אחרי המהפכה הבולשביסטית

דבר אחד היה מצוי אצלנו בשפע, והוא יין שמפניה ממדרגה ראשונה, צרפתי ממש. הממשלה הבולשביסטית החרימה הרבה מחסני יין-שמפניה ולא ידעה מה לעשות בו. חילקה אותו לבתי מרקחת ונתנה הוראה לרופאים, שהם יכולים להזמין במשך חודשים 2 עד 5 בקבוקים. כך נצטברו אצל כל הרופאים בקבוקים רבים של שמפניה. אבל כשם שהיה שפע ביין כן היה מחסור בלחם. כמה פקידים בולשביסטיים גבוהים, שהיה להם הרבה סוכר וחמאה, היו נותנים ליטרה של חמאה תמורת בקבוק שמפניה או ליטרה וחצי סוכר תמורת בקבוק. אני לא רציתי לעשות עם הבולשביקים עסקים כאלה, ושתייתי יין-שמפניה רק בסדר ליל פסח בשנת תרע"ט (1919), בשעה שכבר קיבלנו מצה ומאכלים אחרים מאת הקהילה היהודית.

חודשי החורף הראשונים שלאחר המהפכה היו קשים, אבל התרגלו לאט לאט ונדמה היה שלא יכול להיות אחרת. התחלתי להתענין בעניני תרבות, משום שלא היה לי מה לעשות. התחלתי לתכנן פירסום דו-שבועון. דווקא בפטרבורג עדיין יצא שבועון יהודי ברוסית בשם "ייברייסקאיי זיון", ציוני, קטן-מידות. השלטון הבולשביסטי בפטרבורג דווקא תמך בעתון ובעסקים ציוניים אחרים. הציונים תיכננו לטעת גינות מסביב לפטרבורג ולגדל ירקות לעצמם, והיו אומרים שהם מכשירים את הציונים לחקלאות בארץ ישראל. בפטרבורג עדיין לא היתה ייבסקציה והפקידים הרוסיים לא התנגדו. לפיכך החלטתי להגיש בקשה שירשו לי להוציא גם במוסקבה דו-שבועון בעברית "הד העם". במוסקבה היה משרד ממשלתי, שהיה נותן רשיונות לעתונים. בראש המשרד עמד אחד ושמו הימלפרב. פניתי אליו והוא נתן לי טופס לכתוב את הבקשה ושאל אותי מה יהיה כיוון העתון. אמרתי מיד: ציוני. אמר לי לחכות, וכעבור חצי שעה או שעה אקבל תשובה. באותו משרד עבד הפייטן הרוסי המפורסם ולרי בריוסוב וכעבור שעה

קיבלתי פקודה "לסרב". חתום בכתב יד יפה "ולרי בריוסוב". לא שקטתי ופגנתי למחר ליו"ר הסובייט המוסקבאי קאמינייב. לא קל היה להשיג רשיון להיכנס לקרמל. במלון "דרודון" היתה מחלקה שהיתה נותנת רשיונות לבקר אצל קאמינייב. עברו כשתי שעות עד שהגעתי לפקיד הנותן את הרשיונות. סיפרתי לו על מטרת ביקורי והוא נתן לי רשיון. כשנכנסתי לאולם ההמתנה של קאמינייב מצאתי הרבה גשם משכילות בפנים עגומות. על שולחנו של המזכיר היתה רשימת כל אלה הרוצים להתקבל אצל קאמינייב. ראיתי ברשימה שמות של בנות אצולה שבאו לבקש שלא יגרשו אותן מן הדירות. שאל אותי המזכיר מה רצוני, ואמרתי לו שאני באתי בענין עתון. לפי פרוצדור הכרתי שהוא יהודי. הוא אמר לי שזהו ענין ציבורי וקאמינייב יקבל אותי מחוץ לתור. דבר זה לא היה נעים לי לגבי הנשים האומללות שחיכו בתור. אבל המזכיר נכנס לקאמינייב ויצא בתשובה, שמיד יקבל אותי. קאמינייב אכל ארוחת צהרים וקיבל אותי תוך כדי סעודה. אני זוכר שעל הצלחת היתה מונחת חתיכת בשר-אווז וכו"ו. התביישתי שבאתי אליו באמצע הסעודה. דבר כזה לא היה נהוג בימי הצאר במשרדים, אבל הוא אמר לי: "אני מקבל באמצע הסעודה מפני שאין לי זמן אחר".

התחיל לשוחח על הציונות ועל הכיוון של העתון. אמרתי לו: בפטרוגראד יוצא עתון ציוני ברוסית. ערכתי עתונים ברוסיה הצארית ונאבקתי נגד הממשלה. פעם אחת אפילו נענשתי בשנה של מאסר ואחרי כן הוצאתי שוב עתון. הייתכן שבשלטון סוציאליסטי חופשי לא אקבל אותה הזכות?

התחיל להתנצל שיש מחסור בנייר. אמרתי לו שהדבר מגוחך. אני עומד להוציא עתון פעמיים בחודש ולהדפיס 3—4 אלפים טפסים ואיזה ערך יש לכמות כזאת של נייר. אמר לי שהוא מצלצל להימלפרב שיתן לי את הרשיון. כעבור שעתים היה בידי רשיון חתום על ידי אותו ולרי בריוסוב.

מכרים תמהו כיצד יכולתי להשיג רשיון. אבל העתון לא יכול היה לצאת מסיבה אחרת. כל הדפוסים שהיו בהם אותיות עבריות אמרו לי שהם יכולים להדפיס רק מה שהם מוכרחים, ספרי לימוד בולשביסטיים ביידיש. אמנם — אמרו לי — יש לך הרשיון, אבל אין אנחנו יכולים להפסיק את העבודה ולהדפיס עתון ציוני. וכך נשאר הרשיון בכיסי והעתון לא יצא.

בסוף שנת 1918 באה התבוסה הגרמנית, אבל באוקראינה כבר התחילו הפרעות ביהודים. אי אפשר היה לבוא מאוקראינה לרוסיה. הדרכים היו בחוקת סכנה. כל העסקנים היהודים באוקראינה עזבו אותה מיד כשהגרמנים יצאו. רובם יצאו דרך קרים ואודיסה לאירופה, ביחוד לצרפת. דבר זה היה לפני ראשית מלחמת האזרחים באוקראינה. למוסקבה באה חבורת יהודים ממינסק וביניהם כמה בונדאים ובראשם אשה שקראו לה אסתר. כל ימי הכיבוש הגרמני במינסק היה יוצא שם עתון בונדאי ביידיש בעריכת אסתר פרומקין. הכרתי אותה כשהיתה סטודנטית בקורסים הפדגוגיים בפטרבורג. היא פנתה אלי פעמים אחדות שאתן לה חומר מדברי הימים. היא נישאה אחרי כן למהנדס פרומקין, שעבד בעתונות הרוסית היהודית. פרומקין מת בגיל צעיר והיא נתמסרה לפעולה בונדאית. כשהתישבו פליטי פלך קובנה בימי המלחמה בפלכים הפנימיים של רוסיה, נעשתה

אסתר מורה בבית ספר יהודי באסטראחאן. היא התיידדה עם רב העיר וילדה לו ילד. כשפרצה המהפכה הרוסית, בשנת 1917, גפרדה מן הרב והיתה לאחת העסקניות הראשיות של הבונד, ואחרי כן עורכת העתון המפלגתי. כשבאה למוסקבה עם חבורת בונדאים וראתה שה"בונד" אסור ברוסיה הקומוניסטית כמעט כמו הציונות, עיבדה מיד תכנית שכל הבונדאים ייכנסו למפלגה הקומוניסטית בשם "קומבונד".

חג הפסח הראשון ברוסיה הבולשביסטית עבר בשלום. עדיין היו היהודים מצות כל צרכם. נוצרים רבים נתקנאו ביהודים שיש להם "לחם לבן". מיד בראשית הבולשביזם כבר אזל קמח לבן. היו מקבלים רק לחם שחור שאף הוא לא היה משובח. לפני הפסח פנו היהודים לשלטון שירשו להם לאפות מצות מקמח לבן. הקהילה אמרה שהיא קונה תנור מיוחד לאפיה. כבר היו כרטיסים ללחם, אבל הקהילה הודיעה שהיא תמסור את הכרטיסים לממשלה ובימי הפסח לא יקבלו היהודים לחם. חוץ מזה קיבלו היהודים במוסקבה הרבה מצות מרוסיה הפנימית, שעדיין לא היו בה כרטיסים ואפשר היה לאפות מקמח לבן כמה שרוצים. לא היו עדיין הגבלות דת ליהודים. הרשו אפילו לרב מזא"ה לפתוח בית מרחץ עם מקווה. אמנם הדבר לא הוגשם אבל הרשיון ניתן. הקומוניסטים היהודי לא התערב בעניני הקהילה. היו עדיין במוסקבה הרבה יהודים. לבית הרב מזא"ה היו באים רבים לבקש תמיכה ובידו היו סכומים לחלק בין הנצרכים.

פעם אחת גדהמתי כשבא אליו אדם לדרוש סכום כסף כדי להביא לקבורה את הגב' רוזליה פוליאקוב. סיפרו שהיא מתה במרתף ביתה הגדול. זו היתה אשתו של לאזאר פוליאקוב, המיליונר והעסקן היהודי במוסקבה. היה להם בית גדול ויפה ובו היה אפילו מקווה מיוחד. המשפחה היתה מאוד אדוקה. האשה היתה ממשפחת רבנים ואחיה חיבר ספר תלמודי. מן הצד השני היו באים לביתם גם גנרלים ומיניסטרים. היא היתה תומכת בכסף רב במוסדות דתיים ברוסיה ובירי-שלים. אביה עשה עסקי בנק גדולים, ומפחד שמא יפשוט בנק אחד את הרגל, כפי שקרה לבנק של הבארוז גינצבורג, החזיקה את ההון המיוחד שלה, במכסת 7 מיליון רובל, בבנק של אנגליה. בימי המלחמה, כשהפציצו הגרמנים את אנגליה מן האויר, דרשה לשלוח לה את הכסף לבנק ממשלתי רוסי במוסקבה, ומיד עם נצחון הבולשביזם נסגר החשבון שלה והיא הופקרה לרעב. הוציאו אותה מביתה הגדול ושכנו אותה בפינה נידחת באותו בית, שקודם גר שם אחד ממשרתיה, אבל היא מעולם לא פנתה בענין זה למזא"ה. הוא לא ידע אפילו על כך. גאוותה לא הרשתה לה לבקש תמיכה. היו לה חפצים שונים, בתוכם מזהב, והיתה מוכרת אותם ומתפרנסת איך שהוא. אבל כשמתה לא היו דמי קבורה ובאו למזא"ה, מזא"ה התרגש מאוד ואמר שיקברו אותה במקום כבוד, אם אפשר ליד קבר בעלה, והוא ישלם את ההוצאות.

אמרתי למזא"ה שאני גם כן רוצה לתרום לדבר מצוה זה. גזכרתי כשהייתי פעם בביתם במוסקבה לארוחת צהרים כשביקרתי את המלומד ישראלסון שגר בביתם כמחנך הילדים. כשנודע לגב' פוליאקוב מפי ישראלסון שאני תלמודי, דרשה שלמען השם אבוא אליהם לארוחת צהרים. שוחחנו אז הרבה והיא סיפרה

לי שהיא מעריצה את תלמידי החכמים היהודים. בארוחת הצהרים שרתו אותנו מלצרים מיוחדים. הזמן לארוחה גם גיסו של הסופר הרוסי הגדול לב טולסטוי, שר פלך לשעבר. הוא סיפר הרבה על טולסטוי.

כעבור זמן-מה, כשנודע ברבים שאפשר להבקיע דרך לאוקראינה הכבושה בידי הגרמנים, עברו רבים דרך החזית הצבאית של אוקראינה. סבורים היו שישובו בקרוב. עדיין לא האמינו ביציבותו של המשטר הבולשביסטי. מי שהיה להם כסף או אבנים טובות או מטבע חוץ קברו אותם באדמה או הצפינו בקירות. יש שנכשלו משום שמסרו את הדבר לזרים, ואלה מסרו את הדבר לצ'קה. בנו של הסופר העברי הידוע י. ח. טביוב, מהנדס, החליט שיסתיר את הזהב והאבנים הטובות במיטת ברזל. הזמן מומחה טכנאי והוא מיד הלשין לצ'קה והוציאו את בנו של טביוב להורג בלי משפט. דבר זה דיכא את הסופר הזקן, שעבד בימים ההם בתרגום המלון התלמודי-אנגלי של יאסטרוב. לאחר זמן קצר מת.

אחד הציונים החשובים ברוסיה, מרקוס זאקס, סיפר לי כשבא לארץ ישראל, שהוא ושותפו יפה (אחיו של העסקן הציוני ליב יפה) הסתירו בקיר הרבה זהב ופנינים ומטבע חוץ, והאוצר נשאר שם. מכל המשפחה לא נשאר איש ברוסיה. בנו היחיד, שהיה מקורב ללנין, הוצא להורג באשמת טרוצקיות. זאקס אמר לי שסכומים עצומים הוסתרו בימים ההם בקירות או נקברו באדמה. העבודה היתה נעשית בלילה, לא על ידי זרים.

לנו, בני בלי כסף, לא היתה נגיעה לדבר, ואנחנו רק הצטערנו כששמענו שפלוני הוצא להורג ללא משפט על גניית כסף.

אני נעשה באין ברירה חוטב עצים

זמן קצר לפני ההתנקשות בלנין פרצה ברוסיה מלחמת האזרחים, וטרוצקי יסד את הצבא האדום. בימים ההם עדיין גלחמה גרמניה נגד צרפת ואנגליה. לנין לא רצה לנגוע בגרמניה. הוא גם לא פגע במשפחת הצאר שהוגלתה לסיביריה. אולם המצב נשתנה לאחר שהאמריקאים הצטרפו למלחמה: בזה נחתם גורלו של הצבא הגרמני. רוסיה ידעה שגרמניה נוצחה, ובסוף יולי נתן לנין פקודה להשמיד את המשפחה הצארית. במקרה נמצא ביקטרינבורג באורל יהודי בשם יוריבסקי שקיבל פקודה להרוג את הצאר ואשתו, והוכרח למלא את הפקודה. כשבא הצבא הלבן הרוסי ליקטרינבורג וכבש אותה לזמן מה, גפלו לידם מברקים ממוסקבה בחתימת גולובניצר להשמיד את המשפחה הצארית, ועל סמך זה הדפיסו ספר שלם וסיפרו שהיהודים השמידו את משפחת הצאר, שכן גולובניצר ויוריבסקי שניהם יהודים היו.

כשנודע ליהודים שהרגו את כל משפחת הצאר, לא התענינו מי מילא את הפקודה ולא ראו בזה נקמה. להיפך, הצטערנו שרצחו גם את הבנות שאינן אשמות כלל ואת יורש העצר החולה. אבל לא יכולנו לכתוב על כך משום שלא היתה לנו עתונות.

כעבור זמן מה התנקשה בלנין דווקא אשה יהודיה, ס.רית. לא פחדנו שהשלטון יטיל את האחריות על היהודים, אבל פחדנו שיתגברו הגזירות נגד כל

היסודות האזרחיים, וממילא גם היהודים שלא נצטרפו למפלגה. בימים ההם היה מספר הקומוניסטים היהודים קטן מאוד.

הממשלה הזמינה את הפרופסור היהודי מינץ לרפא את לנין אחרי ההתנ-קשות. היהודים היו מרוצים שלנין נשאר בחיים. פחדו מכל שינוי גדול העלול להסתיים שלא לטובת היהודים.

בינתיים הלך המצב הכלכלי הלוך ורע. ביחוד פחדו מפני החורף הבא. לא היה נפט בשביל ההסקה המרכזית והבתים במוסקבה, חוץ מן הפרברים, לא היו מותאמים להסקה רגילה.

מיד אחרי סוכות הודיעו שיש לצאת לחורשה ליד מוסקבה ולהכין עצים להסקת תנורים קטנים. לא הייתי חוטב עצים מובהק, אבל באין ברירה נסענו, כל דיירי הבית. בדרך נשברה העגלה ולא הגענו למחוז חפצנו. בקושי חזרנו הביתה. הדבר הקשה ביותר היה להשיג עצים, וכשהשיגו אפשר היה רק להסיק תנור-בית קטן שלא היתה לו מעשנה. כשבאו ימי הקור הוצרכנו כולנו, אני אשתי, שני ילדים קטנים ואם-אשתי, להצטופף בחדר אחד. סבלנו מאוד מן הקור, ביחוד בלילה, והיינו מתכסים בכל מה שאפשר.

התזונה לא היתה יותר טובה. סוף שנת 1918 וכל שנת 1919 היתה אחת השנים הקשות ביותר לבני אדם בכלל. באותם זמנים התקיימה משפחתנו בזכות אשתי שהיתה רופאה ועבדה במוסדות ממשלתיים שונים, ועל ידי כך קיבלה כרטיסים מסוג א' למוזנות וגם זכות לדירה. אבל גם אלה שקיבלו מוזנות על פי הכרטיס, לא הספיקו להם המוזנות לשובע. הלחם היה קשה לאכילה. הייתי משכים כל בוקר והולך לשוק רחוק לקנות לחם במחיר 200 רובל הליטרה. הייתי קונה חמש ליטראות ביום. זה היה כמעט המאכל היחיד, לא חמאה, לא חלב, לא בשר ולא סוכר. אפשר היה להשיג עוד גם דוחן, שטיבו גרוע. אשתי היתה הולכת מן הבוקר לעבודה וחוזרת בערב ואני למדתי לבשל על התנור הקטן כדי לתת אוכל לילדים. למדתי גם לבקע את העצים לשבבים ולשים אותם בתנור.

סקציה הסטורית ותיאטרון עברי

התענינתי לדעת מה מתרחש בחוגים הבולשביסטים הגבוהים. מן העתונות אי אפשר היה להחכים וקשה היה למצוא אדם יודע דבר. אבל לבסוף קרה גם ונמצא אחד, אדם בעל מרץ שנצטרף לשלטון מראשיתו ונשאר בכל זאת ציוני נאמן. זה היה אחד ושמו פרידמן, שהוציא לפני כן בווארשה עתון ערב ביידיש ואחר כך היה עסקן בהוצאת ספרים "תרבות" מטעם פרסיץ בשנים 1916—1917. הוא גם הביא מפטורגראד למוסקבה את הספרייה של הבארון דוד גינצבורג והכניס אותה לבית פרסיץ. פרידמן זה פנה לאחד המנהיגים של השלטון וסיפר לו שהוא מומחה לדפוס ורוצה לעבוד בשלטון החדש. מסרו לו עבודה בהוצאת הספרים הממלכתית. היו מומינים אותו גם לשיבות הממשלה בקרמל, כשמדובר היה על דפוס והוצאת ספרים. הוא היה יושב מן הצד ושומע את כל השיחות וסיפר לי על כך הרבה. פעם אחת — סיפר לי — היה בממשלה ויכוח חם על מקסים גורקי, שעמד לייסד הוצאת ספרים גדולה על שמו של גוביין, יהודי פולני שהיה ידידו של

גורקי. הוצאת הספרים עמדה להוציא ספרים מספרות העולם ומן המדע בתרגום רוסי. גורקי סבור היה שהעם הרוסי זקוק להשכלה כללית ודרש שהממשלה תסייע להוצאת הספרים. דוֹרְזִינְסקי, ראש הציקה, התנגד לכך ולדבריו חשוד אותו גזיבין שעל שמו רוצה גורקי לפתוח את הוצאת הספרים. נגדו נאם בחריפות טרוצקי שטען כי דוֹרְזִינְסקי אינו מבין מה זה גורקי לרוסיה. יש לשמור עליו שיישאר ברוסיה ולא יעזוב אותה. תוך הוויכוח שלח לגין פתקה למוכיר. מיד הופסק הוויכוח וגורקי קיבל את הסיוע. לגין היה חסיד של גורקי ולא שם לב לדברי דוֹרְזִינְסקי. פרידמן סיפר לי שהיו כמה פעמים וויכוחים כאלה. לגין שמע לדברי המתווכחים, אחר כך היה שולח פתקה למי שצריך, והכל נעשה לפי דברו. הוא בעצמו לא היה משתתף בוויכוחים.

אותנו ענינה דעתו של לגין על ציונות ולאומיות יהודית, ודווקא על כך קבלנו ידיעות ממקורות שונים. לגין היה ידיד נעורים, פרופסור שלמד ביחד איתו בגימנסיה בסיבירסק. הוא היה מבקר אותו לעתים קרובות, אף על פי שלא השתייך לשום מפלגה. הפרופסור היה במקרה גם מכרו של הפרופסור היהודי לור רוזנטל, בקטריולוג ידוע, שהיה עם זה ציוני טוב וידע עברית. הוא חיבר אפילו ספר במקצועו בעברית, אלא שלא נדפס. פעם סיפר ידידו של לגין לרוזנטל שדיבר עם לגין בשאלת היהודים, ולגין אמר לו כי אחרי הצהרת בלפור על ידי אנגליה יש להניח שהשאלה הטריטוריאלית היהודית תיפתר. לגין לא אהב את ה"בונד", שדיבר על אוטונומיה לאומית כביכול בלי ביסוס ארצי. לפיכך סבור היה שלאחר הצהרת בלפור יהיה ביסוס כזה. מן הצד השני סיפר איש פועלי-ציון, חשין, שהוא ועוד סטודנטים אחדים עקבו פעם אחרי לגין משום שרצו לשאול אותו מה דעתו בשאלת היהודים. סוף סוף השיגו אותו ושאלו אותו כיצד תיפתר לדעתו שאלת היהודים, והוא ענה להם רק במלה אחת: התבוללות. לא היתה סתירה בין שתי הדעות הללו. הוא היה סבור שבשביל היהדות הרוסית יש רק תשובה אחת: התבוללות. ובשביל היהדות מחוץ לרוסיה יכולה הצהרת בלפור לשמש יסוד לפתרון טריטוריאלי.

למרות הלבטים של כל האוכלוסיה ולמרות הקור לא הורגשה אנטישמיות, אף על פי שטרוצקי היה המנהיג אחרי ההתנקשות בלגין. אבל בחשאי דיברו הרוסים ביניהם על כך, שאת האסון על רוסיה המיטו היהודים. פעם חיכיתי ביחד עם רוסיים רבים בתור לקבל קצת תפוחי אדמה קפואים ושמעתי שיחה זו. רוסי אחד אמר לשני: "מה יש להתפלא? גרשנו את היהודים ממוסקבה בשנת 1891 ועכשיו הם מתנקמים בנו". אבל כשהרגישו שלידם עומד יהודי, חדלו לדבר. הפרופסורים וכן העתונאים לשעבר של העתונות הימנית הרוסית השתדלו לעזוב את רוסיה, אבל הדבר עלה בקושי רב. רק חלק קטן כגון מקרובסקי, בונין ואחרים קיבלו רשיון לצאת. סייע להם העסקן הקומוניסטי היהודי זרח גרינברג, שהיה מקורב לקומיסאר ההשכלה לונאצ'רסקי. גרינברג, שהקומוניסטים היהודים לא חיבבו אותו, עזר בכל מה שיכול גם למלומדים היהודים. קשה היה להתקיים למי שלא רצה לעבוד בשורות הממשלה, משום שלא היו אפילו כרטיסים לחם, הנקראים סוג ג'. על כן הצעתי ליסד ליד הקומוניסריון להשכלה ועדה

היסטורית יהודית שתאסוף חומר מן המקורות היהודיים, לרבות הספרות הרבנית, הנוגעים לתולדות היהודים ברוסיה. טענתי שהיהודים הם חלק מרוסיה וזכאים לאסוף חומר לדברי הימים. לפיכך צריך הקומיסריון להקים סקציה יהודית. גרינברג קיבל את הדבר ולונאצ'רסקי אישר אותו. ואנחנו מצאנו חבורה של משכילים יהודים המסוגלים לעבודה זאת. עם החבורה הזו נמנו הרב מזא"ה, הסופר העברי יעקב טפליצקי ואני. העבודה נתחלקה למקצועות. אני הייתי יושב ראש למקצוע הספרות הרבנית. כולנו קיבלנו כרטיסים מסוג א' והפכנו לאזרחים סובייטים כשרים. ואנחנו באמת עבדנו. יותר מכולם עבד טפליצקי. היינו מתאספים פעם בחודש, בבית מזא"ה או בבית אחר, וכל אחד היה קורא באזני האחרים מה שמצא במשך הזמן ממקורות שונים. כל חברי הסקציה ההיסטורית קיבלו משכורת ככל פקידי השלטון, אבל המשכורת לא הספיקה אפילו להוצאות יום אחד. אני כיו"ר צריך הייתי לגבות את הכסף בשביל כולם, אבל לא היו בימים ההם חשמליות ומוכרחים היו ללכת ברגל או לנסוע בכרכרה. מקום הקופה היה רחוק ממקום מגורי, והנסיעה עלתה כמעט ככל המשכורת לכל החברים. אבל העיקר היה לא הכסף אלא הכשרות והכרטיס, וכל זה תודות לגרינברג.

בימי הרעב הקשה בשנת 1919 התפתח דווקא התיאטרון העברי "הבימה". היינו מתפלאים מהיכן לאומנים, שחייהם כל כך קשים, האומץ לעסוק באומנות. היו מעט מאוד מחזות בעברית. "הדיבוק" עדיין לא היה מוכן להצגה, אף על פי שכבר נכתב מזמן. אנסקי עזב את רוסיה עוד בשנת 1918, אחרי ההתנקשות בלנין. הכינו להצגה את המחזה של דוד פינסקי "היהודי הנצחי" והוא הצליח מאוד. אומנים גדולים כגון שליאפין, סטניסלבסקי וכן סופרים כגורקי התפעלו מתפקידה של חנה רובינה במחזה. גורקי סיפר לביאליק שבכה כשראה את רובינה במשחקת. ל"הבימה" היתה במוסקבה דירה קטנה. היא לא יכלה להתקיים באמצעיה, ובזמן הראשון, לפני שהחליט לנין לחמוך בה כמו בכל התיאטראות, תמכו יהודים אחדים ב"הבימה" אף על פי שרוב עשירי היהודים כבר יצאו ממוסקבה. התומך העיקרי של "הבימה" היה פייבל שפירא, אחד מגדולי העסקנים לפני הבולשביזם, שעלה אחרי כן לארץ ישראל ומת בה. וכך, ללא עתון וללא בית ספר, היו לנו סקציה היסטורית יהודית ואף תיאטרון עברי.

בפסח שנת 1919 עדיין היו ליהודים מצות. הממשלה נתנה קמת, אבל כל אחד היה צריך למסור את כרטיסי הלחם. הגויים קנאו ביהודים שיש להם לחם לבן ולפיכך החליטה הממשלה לתת גם לנוצרים לפסחא קמת לבן. היה מופיע ירחון קבוע "בובוויצ'יק" (כופר). בזמן הראשון היה המאבק מכוער נגד הדת הנוצרית ורק אחרי כן התחילו לכתוב גם נגד דת ישראל. הוחרמו כל מחסני הברית החדשה. הוחרמו גם כל הספרים העבריים של הוצאת "שטיבל". את הספרים מסרו כחומר דלק לתנורים הקטנים.

כשבא האביב שמחו בני-אדם על סוף סבלו של הקור, אבל מצב התזונה הלך ורע. יהודים רבים רצו לנסוע למעונות קיץ כדי ליהנות לפחות מן האויר הצח. מסביב למוסקבה היו גאות קיץ רבים. כל אדם אמיד היתה לו דירה משלו בסביבת מוסקבה. העשירים כבר לא יצאו למעונות הקיץ מיוחד שיכירו אותם

כבורגנים, ולפיכך היו כל מעונות הקיץ פנויים השלטון המקומי מסר אותם לכל דכפין. ניתן גם רשיון לחטוב עצים מסביב לדירה לשם בישול. בדירות היו תנורים טובים לבישול מן השנים הקודמות. גם אנחנו יצאנו למעון קיץ יפה. הקושי היה איך להביא מן העיר כל מה שדרוש למשפחה במעון קיץ. דבר זה היה עולה בכסף רב, אבל היה כדאי. האכרים מסביב היו מביאים תוצרת חלב תמורת מלח שהיינו מביאים מן העיר. כסף לא רצו. כך עבר עלינו הקיץ של שנת 1919, שהיה טוב מן החורף.

ראשית היבסקציה

בשנת 1919 היתה מלחמת האזרחים הגדולה ברוסיה, ועל אוקראינה עברו הפרעות האיומות. הדבר גודע לנו רק לאחר זמן. לא קל היה לקבל פרטים. כשגיצח הבולשביזם באוקראינה, באה אלינו קבוצת עסקנים קומוניסטים. כולם נעשו בעלי תשובה קומוניסטים, יותר אדוקים מן הוותיקים, ומיד התחילו להילחם נגד הקומיי-סריון היהודי וביחוד נגד דימנטשטיין, שלדבריהם היה יותר מדי רך וסובלני לבורגנים ולדת ישראל. גודע להם שדימנטשטיין היה גוהג בקובנה לבוא ל"כל נדרי" לבית הכנסת. מן הצד השני ידעו הכול שדימנטשטיין הוא ידידו של לנין ולפיכך לא פצה איש פה וצפצף. אילו באו לפני ההתנקשות בלנין, כשלנין היה בריא, לא היה איש מעז לצאת נגד דימנטשטיין. אבל אחרי ההתנקשות היה לנין חולני, אף על פי שהיה עדיין פעיל.

כשנכנסה כל החבורה למפלגה הקומוניסטית, ודרשה להקים סקציה יהודית במפלגה, כשם שיש סקציות לכל האומות, קיבלה המפלגה את ההצעה. ואז הפכה החבורה לכוח. אמנם עדיין לא יכלו להרחיק את דימנטשטיין, אבל הרחיקו את האנשים שהעמיד בראש החינוך היהודי. לאט לאט החלישו את כל פעולת הקומיסריון היהודי והכל עבר לסקציה היהודית של המפלגה, "ליבסקציה", ששמה בלבד הילך אימים על החברה היהודית האזרחית.

היבסקציה חיסלה קודם כל את הקהילות היהודיות במוסקבה, בפטרבורג ובערים אחרות והשאירה רק מקומות לתפילה. שום עבודה ציבורית ותרבותית לא הורשתה.

המשכיל שבחבורת היבסקים היה מ. ליטוואקוב. הוא ידע היטב עברית, וכשהיה סטודנט בפאריס היה כותב מאמרים ב"הזמן" בעברית טובה. אז היה סוציאליסט, אבל ציוני טוב. אחרי שנת 1905 עזב את הציונות אך הוסיף להתעניין ביהדות. בימי משפט בייליס נפגשתי איתו בקיבוץ ושוחחנו על עניני היהודים. כשבא עתה למוסקבה נפגשתי איתו שוב. הוא ידע על הסקציה ההיסטורית והבטיח לי לתמוך בה וביקש אותי אפילו לקחת למוכיר אחד ושמו מישה ראסקין, שהכיר-תיו כחובב שפת עבר, בנו של עסקן יהודי וציוני נאמן, בעל בית חרושת במוסקבה. הסכמתי לקחת את ראסקין למוכיר, אבל הוא לא בא למוסקבה.

ליטוואקוב התחיל פתאום לכתוב מאמרים ב"בזבוז'ניק". הוא לא יכול לסבול שמתקיפים דווקא את הדת הנוצרית ומשכיתים את היהדות. מיד התקיף את

ההגדה של פסח שאומרים בה "שפוך חמתך על הגויים", אבל הוא לא סיפר את סופו של הפסוק, "כי אכלו את יעקב ואת נווהו השמו". כן הסתמך על כך ששמואל הנביא אמר לשאול שיהרוג את אגג מלך עמלק. הדבר היה לאתר שהממשלה הבולשביסטית הוציאה להורג את בנותיו של ניקולאי השני ואת יורש העצר החולה. היבסקים רצו אפילו לייסד בטאון יהודי מיוחד בשם "אפיקורס", אבל הוא לא האריך ימים.

היבסקציה נעשתה יותר ויותר תוקפנית. לא יכלה לשקוט, שהממשלה תומכת בתיאטרון "הבימה", אבל היא ידעה שלגין עצמו נתן את חתימתו לכך. בכל זאת פירסמה היבסקציה מחאה בטענה שתמיכת "הבימה" בעברית אסור לה שתיעשה ללא הסכם עם הסקציה היהודית. היבסקציה לחמה בציונות בכל האמצעים שבידה. באותם ימים עדיין לא נאסרה הציונות ברוסיה, לפיכך אפשר היה לכנס במוסקבה כינוס כל ציוני רוסיה. וכאן התערבה היבסקציה. היא השיגה אצל הצ'קה צו לאסור את כל הצירים לכינוס ולהאשים אותם במהפכה נגדית. אולם נמצאו שני סניגורים תקיפים שהיתה להם השפעה על קאמינייב, ראש הסובייט המוסקבאי, אשר אף שימש זמן-מה ממלא מקומו של לגין בימי מחלה. קאמינייב היה מיווד עם המלחין דוד שור, שעלה אחריו כן לארץ, וכן הכיר את הרב מזא"ה, באמצעות מנהל "הבימה" נחום צמח. קאמינייב ביקר ב"הבימה" וצמח הושיב את קאמינייב ומזא"ה זה ליד זה וכך נקשרה היכרות ביניהם. מזא"ה הסביר לקאמינייב שוודי עלילה על הציונים וקאמינייב הבין כי כן הוא, אבל לא קל היה להילחם נגד הצ'קה. סוף סוף השיג קאמינייב את שחרור הצירים. בזה קיבלה היבסקציה מכה מוסרית.

מפלה נוספת היתה ליבסקציה אחר שחרור האסירים. הדבר היה לפני כ' תמוז, יום הפטירה של הרצל. קאמינייב נתבקש להרשות קונצרט באולם הגדול של הקונסרבטוריון לזכר הרצל ושם צריך היה פרוץ שור לנגן את מארש האבל. היתה זאת אסיפה אומרת כבוד של יהדות מוסקבה, אבל זו היתה הפעם האחרונה שחגגו את יום השנה של הרצל בברית המועצות.

בשנת 1920 היתה עדיין תקוה בלב יהודים רבים שיוכלו לעזוב את רוסיה. אותה שנה נחלה בריה"מ תבוסה ליד וארשה והוכרחה לעשות שלום עם פולין בתנאים לא טובים ביותר. ואז החליט לגין לתת עצמאות גם לאסטוניה, לטביה וליטא ולהרשות לכל פליטי אותן הארצות לחזור לבתיהם. גם ביאליק וכל הסופרים שישבו באודיסה התחילו לחשוב על עליה לארץ ישראל. ביאליק פנה בענין זה למאקסים גורקי, שהבין כי סופרים עברים, שאין להם אפשרות להדפיס את יצירותיהם ברוסיה, יש לתת להם אפשרות לצאת למקום שבו יוכלו לעבוד. הוא כתב על כך ללגין ולגין הסכים עקרונית.

כשהוחלט לתת עצמאות לליטא, באה למוסקבה נציגות ליטאית, שבה מילא את התפקיד הראשי שמשון רוזנבאום, אחד העסקנים הציונים החשובים ברוסיה לשעבר ומי שהיה בדומה הראשונה. רוזנבאום היה גם עורך-דין ידוע במינסק והיה מקורב להרצל. הוא שקיבל את הרשיון מאת הממשלה הרוסית לכנס במינסק את הוועידה הציונית לשנת 1902. בימי מלחמת העולם הראשונה נשאר תקוע

בווילנה בכיבוש הגרמני. כשיצאו הגרמנים מווילנה, חשבו עסקנים ליטאים על מדינה ליטאית עצמאית. הם פנו לעסקנים היהודים בווילנה שיסייעו להם לייסד ועד למען הדבר הזה. העסקנים הידועים בווילנה היו בימים ההם ד"ר רוזנבאום וד"ר רחמילביץ' בעצם גולד רוזנבאום בפינסק שמחוץ לליטא וגם רחמילביץ' היה יוצא וולקוביסק, אף היא מחוץ לליטא, אבל שניהם ראו את ווילנה כעירם, ומכיוון שווילנה שייכת מבחינה היסטורית לליטא נצטרפו לוועד. רוזנבאום הפך לאזרח ליטאי על סמך פעולתו למען עצמאות ליטא, ולא עוד אלא שהליטאים שלחו את רוזנבאום כנציגם למשא ומתן עם רוסיה על העצמאות והשלום. נציג בריה"מ שניהל מר"מ עם רוזנבאום היה ד"ר אדולף יפה ממשרד החוץ הסובייטי. אני זוכר שצחקנו: שני יהודים מנהלים מר"מ על ייסוד מדינה זרה.

רוזנבאום כציוני רוסי רצה לדעת מה געשה בין הציונים שנשארו ברוסיה, שאולי הם פעילים במחתרת, אבל היה זהיר מאוד ולא רצה להיפגש עם שום ציוני רוסי במוסקבה. הוא הגן בעיקר על עניני ליטא ודרש בשבילה יותר מאשר הליטאים ממש. לפי דרישתו צריכה היתה ליטא להגיע עד ביאליסטוק. נציגי ליטא אמרו שזה יותר מדי והם רוצים רק את וילנה והסביבה. לבסוף הסכימו הליטאים לדעתו של רוזנבאום ודרשו גם את גרודנו, משום ששם מתחיל הנהר נימן הזורם דרך ליטא עד ממל. הממשלה הרוסית הסכימה לכך, אף על פי שאחר כך לא הוגשם הדבר משום שהפולנים תפסו את גרודנו.

לא קל היה לי להיפגש עם רוזנבאום, אבל פעם אחת בכל זאת נפגשתי איתו ושאלתי: "למה לך ליטא כל כך גדולה שאין בה כלל ליטאים?" והוא ענה לי: "אבל יש שם יהודים ובשביל יהודים חשוב מאוד שיהיו יותר יהודים בליטא כדי שיהיה משקלם בממשלה גדול יותר". והוא סיפר לי על תכניתו לייסד בליטא מועצה לאומית יהודית שתמלא תפקיד של סיים פנימי לדיון בבעיות היהודיות. ואכן קויימה תכניתו במקצת.

לאחר שנסתיימה מלחמת האזרחים בברית המועצות עם נצחונם של טרוצקי על הצבא הלבן, הוקל המצב ברוסיה אבל עדיין שרר רעב. לגין וטרוצקי החליטו לתת למלומדים, לסופרים ולאומנים מפרעה כדי לשפר את מצבם. לכסף לא היה ערך, משום שהמטבע הרוסי הלך וירד. חשוב היה לקבל מזון, והממשלה החליטה לתת לכל אחד מן המלומדים, האומנים והסופרים מנת מזון מיוחדת ובה 35 ליטראות קמח חטים לבן, המאה וסוכר וכן גם 25 ליטראות של בשר, ואם לא יהיה בשר — דג מלוח מאסטראחאן. כן ניתנה לכל אחד מן המעשנים מנת סיגריות בחודש. נתמנו ועדות שונות שצריכות היו להחליט מי ראוי למנה המיוחדת. בארגון חלוקת המנות עבדה הרבה אשתו של טרוצקי.

היבסקציה דרשה שיתנו לה חלק המנות שהיא תחלקן לפי ראות עיניה, אבל מסרו לה רק מספר קטן מאוד. היבסקציה לא יכלה לספק מנות לכל מי שרצתה. על דעתי לא עלה שהיבסקציה תתן לי מנה, שהרי הייתי שגור עליה, אבל ידעתי שפרופ' פוקרובסקי, ההיסטוריון הקומוניסטי המפורסם, עומד בראש ועדה לחלוקת מנות להיסטוריונים והחלטתי לפנות אליו. פעם קיבלתי מחברת "מפיצי השכלה" פרס בעד ספר היסטורי שהוכר על ידי כמה מלומדים ופורסם

בשנתון הרוסי מטעם "מפיצי השכלה". חוץ מזה פרסמתי מחקר גדול בדברי ימי היהודים ברוסיה שפורסם בקובץ רוסי ובו מונוגרפיות שונות. השגתי את הקבצים הללו ושלחתי אותם לפוקרובסקי ובקשתי שיקציב לי מנה כמו לכל ההיסטוריונים. הוא ביקש אותי להשאיר לו את הספרים עד מחר ולמחרת קיבלתי אישור למנת מזון.

בחוגי היבסקציה פעל הדבר ממש כפצצה. הם אינם יכולים לקבל מספר מספיק של מנות בשביל האנשים החשובים שלהם מחוסר מזון, וכ"ץ "האנטי-מהפכני" דווקא קיבל. נתכנסו לישיבה ושלחו מחאה לפרופ' פוקרובסקי למה קבע בלי הסכמתם מנה למחבר יהודי הכותב ספריו בשפה אנטי-מהפכנית, בעברית. פוקרובסקי לא שם לב למחאותיהם והייתי מוסיף לקבל את המנה הגדולה. בכל חודש הייתי עומד בתור ביחד עם פרופסורים וסופרים רוסיים כדי לקבל את המנה. לא קל היה למצוא סבל שיביא את המנה הגדולה הביתה, אבל כשהבטחתי שני דגים מלוחים או סגירות וכדומה נמצאו מיד סבלים כאוות נפשי. לא היה לי נעים שאחרים מסתכלים בקנאה איך הסבל טוען את המזונות על עגלת יד ואיך פרופסורים גוררים בעצמם את עגלות היד, אבל לא היתה ברירה. משפתתי אשר גרה במעון קיץ, ששם עבדה אשתי כרופאה, נאנחה לרווחה. כשהייתי מביא דגים מלוחים היו מקבלים תמורתם מאת האיכרים מיטב תוצרת החלב, משום שהאיכר הרוסי מאוד התגעגע לדגים מלוחים.

היבסקים לא הפסיקו בינתיים להילחם נגד המנה היקרה שלי. ידעתי על כל ההלשנות שלהם. בוועדת הפרופסור פוקרובסקי עבדה כמוכירה יליבטה זירקובה, היא המשוררת העברית לעתיד אלישבע. היא כבר ידעה עברית וחיברה את שירה העברי הראשון שנקרא "הראשון" וגדפס ב"התקופה". היא היתה מוסרת לי על כל הלשנה שנתקבלה נגדי. לבסוף נתקבלה הודעה מאת היבסקציה שהיא מוצאת לנכון לתת מנה לאומן שאגאל ואין להם מגיז לקחת. לפיכך סבורים הם שראוי לשלול ממני את המנה ולתת לשאגאל, החשוב לרוסיה יותר מאשר האנטי-מהפכן הכותב עברית. הפעם קיבלה הוועדה את דרישת היבסקציה. אותה שעה החלטתי לעזוב את רוסיה ולעבור לליטא. הייתי באמת ליטאי, נולדתי בעיירה דויג בסביבה שכולה ליטאית. אמנם לא קל היה לעבור לליטא אבל הדבר היה בגדר האפשרי.

אני יוצא לליטא

יצאה פקודה מאת הממשלה הסובייטית: כל אלה שנולדו, או ישבו זמן ארוך, בליטא, בלאטביה ובאסטוניה יכולים להכריז על עצמם כאזרחי המדינות ההן. במשך שנה צריכה הממשלה הסובייטית לאשר את זכותם זו או לערער עליה. קשה היה לי לחכות שנה שלימה, וביקשתי להחיש את גסיעתי. היתה קיימת פקודה שכל אלה שישבו בראשית המלחמה במקומם ויצאו משם באוגוסט והם בחזקת פליטים, יכולים להקדים ולשוב במשלוחים שהממשלה הרוסית תסדיר לפי התור. היתה סכנה לנסוע במשלוחים כאלה, משום שפשטה בהם מחלת טיפוס הבהרות,

אבל לא היתה ברירה אחרת. החלטתי איפוא להסדיר את אזרחותי הליטאית. יכולתי להוכיח שאני בן ליטא משום שבשני עתונים עבריים, "המליץ" ו"הצפירה", נדפסו הספרים על אבי ועל סבא שלי כמה שנים לפני מלחמת העולם. מן ההספרים אפשר היה לראות, שמשפחתי יושבת בליטא כמעט מאה שנה. סבא היה ראש ישיבה במשך 45 שנים בוילנה, אבא היה רב בעיירה הליטאית דויג במשך 45 שנים. פניתי איפוא לנציג הליטאי במוסקבה והבאתי כרטי עתונים שקיבלתי ממוזיאון רומינצב והראיתי לו את הנקרולוגים. אמרתי לו: "אצלכם יש מתרגם עברי, רובינשטיין, והוא יאשר שאותם הספרים נכתבו לפני שנים. אני מבקש ממך לתת לי תעודה שנולדתי בליטא, וששם נולדו אבי וסבאי, ולא אצטרך לחכות שנה שלימה". לאחר שמוכרז הקונסוליה הליטאית רובינשטיין אישר שהכל נכון, נתן לי נציג הממשלה הליטאית אישור כפי שביקשתי, אבל אישור זה זקוק היה לאישור נוסף של נציג הממשלה הסובייטית. פניתי למשרד החוץ ולקחתי איתי כרך של האינציקלופדיה היהודית הרוסית. הפקיד שדיברתי איתו במשרד החוץ היה אחד ושמו קנטורוביץ, יהודי שהיה בקיא בכל. נתתי לו את תעודותי ובקשתי אישור והוא אמר לי שאיננו יכול לתאר לעצמו שיש הוכחות במאה אחוזים שאני ליטאי. "ייתכן שיש לך כל מיני תעודות ודרכונים, אבל אני יודע שאפשר לעשות כל מיני תחבולות". אמרתי לו שבעוד רגע אוכיח לו שאני באמת ליטאי. אמר שהדבר לא ייתכן. פתחתי לפניו את האנציקלופדיה היהודית הרוסית שהודפסה בפטרבורג בשנת 1911 ושם נדפסו שמי ושם אבי ושנולדתי בעיירה דויג פלך וילנה בשנת 1875.

עכשיו הבין שאין כאן זיוף, מפני שהאנציקלופדיה נדפסה לפני מלחמת העולם כשלא היה ערך להוולד דווקא בדויג, והוא חתם מיד. הייתי הראשון שהוכרה אזרחותו הליטאית.

עכשיו בדקתי את האפשרות לנסוע לליטא כבלדר הממשלה הליטאית. הממשלה הליטאית היתה זקוקה לנציגים כאלה. הדבר נודע בין כל מכרי, סופרים ועסקנים, והתחילו מקיפים אותי בכל מיני בקשות. מילתא וזרתא — אדם מברית המועצות נסע לעולם הגדול. הדבר נודע לאחד שהיה נציג הוצאת "שטיבל", והיו ברשותו שתי תיבות, כתבי יד ואמהות בעברית. היתה לו פקודה משטיבל, שנמצא באותה שעה באמריקה, שאם יצא מישהו מרוסיה לא יחוס על כסף וישלח לברלין את כתבי היד והאמהות על מנת שיימסרו שם לחובר. הוא אמר לי שנודע לו משידור רדיו חוץ שכ"ץ נסע לחו"ל. ראיתי בהעברת כתבי היד לחוץ-לארץ אינטרס לאומי ואמרתי שאשתדל לקחת את התיבות איתי, אם הממשלה הליטאית תתן את הגושפנקא שלה על התיבות שהן שלה. דבר זה לא היה קשה משום שלספרים עבריים לא היה דורש ברוסיה ולא היתה התנגדות להוציאם משם.

בא אלי גם האומן שאגאל, שקיבל במקומי את המנה. יתכן שלא ידע כלל שהוא מקבל את המנה שלי, ואפילו ידע לא היה איכפת לי ולא כעסתי עליו. להיפך, הייתי מרוצה שעל ידי כך התגלגלו הדברים שאצא מרוסיה. שאגאל אמר לי שיש לו אלי בקשה חשובה: הוא מתכוון לנסוע לחו"ל. הוא יקבל רשיון

משום שמתייחסים אליו יפה, אך בודאי לא ירשו לו להוציא את תמונותיו, ורק אני יכול לעשות זאת אם אפנה לשגריר הליטאי שנתמנה זה עכשיו, המשורר הרוסי באלטרושייטיס, ואבקש שישים גושפנקא על המטען שלי ובתוכו יהיו גם תמונות שאגאל. הדבר היה קשה ביותר ולא נעים, אבל הבטחתי לדבר על כך עם השגריר. באתי אליו וסיפרתי לו את כל הענין. הוא אמר שהוא יודע מי הוא שאגאל ויודע ששאגאל לא גולד בליטא. הוא מעריך אותו ורוצה לעשות לו טובה, אבל הדבר אינו נעים לו. בכל זאת, אמר, יעשה עצמו כלא יודע ועלי לומר למוכיר שאלו הן תמונות שלי. המזכיר לא התענין בפרטים ונתן את הגושפנקא. כשסיפרתי את הדבר לשאגאל, היה מלא שמחה. הוא אמר לי שאמסור את התמונות לאשתו בליטא. חששתי שיהיו לי קשיים בהעברת ארבע תיבות כתבי יד ותמונות, אבל מצאתי לנכון לעשות זאת.

לאחר שכבר הייתי אורח חוץ, ביקרתי בפעם האחרונה באסיפת סופרים יהודים במוסקבה, שבה גידונה שאלה בלתי נעימה. נמצאו ברוסיה עתונאים רבים שכתבו יידיש, אבל היו אחדים שכתבו גם עברית, כגון פרידמן, מרקון ואחרים. בימים ההם נתקבל משלוח מזון מאמריקה מטעם הגויניט על מנת לחלקו בין מלומדים וסופרים יהודים במוסקבה. נבחר ועד מבין העתונאים כדי לחלק את המזון בין החברים. אני כאזרח-חוץ הסתלקתי מלקבל בכלל. ייתכן שגם לא היו גותנים לי אילו הייתי דורש, כי פרץ פולמוס סוער אם לחלק את המזון גם לעתונאים ולסופרים עבריים. מובן מאליהם שהמזונות שאמריקה שלחה לא נקבעו דווקא לכותבי יידיש, אבל לאחר שהחבילה כבר היתה בידי הוועד לא התערבה אמריקה ואפשר היה לחלק אותה כרצון הוועד. נשמעו נאומים רבים שעשו עלי רושם כבד מאוד. כמעט כל סופרי יידיש התנגדו לכך שיחלקו את החבילות גם לסופרי עברית. אין ספק שבין עתונאי היידיש היו אחדים שלא היו מרוצים מהנאומים האלה, אבל הם שתקו. דיברו רק סופרים עבריים אחדים. הנאום החזק ביותר היה מאת יהושע פרידמן (מתרגם שירים מרוסית לעברית ולאחר זמן מגהל הגימנסיה העברית בקובנה, מת בתל-אביב) אבל נאומו לא השפיע. הרוב התנגד ונתן מזונות רק לסופרי יידיש.

באסיפה השתתף גם דוד ברגלסון. הוא שתק כל הזמן. כשיצאתי הלך אחרי ואמר לי: "הרי אתה גוסע לחוץ לארץ, ראה להציל אותי מידיהם של אלה". אמרתי: "אעשה מה שאוכל".

לפני צאתי מרוסיה היה לי צורך להיכנס למשרד ההשכלה ולהודיע לי שאני מסתלק ממשרתי כיו"ר המדור לספרות רבנית בסקציה ההיסטורית, משום שאני אורח ליטאי ועובד את רוסיה. הצעתי להם לבחור אחד מבין החברים הנשארים בסקציה. כשיצאתי ממשרד החוץ נפגשתי באדם אחד שהסתער עלי והתחיל לנשק אותי משמחה. בתחילה נבהלתי ואחר כך ראיתי שהיה זה הנסיך אלכסיי אובלונסקי שלא ראיתיו משנת 1916. הוא סיפר לי שהוא עובד במחלקת האומנות של המשרד. בשעתו היה בעל כמה בתי חרושת ולמד מלאכת-מחשבת ויש לו כאן משרה קטנה. הוא ביקש אותי מאוד לבקר אצלו, יש לו ענין אלי. נתן לי את כתובתו. כשאמרתי לו שאני עוזב את רוסיה הרגשתי שהוא מקנא

בי מאוד. לפני שנפרדנו אמר לי שוב שהוא זקוק לי. דבר זה הפחיד אותי. חשבתי שאולי הוא רוצה להסתיר אצלי חפץ שהוא מפתח להחזיק אצלו. בכל זאת החלטתי לבקרו.

כשבאתי אליו מצאתי אותו גר בשני חדרים קטנים בחצר, ביחד עם אשתו ובתו. על השולחן עמד מיחם וקצת סוכר ולחם שחור. הוא הציג לפני את בתו שעבדה כספרנית. זכרתי את הימים שביקרתי בביתו בפטרבורג, בארמון יפה, כשהיה פרוקורור עליון של הסינוד הקדוש. זכרתי שתמיד מילא את בקשתי בגוגע ליהודים, סטודנטים וסטודנטיות שנתקבלו למעלה מן הקצבה. הוא סיפר לי כי דווקא בשנת 1917, בימי המהפכה הבולשביסטית, לא היה בפטרבורג ובדירתו גר הנסיך הגדול הליבראלי קונסטנטין רומנוב, משורר רוסי. אובלונסקי נחשד על כך שנתן לו לגור בדירתו. הוא עזב את פטרבורג ובא למוסקבה. כנראה הציל אותו מאקסים גורקי שהציל גם אחרים, כגון את הנסיך אורסוב, שהיו חברים לגורקי במאבק נגד האנטישמיות בוועד שבראשו עמד טולסטוי. הכל נשאר בחיים. הוא סיפר לי למה הזמין אותי. הוא ועוד אחדים ארגנו חבורה לומר בצוותא תהילים, אבל התרגום הישן של תהילים ברוסית אינו מוצא חן בעיניהם והם מצאו תרגום אחר, אלא שהם מסופקים אם זהו התרגום הנכון, ומכיון שהוא יודע שאני בקיא בעברית הוא מבקש אותי שאקדיש לו ערב מיוחד, הוא יקרא באוזני את התרגום ואני אבדוק אם התרגום נכון. הופתעתי לשמוע שמנהיגים רוסיים גדולים לשעבר, בתוכם גם מיניסטר החוץ לשעבר איזבולסקי, מתכנסים כמעט בכל ערב ללמוד תהילים. אמרתי לו שזה זמן רב לא למדתי תהילים ואינני זוכר בעל פה, ונדברנו שאבוא אליו ימים אחדים לפני נסיעתי ואביא איתי תהילים בעברית ונקדיש את הערב להשוואת התרגום. רציתי לגמול לו על הטובות שעשה לי בעבר. ובאמת באתי ושמעתי כמה תרגומים ואחדים מהם תיקנתי. לבסוף סיפר לי שיש לו בן בברלין. אמרתי לו שאני לא אפגש איתו עכשיו מפני שאני עומד עוד לחזור לרוסיה, אבל כשאצא לגמרי מרוסיה אפגש איתו.

השתדלתי לפני צאתי לסיים עבודה שענינה אותי בזמן האחרון. לאחר שלא יכולתי להשיג דפוס להדפסת הירחון "הד העם" שהיה לי רשיון בשבילו, החלטתי להוציא קובץ בעברית בליטוגרפיה. צריך היה להזמין אצל סופר סת"ם שיכתוב את כל הטקסט באופן שאפשר יהיה לעשות ממנו פיתוח אבן ולהדפיס את הגלופות. מצאתי סופר אחד ושמנו מנדל שכתב אותיות ממש כמו דפוס. רשיון היה לי ונתתי לקובץ שם "דמדומים", לא יום ולא לילה, בין השמשות. היו בו כמה מאמרים מענינים, גם כלכליים מקולמוסו של המהנדס לבונטין (הידוע בשמו חושי הארכי) שפירסם רומנים ב"השילוח". כן כתבה שם את שיריה בעברית המשוררת אלישבע בשם "רות השניה". אני פירסמתי מאמר על "תולדות הצנזורה ברוסיה". צריך היה להיות קובץ מענין, וזכר היסטורי לספר שנדפס מגלופות ונכתב על ידי סופר סת"ם. הדבר נמשך זמן רב ועלה בהרבה כסף. את הכסף נתן העסקן הווילנאי פייבל שפירא שהחזיק את "הבימה". כבר נדפסו עשרה גליונות ואני חיכיתי שהדבר יסתיים, אבל לא זכיתי לכך ויצאתי מרוסיה באמצע.

זמן רב נמשכה האריזה וקבלת אורחים שבאו בבקשות. נרגעתי רק כשנכנסתי לקרון המחלקה השניה של הרכבת ההולכת ממוסקבה ללאטביה ומשם לליטא.

אני חבר מומחה בוועדת השלום ליטא-רוסיה

כשיצאתי מברית המועצות, אמנם לזמן קצר, הרגשתי עצמי אחרת מאשר בנסיעה רגילה. נסעתי בתא מיוחד בקרון שינה, כביכול כדיפלומט. הממשלה הליטאית מסרה לי תעודות חשובות ואף הציעה לי להיות חבר בוועדת השלום עם רוסיה. בהסכם תנאי השלום היה סעיף, שרוסיה מחזירה את כל האוצרות ההיסטוריים של ליטא, ודווקא במוסקבה היו רבים כאלה. ביחוד הספרייה הגדולה שנקראה "המטריקה הליטאית". ספרייה זאת היתה בוויילנה במשך דורות והממשלה הצארית העבירה אותה לפני 80 שנה למוסקבה. בוועדה של ההיסטוריונים הליטאים שטיפלו בהחזרת התעודות לא נמצא אדם הבקיא בדבר. גם בוויילנה לא היה להם מלומד ליטאי. מכיון שהוכרתי כליטאי ממש, הציע אחד מחברי הוועדה לצרף אותי לוועדת השלום. דבר זה היה טעון אישור הממשלה הליטאית בקובנה.

יצאתי ממוסקבה ימים אחדים אחרי פרוץ מרד המלחים בקרונשטאט נגד הממשלה הסובייטית. את חיסול המרד קיבל על עצמו טרוצקי. במוסקבה היה ברור שהענין חוסל, או יחוסל בקרוב. אבל כשבאתי לריגה לשעות אחדות, הקיפו אותי עתונאים ושאלו מה בדבר המרד ברוסיה. כשאמרתי להם שהענין חוסל או יחוסל בקרוב והשלטון הסובייטי ברוסיה איתן, לא היו מרוצים. הם ציפו לתשובה אחרת. היה גם סופר העתון בידיש "פאלק", שרצה לדעת פרטים על חיי היהודים ברוסיה. אמרתי לו שאינני יכול לדבר מחשש לפרסום מסולף של דברי. כיוון שעמדתי לחזור לרוסיה, אמנם כנציג ליטא, לא יכולתי לדבר על כך.

כשבאתי לקובנה מילאתי את השליחות, מסרתי את תמונות שאגאל לאשתו ויצאתי לברלין למסור את כתבי היד והאמהות לנציג של שטיבל. קיבלתי ויזה לברלין. בימים המועטים ששהיתי בקובנה היה לי מו"מ עם מיניסטר החוץ הליטאי על אישור חברותי בוועדה כמומחה בנוגע לתעודות ההיסטוריות הליטאיות ברוסיה. היתה זו תקופת הידידות בין היהודים והליטאים. היה מיניסטר מיוחד לעניני יהודים, ד"ר סולובייצקי, סגן מיניסטר לכספים ד"ר רחמילביץ — מכרים טובים שלי מאז. התענינתי מאוד בחיים היהודיים בליטא. באו הרבה פליטים מרוסיה, ואחדים מהם התכוונו לעלות לארץ ישראל. במוסקבה לא היה לי מושג מה נרחש בארץ ישראל אחרי הצהרת בלפור. מצאתי רופאים מכרים כד"ר זכרין ואחרים שהתכוונו אף הם לעלות לארץ ישראל. הם ידעו שהם נוסעים לארץ שיש שם אוכלוסיה יהודית קטנה ביותר. אבל הם היו מסורים לרעיון הציוני של בניית ארץ ישראל חדשה. בקובנה יצא העתון בידיש "אידישע שטימע" שהטיף לציונות בליטא החפשית.

כשבאתי לברלין לזמן קצר, לא יכולתי ליצור לי תמונה על חיי היהודים בגרמניה לאחר המלחמה. מצאתי הרבה מהגרים מרוסיה שהגיעו מאוקראינה. החיים בברלין היו נוחים ולא יקרים. שער המטבע היה נמוך ובידי כל המהגרים היה מטבע חוץ. בברלין החלפתי מכתבים עם ידידי יצחק ניידיץ בפאריס הוא שאל

אותי למצבם של הסופרים היהודים ברוסיה ועניתי לו שמצבם קשה, אין להם עבודה והם נחשבים לאזרחים ממדרגה שניה. מיד שלח לי סכום כסף שאתלק אותו איך-שהוא בין הסופרים לכשאבוא לרוסיה. על מצבם הקשה של הסופרים העבריים ברוסיה נודע גם לסופר הגדול מיכה יוסף ברדיצ'בסקי. הוא שמע זאת מפי לחובר, עורך הוצאת "שטיבל" שמסרתי לו את הכתבים. בהוצאת ספרים זאת נדפסה מהדורה שלימה של כתבי ברדיצ'בסקי, וברדיצ'בסקי ביקש את לחובר לנכות משכרו 500 מארק לטובת הסופרים היהודים ברוסיה ולתת לי אותם לחלוקה. מילאתי את בקשתו.

לאחר שקיבלתי את האישור שאני מומחה בוועדת השלום בין ליטא ורוסיה, התחלתי לארוז את חפצי כדי לחזור למוסקבה. אנשים רבים באו אלי בבקשה שאקח איתי תעודות המוכיחות כי קרוביהם ברוסיה הם בני ליטא, כדי שהללו יוכלו לעזוב את רוסיה. כל התעודות אושרו על ידי השלטון הליטאי, אבל מספרן היה מרובה. לא נעים היה לי לסרב, אבל לא יכולתי לקחת איתי יותר מדי. רציתי לקבל גם תעודות רשמיות בשביל סופרים אחדים שרצו לעזוב את רוסיה ובעצם לא היו ליטאים. היה אחד, בן עירי שישב בקובנו בשם אילגובסקי, שאביו היה בזמנו זקן העיירה דויג וברשותו היו כל החותמות והתעודות הממשלתיות של העיירה. וברוסיה היה אחד ושמו אליעזר צ'ריקובר, עסקן ציוני שרצה מאוד לעזוב את רוסיה. הוא נולד בפולטבה ואי אפשר היה להשיג תעודת יציאה בשבילו ובשביל בנו אביגדור צ'ריקובר, לאחר זמן פרופסור באוניברסיטה בירושלים. היתה רק עצה אחת, שבנו של זקן העיירה יזייף תעודת לידה לאמור שמשפחת צ'ריקובר נולדו כולם בדויג. את חטא הזיוף קיבלתי על עצמי.

מסרתי את כל התעודות לשלטון הליטאי שיתן את הגושפנקא, ואמרתי בגלוי שאזרחים ליטאים שולחים תעודות אלה לקרוביהם, והרי זה דבר חוקי. אבל הם סרבו לעשות זאת. השלטון סבור היה שאין זה הולם לדיפלומט ליטאי מומחה בוועדת השלום לקחת איתו ניירות כאלה, וכולם נשארו בליטא. לקחתי איתי רק תיבות אחדות של מזון, וביחוד תפוחי זהב, שלא ראיתי אותם זה ימים רבים, וגם ייש לפסח שלא נראה ברוסיה זה זמן רב.

כשחזרתי למוסקבה באו אנשים לראות את הנפלאות, וביניהם גם ביאליק שהיה במקרה במוסקבה.

ביאליק בא למוסקבה ביחד עם משה קליינמן להשתדל בדבר עלייתם של סופרים עברים מרוסיה לארץ ישראל. בתחילה פנה ללנין בבקשה לתת רשיון לסופרים עברים לעלות מאודיסה לארץ ישראל, לפי רשימה מיוחדת שביאליק יחבר: לכולם אין אפשרות להדפיס את ספריהם בברית המועצות. לנין הסכים, אבל לא די היה בהסכמתו. לשם נסיעה נדרש רשיון הצ'קה וזה היה דבר קשה ביותר.

שמחתי מאוד כשנפגשתי עם ביאליק, לאחר שלא ראיתי אותו זמן רב. הוא סיפר לי הרבה על החיים באודיסה בימי שלטונות שונים, לפני הבולשביקים ובימי הבולשביזם. שמעתי עוד לפני כן שגיסו של ביאליק גאמארניק תופס מקום חשוב בשלטון הבולשביסטי. שאלתי אותו אם לא יוכל לברר את ענינו בעזרת גאמארניק. על כך ענה לי ביאליק בכעס שאינו רוצה להעזר על ידי גיסו, ושגואה

עליו פרוטקציה מעין זאת. הדבר כשר ורשמי ואין הציקה יכולה להתנגד לכך. כן סיפר לי שהיבסקים במוסקבה השמיצו אותו ועשו הכל נגד מאקסים גורקי, שרצה לערוך במוסקבה גשף לכבודו. גורקי ביחד עם לונאצ'ארסקי הודיעו על כך בפומבי וכבר נדפסה מודעה. כשנודע הדבר ליבסקציה, עוררו רעש: גשף לכבוד הקונטרבולוציונר ביאליק אשר כותב שירים בעברית הרחוקים מן הרוח הסובי-ייטית! הם ניצחו והגשף בוטל. כשגורקי שמע על כך אמר לביאליק: — "זוהי עבודת היבסקים המגוולים". הוא גם סיפר לביאליק שהם מפריעים ל"הבימה" שבה משתתפים שחקנים בעלי כשרון, וביחוד שיבח את המשחק של חנה רובינה. ביאליק אמר לי שההתמררות של גורקי היתה לא פחות משלו. גורקי התכוון אותה שעה גם הוא לעזוב את רוסיה, משום נימוקים משלו.

לאחר שישב ביאליק במוסקבה זמן רב השיג סוף סוף הבטחה שהציקה במוסקבה תודיע לאודיסה שאיננה מתנגדת ליציאת הסופרים מברית המועצות. אלמלא הסופר מאקסים גורקי, שהכיר בחשיבות של ביאליק וחבריו והשתדל לפני לנין, לא היינו זוכים לראותם בארץ ישראל.

לפני צאתו של ביאליק ממוסקבה הלכנו איתו לחזרת המערכה הראשונה של "הדבוק" בבימויו של ואכטאנגוב. ההצגה עשתה עלי רושם עז. ומה גם שאיש שאינו יהודי מסור כל כך לתיאטרון העברי ולומד כל מלה וכל תנועה.

חג הפסח האחרון שלי במוסקבה היה שמח מאוד והיו הרבה אורחים. יש שבאו רק לראות תפוח זהב, לטעום קצת יי"ש של פסח. שהיתי במוסקבה עד סוף יוני ועבדתי בוועדה הליטאית לשלום. מצאתי כתבים ליטאים היסטוריים מענינים מאוד במוזיאון של מוסקבה. גנדי טענו מצד הרוסים שני פרופסורים להיסטוריה, אבל סוף סוף באנו לידי הסכם שכל "המטריקה" הליטאית שייכת לוויילנה. הספרים והתעודות היו כתובים לא בליטאית אלא בבילורוסית מפני שזו היתה הלשון המתהלכת בוויילנה והסביבה. ליטאית דיברו רק בישובים אחדים, הרחק מוויילנה. אבל מכיוון שוויילנה נבנתה על ידי ליטאים וברית המועצות הכירה לפי חוזה השלום שוויילנה שייכת לליטא, הוחלט למסור את ה"מטריקה" לליטא. בכל זאת נכבשה וויילנה בינתיים על ידי הפולנים ואי אפשר היה להחזיר את התעודות לוויילנה. לפיכך באתי לידי הסכם עם הפרופסורים כי לכשתשוחזר וויילנה מן הכיבוש הפולני יעבירו לשם את התעודות הנכללות באלפי כרכים. לכך הסכימו גם יתר החברים של הוועדה הליטאית. כתבתי על כך דו"ח מפורט והוועדה הליטאית תירגמה אותו לליטאית והדפיסה אותו. הליטאים היו בטוחים כי בסופו של דבר ישחררו הפולנים את וויילנה, אבל טעו. לפי שעה היו מרוצים מפעולתי.

בזמן ששהיתי במוסקבה בעבודת הוועדה לא הרגשתי קשיים בהשגת צרכי אוכל, משום שהוועדה הליטאית קיבלה הרבה חבילות מקובנה ואני כחבר הוועדה קיבלתי את חלקי. הרגשתי עצמי כאזרח חוץ. כשאשתי הודיעה שהיא מתפטרת מן העבודה, קראו אותה לדין כתבלנית, משום שלרופא אסור לעזוב את עבודתו. הייתי בבית-המשפט בשעת בירור התביעה נגדה. השופטים היו מומחים, הוציאו פסק דין לפי המצפון. היה זה בית דין עממי. כשהודיעה אשתי שהיא

אורחית ליטאית ובעלה הוא חבר וועדה ליטאית, גשתתקו כולם וביקשו סליחה
ונפרדו מאתנו בשלום.

התחלנו להתכונן לצאת מרוסיה לא לזמן קצר אלא לזמן ארוך. אהבתי את
רוסיה בשעה שפרקה מעליה את עול הצאריזם. נלחמתי לשוויון והיו שעות של
סיפוק רב כשנדמה היה שנצחנו. לפיכך התעצבתי מאוד שאני עוזב את רוסיה
בשעה שהיבסקציה שולטת בכיפה.

מברלין לארץ ישראל

תל-אביב הקטנה — רצח ארלוזורוב

יציאה מרוסיה

ביוני שנת 1921, כשסיימתי את העבודה בוועדה הליטאית לשלום עם רוסיה, עזבתי עם משפחתי את רוסיה בדרכון דיפלומטי ליטאי על מנת להישאר בחוץ לארץ. גסעתי בגסיבות מאוד נוחות. צריכים היינו להפסיק את הגסיעה בלאטביה משום שאשתי עמדה ללדת. לא קל היה לקבל רשיון לגור בלאטביה אפילו לזמן קצר לאזרחים זרים, ובפרט ליהודים שהלאטבים חשדו בהם שהם סוכנים קומוניסטים. אבל מכיוון שהיה לי דרכון ליטאי דיפלומטי קבלתי רשיון ארעי לגור בלאטביה. גרנו על שפת הים, בנוף יפה, במאירנהוף. בימי הצאר ישבו כאן בארונים גרמנים שלא הסכימו להשכיר דירות ליהודים. כשקמה הממשלה הלאטבית נעלמו הברונים ונשארו רק לאטבים שהיו משכירים ליהודים בתים למעונות קיץ, ומאירנהוף הפכה לעיירה יהודית ממש: היה בה אפילו אטליו כשר.

בלאטביה היו ליהודים כל הזכויות והיו גם צירים יהודים בסיים. השפעה גדולה ביותר על לאטביה היתה לציר דובין, איש אגודת ישראל וחסידי גאמן לאדמו"ר מלובאוויץ. כל היהודים היו פונים אליו כלאימת שנוקקו לרשיון ממשלתי, והוא השתדל לא רק למען חבריו באגודה, אלא למען כל אחד ואפילו חופשיים בדעות. פעם אחת פניתי למוסד ממשלתי בקשר להארכת רשיון מגורי בלאטביה וראיתי שהוא שם כל יכול. כל הפקידים התייחסו אליו בכבוד רב, ראו בו את נציג היהודים ומעולם לא סירבו לו אם היה תקיף בדרישותיו.

בכל זאת שררה אנטישמיות בארץ. היהודים לא הרגישו עצמם בביתם למרות השוויון. ראיתי בעיני עד כמה היתה האנטישמיות חזקה. צריך הייתי לנסוע לעתים קרובות מריגה לקובנה; פעם נפגשתי ברכבת עם יהודי משכיל שנודע לו במשך השיחה שאני מרוסיה. התחיל לשאול על ענייני רוסיה. לא אהבתי לשוחח על כך בארץ זרה, אבל אמרתי לו שלדעתי לבין הוא אידיאליסט למרות הכל. לא היו לבין אינטרסים אישיים. כשנכשו הבולשביקים את הקרמלין ומנהיגיהם תפסו שם דירות, בחר לבין לעצמו רק שלושה חדרים קטנים, שבהם גר לפני כן אחד המשרתים של הנסיך הגדול סרגיי אלכסנדרוביץ. כפי ששמעתי מתהלכת אשת לבין, קרופסקאיה, בנעליים מטולאות כיתר הנשים. שיחתנו היתה ברוסית ואלהי הקשיב לאטבי צעיר שישב לא רחוק ממני. מיד הקים רעש שאני מבהל

תעמולה קומוניסטית. קראו לראש הרכבת ודרשו שיאסרו אותי מיד. ראיתי שהלאטבים השונים שנסעו ברכבת מרוצים מכך. אילו היו אוסרים אותי הייתי יושב זמן רב בבתי כלא לאטביים, אבל הציל אותי דרכוני הליטאי הדיפלומטי. הבינותי שכל זה בא מחמת אנטישמיות.

בקובנה, כשביקרתי בה כמה פעמים, היו מורגשים חיים יהודיים תוססים. אנטישמיות לא היתה מורגשת אף על פי שהיתה קיימת. היו לי שיחות עם סגן מיינסטר החוץ. הוא היה איש מנומס אבל מדבריו הבינותי שגם בו יש יותר גניצוף של אנטישמיות. הוא חשש שמא הבאים מרוסיה יפיצו את הקומוניזם בליטא. הסברתי לו שהנוטים לרוסיה לא עזבו את רוסיה, וכל אלה שבאו רחוקים מקומוניזם. הם הפסידו שם את רכושם וסבלו רעב. הוא היה עונה: "נכון, אבל". שיחתנו היתה ברוסית והוא עצמו ידע רוסית יותר מליטאית. הוא הבין כי לולא השלטון הקומוניסטי לא היתה ליטא מעולם מקבלת עצמאות מאת הצאר, ובכל זאת היתה לו חיבה לצאר יותר מאשר לקומוניזם.

נפגשתי בקובנה עם ברגלסון, דר נסתר ועוד סופרי יידיש אחדים מברית המועצות שבאו כפליטים. הם ברחו מליטא עם הכיבוש הגרמני, ואף על פי שלא היו ליטאים לפי האזרחות, קיבלו דרכונים.

מצאתי בקובנה מכרים מן הימים שהייתי בוויילנה. ביניהם את פייבל גץ, שהיה מנהל את בתי הספר היהודיים בכל מחוז וויילנה. הוא היה אחד העסקנים היהודים בפטרבורג בשנות השמונים, לימד עברית לאוהב ישראל הגדול הפילוסוף וולאדימיר סולוביוב והחליף מכתבים עם לב טולסטוי על דת ישראל. זה זמן רב לא ראיתי אותו ולא ידעתי מה מצאו בימי הבולשביזם. סיפר לי שהיה במוסקבה והתקרב לקארל ראדק, יהודי מגאליציה ששמו הוא סובלסון. ראדק היה אומר לו שהיה לו בגאליציה רבי חסידי, והנה גם במוסקבה יש לו רבי והוא לנין. כן סיפר לי גץ שבתו היא מזכירתו של ראדק. הכרתיה עוד מוויילנה ומפטרבורג כציונית גלהבת.

נפגשתי בקובנה גם עם הבנקאי הוותיק מוויילנה בונימוביץ. לא כל הווילנאים יכלו לשוב לוויילנה; רשמית היתה וויילנה ליטאית, אך למעשה היתה ביד הפולנים. בונימוביץ קיווה שהשלטון הפולני ירשה לו לבוא לוויילנה דרך גבול לאנדוורובה, אבל צריך היה לחכות זמן רב. הוא סיפר לי שעדיין יש לו בוויילנה ארבעה בתים. לפני שיצא מוויילנה לחארקוב השאיר בבנק הממשלתי מיליון רובל זהב. בחארקוב נמצאו אנשים טובים שהכירו אותו ואספו בשבילו קצת כסף שיוכל לבסוע למוסקבה. הגסיעה נמשכה ימים רבים והוא ממש רעב ללחם. ממוסקבה הגיע לקובנו ושם נתמך על ידי מכרים שהאמינו לו. בוויילנה היה ידוע כגדול הבנקאים. הוריו היו עניים והוא היה נוהג לומר: "אבא עגלון ואני בנקאי". כשנתעשר קיבל על עצמו את תקציב מושב הזקנים בוויילנה והיה מבקר שם יום-יום. הוא גם נדב לצרכים ציבוריים אחרים. לבסוף קיבל באמת רשיון לחזור מקו-בנו לוויילנה.

בליטא היתה המסורת היהודית יותר חזקה מאשר בלאטביה. בליטא דיברו כולם יידיש חוץ ממשכילים מועטים שדיברו רוסית. ואילו בלאטביה, וביחוד

בריגה, בליבוי ובוינדוי דיברו היהודים גרמנית וידעו פחות תורה ועברית. כל זה היה לפני המלחמה: אחרי המלחמה, כשלאטביה נעשתה עצמאית, שוב לא דיברו היהודים גרמנית ודיברו יותר יידיש. בכל זאת היה הפרש רב בין יהדות לאטביה ויהדות ליטא. בליטא היתה מועצה לאומית והיו הרבה גימנסיות עבריות. בריגה, בירת לאטביה, היתה רק גימנסיה עברית אחת. בליטא היה מיניסטר לעניני היהודים, ד"ר סולוביצ'יק, וגם הציונות היתה יותר חזקה בליטא מאשר בלאטביה, אבל למרות האוטונומיה והמיניסטר היהודי לא היו היהודים בטוחים במצבם ורבים התכוננו לעלות לארץ ישראל.

בסוף הקיץ שנת 1921 הורגשה בליטא השמחה לקראת הקונגרס הציוני בקארלסבד. זה שמונה שנים לא היה קונגרס. הקונגרס האחרון לפני מלחמת העולם הראשונה התקיים בווינה בשנת 1913. בינתיים היתה רק ועידה ציונית גדולה בפטרוגראד בשנת 1917. יהודים ליטאים רבים היו אותה שעה ברוסיה. הקונגרס בקארלסבד היה הראשון אחרי הצהרת בלפור.

נסעתי בהתלהבות רבה לקונגרס. הוא היה שונה לגמרי מן הקונגרס הווינאי. בווינא דיברו יותר בבעיות תרבות, על אוניברסיטה בירושלים, ואילו בקארלסבד דיברו על בנין הארץ ממש, על עליה. הכל הצטערו שיהודי רוסיה לא יכלו לשלוח צירים לקונגרס. נמצאו רק יהודים שעזבו את רוסיה והגיעו לליטא וללאטביה. הם ייצגו את יהודי רוסיה ובשבילם נשא וייצמן באסיפה מיוחדת נאום ברוסית. בקונגרס נפגשתי עם ביאליק שעזב את ברית המועצות לפני שאני יצאתי. הוא בא באוניה מאודיסה ביחד עם סופרים אחרים. הם נתעכבו בקונסטנטינופול וחיכו שם לווינה לארץ ישראל, אבל ביאליק החליט לנסוע לזמן מה לברלין בענין הוצאת הספרים "דביר". חברו ושותפו רבניצקי עלה לארץ ישראל, ואליו הצטרף הסופר אלתר דרויאנוב.

בקונגרס ראיתי גם את בן-אביגדור, המו"ל העברי הראשון, בעל "תושיה". הוא בא מאמריקה. בימי המלחמה רכש את דפוס רוונקובץ בוילנה וכל המהדורות שנדפסו בדפוס: סידורים, מחזורים, תלמוד, רמב"ם. הוא העביר את כל זאת לאמריקה, ששם היה מחסור בספרי יהדות. היו לו תכניות גדולות על הוצאת ספרים עברית גדולה בווארשה וכן על אנציקלופדיה עברית. הוא רצה לעשות שותפות עם ביאליק. בן-אביגדור סיפר לי על שיחותיו עם ביאליק, שביאליק אמר לו שאיננו כפי שסבורים המשורר הגדול ביותר, דווקא טשרניחובסקי הוא הגדול. בן-אביגדור מת מיתה חטופה ותכניותיו לא נתגשמו.

בין היתר נפגשתי בקונגרס עם אוסישקין, שהתענין בגודלה של ספרית הבארון גינצבורג. הוא ידע שההסתדרות הציונית רכשה את הספרייה עוד לפני המהפכה הבולשביסטית. בספרייה התענין גם הפרופסור היינריך לוה מגרמניה שפעל בשביל הספרייה הלאומית והאוניברסיטאית לעתיד בירושלים. אמרתי להם שאני יודע את מקום הספרייה, אבל עוד מוקדם לדבר על כך.

רושם קשה עשתה עלי פגישתי עם שמואל רוזנפלד, שהיה בימים ההם עורך "הצפירה" בווארשה. הוא אמר לי שהעתון איננו יכול להתקיים. שלושה מיליון יהודים בפולין אינם יכולים או אינם רוצים להחזיק עתון עברי אחד. העתון עומד

להסגר. גם העתון הארץ-ישראלי "הארץ" ביקש תמיכה בין צירי הקונגרס וראיתי שיהודי העולם נוטים יותר לתמוך בעתון עברי בארץ ישראל מאשר בגולה.

אני נוסע מברלין למוסקבה

בשנת 1922 עברנו מליטא לגרמניה, וקבענו את מקום מושבנו בברלין. אך כשנתקבל רשיון ממוסקבה שאני יכול לבוא לשם ולבקר בספרית הבארון גינצ'בורג ולשאת ולתת על חילופי ספרים, החלטתי לקבל את ההצעה. פרופ' היינריך לווה כתב על כך לוועד הפועל הציוני בלונדון. הוא קווה שיקבל תקציב להוצאות, אבל לא נתקבלה שום תשובה. החלטתי לנסוע על חשבוני. הנסיעה לא היתה יקרה והיה לי מקום לגור אצל גיסי במוסקבה. רציתי לראות את מוסקבה בימי הנאפ, היא המדיניות הכלכלית החדשה של לנין.

כשבאתי למוסקבה כמעט לא הכרתיה. נשים התהלכו בתלבושת נאה, נראו אפילו נשים בתכשיטים, דבר שלא היה לו זכר לפני שנה. יהודים גרו במעונות קיץ. לא היו כרטיסי מזון, אפשר היה לאכול במסעדות ולשבת בבתי קפה. במוסקבה כבר היה מטבע קשה. שמעתי שיהודים רבים נתעשרו. קהילת היהודים במוסקבה שלחה קרונות של מזון למתיישבים היהודים בפלך הרסון שסבלו מיבול רע. שנת 1921 היתה ברוסיה שנת רעב, אחת הנוראות בדברי ימי רוסיה. בניין יורק נוסדה וועדת הובר למשלוח מזון לרוסיה ונתקבלו חבילות רבות. יהודים לא היו זקוקים לכך מפני שהרוויחו יפה ובכסף אפשר היה להשיג הכול. הרעב שרר בעיקר בגפת הוולגה.

היתה לי שליחות מברלין מבנו של אחד-העם, ששלח כסף לאחותו במוסקבה אשר נישאה לסופר אוסורגין. אוסורגין היה חבר הוועדה לתמיכת הרעבים והוא סיפר לי דברים גוראים, שקשה להעלות על הדעת. הוא סיפר שהיו מקרים של אכילת בשר אדם. מכמה כפרים לא נשאר זכר, הכל נתכסה בדשא. ודווקא במוסקבה חיו בכל טוב.

לפני שהתחלתי לטפל בענין הספרייה של הבארון גינצבורג ביקרתי אצל ידידי הרב מזא"ה. הוא סיפר לי כי זמן-מה לאחר צאתי ממוסקבה פנו אליו שיחתום על כרוז ביהוד עם המטרופוליט הרוסי, המבקש את עזרת העולם מהמת הרעב הנורא ברוסיה. הוא לא חתם. הוא סיפר לי, שמאקסים גורקי פנה אליו שיחתום ובכל זאת לא חתם, משום שבאותם ימים נתקבלו ידיעות על פרעות ביהודי ברית המועצות בלי שהשלטון הסובייטי עשה משהו נגד זה.

התפלאתי שלא שמעתי על כך בברלין ומזא"ה אמר לי: "אל תתפלא. מאקסים גורקי הקרוב למלכות אף הוא לא ידע. רשמית אסור היה לכתוב על כך. כשסיפרתי לגורקי על הפרעות בכה בקול רם. לרגל כל זה לא חתמתי".

לא הייתי מרוצה מכך שמזא"ה לא חתם. לפי דעתי צריך היה בכל זאת לחתום. הרעבים בכפרים הרוסים הנידחים אינם אשמים שבברית המועצות במרחק אלפי קילומטרים מהם נעשות פרעות ביהודים.

בשיחותי עם מזא"ה התאונן בפני על כך שהיהודים נתעשרו וחיים חיי הוללות עוד יותר מאשר הרוסים בעבר. היה מין מועדון במוסקבה בשם "על

תתעצב". והיהודים שנתעשרו היו שם אורחים קבועים ובלטו יותר מן הרוסים. מבחינה פסיכולוגית אפשר היה להבין את הרבר. אנשים חיו ארבע שנים ברעב ובמצוקה ובפחד ופתאום נעשו עשירים, ועל כן פרץ החוש של הנאה יתירה. בעצם היה זה מספר קטן של אנשים, אבל הם התבלטו וכלי ספק הגבירו את האנטישמיות, שהיתה חזקה גם בלאו הכי משום שהרוסים ידעו שהשולטים בארץ הם טרוצקי, זינובייב ויהודים אחרים.

ביחוד גברה האנטישמיות כשאישרו זינובייב ויו"ר הסובייט הפטרבורגי את משפט המוות על המטרופוליט בנימין. בימי הרעב פירסמו הסובייטים צו, שכל ראשי הכנסיות והמסגדים ובתי הכנסת ימסרו את הזהב והכסף ואבני החן לוועד מיוחד שיקנה תמורתם מזון מחוץ לארץ לרעבים. היהודים מסרו מיד את עטרות הכסף. דברי זהב ואבני חן לא היו בבתי הכנסת. בכנסיות העשירות, גם של הפרבוסלבים וגם של הקאתולים, היו אבני חן ורוב ראשי הכנסיות מסרו את התכשיטים, אבל המטרופוליט בנימין בפטרבורג סרב. הוא עמד בדין והוצא נגדו משפט מוות וזינובייב אישר את פסק הדין. ההמונים הרוסים התרגזו על כך ולולא הקפדנות של השלטון הסובייטי היו פורצות פרעות. אולם הארס האנטישמי נשאר. הייתי במוסקבה גם באסיפה הציונית האחרונה החשאית בבית פרטי, אצל ציוני ושמו יהושע הייליגמן (מת לאחר זמן זקן ושבע ימים בישראל). כל הציונים שהשתתפו באסיפה קיוו שיאספו קצת כסף ויוכלו לעלות לארץ ישראל. הם היו סבורים שמשטר הנאפ יימשך. אבל הנאפ לא נמשך ורק יחידים הספיקו לעזוב את רוסיה ולהוציא את כספם ולהסתדר בישראל. השתתף באסיפה גם מנצח האופרה גולינקין, ששליאפין חשב אותו לאחד הגדולים. הוא אמר לי שהוא נוסע לארץ ישראל ליסד שם אופרה עברית. כסף לא היה לו, אבל הוא בטח במרצו וברצונו החזק. לא האמנתי שיצליח, אבל כשעליתי לאחר זמן לארץ ישראל ראיתי כמה גדול כוחו של אדם בעל רצון ואמונה. הוא ניצח ויסד אופרה, אף על פי שסבל הרבה.

ספרית הבארון גינצבורג: טיפול כושל

המטרה העיקרית של ביקורי היתה הסדרת ספרית הבארון גינצבורג. עסקתי בענין זה יום יום. פניתי לקומיסאר ההשכלה פרופסור פוקרובסקי, שהיה מקורב ללנין, והוא קיבל אותי בסבר פנים יפות. שוחחנו הרבה בעניני היסטוריה רוסית. בימים ההם נתגלה יומנו של הקיסר ניקולאי השני ופוקרובסקי אמר לי, שאין בו חידושים ואף אין לו ערך רב לדברי ימי רוסיה. בנוגע לספריה הסכים לדעתי ונתן לי מיד חתימה שהוא מסכים להחליף את הספריה בספרים חדשים מגרמניה, והוא מציע שישתוו איתי כנציג האוניברסיטה העברית בירושלים, ואם לא יבוא לידי הסכם יפנו לבוררות. אני אהיה נציג האוניברסיטה, הממשלה הסובייטית תמנה נציג משלה והשלישי יהיה נציג ממשלה נייטרלית. בתעודה זו פניתי למנהל מוזיאון רומיאנצב, פרופ' וינגרדוב. ידעתי שבמרתף המוזיאון ישגן 160 תיבות של ספרי הבארון גינצבורג. הפרופ' אמר לי מיד שאין הוא אומר להחרים את הספריה, הוא בכלל מתנגד להחרמות. אבל יש לו זכות עליה משום שהציל

אותה ואלמלא הוא, היתה הולכת לאיבוד. להחליף ספרים בספרים אין טעם לדעתו, אבל יש לו הצעה אחרת: להשיג כסף תמורת הספרייה, והוא יבוא לברלין ויקנה בכסף זה ספרים שהמוזיאון זקוק להם. הוא אמר שהוא יודע את ערך הספרייה. היא שווה כ־100 אלף ל"ש משום שיש שם שלושת אלפים כתבי יד יקרים, אבל הוא דורש רק 5 אלפים ל"ש ובשכר זה ימציא את הספרים לברלין. הדבר נודע בינתיים ליבסקציה והיא רצתה שבחלק הכסף תמורת הספרייה יקנו ספרים ביידיש, אבל וינגרדוב אמר שהוא בעל הבית ויש לקיים את רצונו. נפגשתי עם עוזרו של סטאלין, סטראשון מווילנה. סטאלין היה בימים ההם קומיסאר המיעוטים הלאומיים וסטראשון היה מנהל המחלקה היהודית והוא אמר לי שגם הוא אינו שם לב לדרישת היבסקציה. יכול היה לדבר עם סטאלין, אבל אין צורך בדבר.

שלחתי מברק לפרופ' היינריך לוזה שדורשים 5 אלפים ל"ש. הפרופסור ענה לי אף הוא במברק, שהוא מסר את הדבר ללונדון ושאחכה לתשובה. לאחר זמן קיבלתי שוב מברק שהם מציעים אלף ל"ש. התביישתי להציע סכום קטן כזה לאדם המכיר את ערך הספרייה וכתבתי לוזה שאם הם יציעו לפחות 3 אלפים אנסה לשאת ולתת, ועל כך לא קיבלתי שום תשובה. חיכיתי זמן רב עד שהחלטתי לשוב לברלין. נכנסתי לקומיסריון החוץ ודיברתי עם אחד ושמו יעקובוביץ, מנהל המחלקה לווינות לבני חוץ. סיפרתי לו שאינני יכול לחכות אבל הענין עוד לא נגמר, וביקשתי שישלחו לי כעבור חודש שוב ווינות כניסה ואז אחזור. הוא הסכים ואני יצאתי לברלין.

כעבור חודשיים אכן קיבלתי וויזה שניתה, אך עניין נסיעתי לא יצא לפועל; ההגהלה הציונית בלונדון לא כל כך רצתה להקציב סכום של 3000 ל"ש לשם רכישת הספרייה.

עברו קרוב לשנתיים; נפגשתי עם אלכסנדר ברוידה שעבר דרך ברלין ללונדון, מטעם הממשלה הסובייטית. הוא היה הספרן הראשי של הספרייה הממלכתית הגדולה בפטרבורג (שקודם נקראה ציבורית). היה לו מעמד בחוגי הממשלה; הוא נלחם הרבה עם המלומדים הפולנים שטענו לפי החוזה של רוסיה עם פולין ביחס לאוצרות היסטוריים פולניים בספרייה שבפטרבורג. הם דרשו להעבירם לפולין, אבל הוא הוכיח שהאוצרות הללו אכן שייכים לרוסיה, ונשארו בגלל זה בספרייה שבפטרבורג. לפיכך גדלה חשיבותו בחוגי הממשלה הסובייטית. ברוריה היה אחד העסקנים היהודים ברוסיה עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. הוא שגילה בזמנו למהפכנים הרוסים שאוף הוא פרובוקטור. סיפרתי לברוריה את כל העניין, והוא הבטיח לי לעשות כל מה שבידו לשם החזרת הספרייה של הבארון גינצבורג למי שקנה אותה, כלומר לאוניברסיטה בירושלים. הוא ידע על דבר ההסכמה של הממשלה לבוררות, ואמר לי שכדאי לי לכתוב כי באי-כוח האוניברסיטה סומכים עליו, על ברוידה, כעל בא כוח הממשלה הרוסית, וברור שהממשלה מצדה תתיחס אליו בנאמנות. או עלה בדעתי לפנות לאלברט איינשטיין, על מנת שימשיך במשא ומתן שנפסק באמצע. הלכתי להיינריך לוזה וביקשתי שיערוך תוכיר קצר ונלך ביחד אל איינשטיין. איינשטיין קיבל אותנו בשמחה. הוא אמר שיתעניין בזה ויכתוב מכתבים כמה שיהיה דרוש. רצוי, אמר,

שאני ולווה נערוך את המכתבים ונגיש אותם לו, אולי יתקן דבר פה ושם. נפגשנו כמה פעמים בביתו, הוא, לווה ואנוכי, לשם קביעה סופית של תוכן המכתבים. היו שתי הצעות: הסכם של כסף או בוררות. כמוכן, קודם כל היה זה ענין של כסף. סכום של 5000 ל"ש אפשר היה להשיג בברלין ובלונדון, ביחוד כשאינשטיין יעזור. אולם הממשלה הסובייטית דרשה בתשובה עדינה מאוד לאיינשטיין סכום של 15 אלף לירות, כלומר פי שלושה ממה שדרש ממני בשעתו פרופסור וינגראדוב. היה גם נימוק לזה: בשנת 1922 אפשר היה לקנות בברלין, בעד 5000 לירות, הרבה יותר מבשנת 5-1924. הסכום של 15 אלף לירות, קשה היה לנו לתאר איך אפשר למצוא אותו. החלטנו לדבר על בוררות. הממשלה הסובייטית הסכימה שברוידה יהיה אחד הבוררים מצדם. אבל היא דרשה עוד בורר אחד, חבר היבסקציה, מה שלא היה נעים לנו. אולם קרה אסון וברוידה מת מיתה פתאומית.

בשעת המשא ומתן בא הקומיסר להשכלת העם, לונאצ'רסקי, לברלין והתאכסן בבית הצירות, ברחוב אוגטר דן לינדן. הלכתי לאיינשטיין וסיפרתי לו שלונאצ'ר-סקי כאן. איינשטיין שמח על זה ואמר שהוא מכיר את לונאצ'רסקי וכבר ביקר אצלו כמה פעמים בימי שהותו בברלין. מיד חיבר מכתב אליו בבקשה להיפגש איתו, ומסר לי אותו על מנת שאשלחנו באחריות מבית הדואר הקרוב. כל תשובה לא התקבלה. כעבור ימים אמר לי איינשטיין שזו הפעם הראשונה שאיש לא יענה על מכתבו כלל.

ההנהלה הציונית לא היתה מוכנה להקדיש את הסכום הדרוש לרכישת הספרייה. איינשטיין התרגו על כך, אבל לא רצה לכתוב להנהלה הציונית בענין זה. כן לא הסכים לדבר עם אנשים פרטיים שהתעשרו בגרמניה בימי האינפלציה. עוד זכורה לו פגישה אחרונה עמו, בשעת לוויה של אחד מיוצאי רוסיה, איטלסון, מלומד שהיה קורא לפעמים הרצאות בברלין. איינשטיין ראה אותו, ניגש אלי ואמר: "אין איש יודע כמה גדול היה האדם הזה. מלומד היה והוגה דעות, והנה אתה רואה שכמעט אין איש מיוצאי רוסיה הולך אחר ארונו."

העתקות מן המכתבים שהממשלה הרוסית שלחה לאיינשטיין נמצאות בארכיון בירושלים. את המכתבים המקוריים מסרתי לברנרד כהן, בא כוח הג'וינט בברלין, על מנת להפקידם באוניברסיטה העברית. ספרית הבארון גינצבורג נמצאת ברוסיה בלנינגראד.

אני עובר לברלין

כששבתי ממוסקבה לברלין, נודע לי כי בימים שהייתי במוסקבה מתו בברלין שני סופרים עברים גדולים: דוד פרישמן ומיכה יוסף ברדיצ'בסקי. ידעתי אותם היטב והצטערתי על מותם.

עם פרישמן היו לי סכסוכים שונים, אבל הערכתי אותו ככשרון גדול המעשיר את הספרות. פרי עטו הראשון היו הסיפור "המורה צדק", והשיר "לטובת הכלל". הם הופיעו ב"השחר", והורגשה בהם השפעת יל"ג. בנעוריו עבד במערכת העתון

היומי העברי הראשון "היום" שיצא בפטרבורג. היו לו בעיר זו שני ידידים נאמנים, ד"ר קצנלסון וד"ר קנטור, אבל היו לו גם שונאים.

פרישמן כתב בשתי השפות, עברית ויידיש. היה הפיליטוניס האירופאי הראשון בספרות העברית. היה המבקר בה' הידיעה, ולוחם קפדן נגד ההרגלים הרעים בספרות העברית, כמו הבטלנות והמליצה. הוא תרגם לעברית ממיטב השירה האירופית — פושקין, רבינדרנאט טאגורי, ביירון, גתה ואחרים. מן התרגומים התקיים בדוחק, וסבל מצוקה עד שנת 1917, כשייסד שטיבל את הוצאת הספרים שלו. שטיבל היה מעריץ של פרישמן.

מיכה יוסף ברדצ'בסקי מת אף הוא בינתיים. הוא תפס מקום חשוב בספרות העברית. היה מבקש האמת. הפולמוס שלו עם אחד-העם חשוב עד היום. הוא נמנה על חבר סופרים צעירים שרצו להכניס אירופיות לספרותו, אבל עם זה העריך מאוד את הספרות העתיקה. בסוף ימיו היתה לו נחת רוח: שטיבל פירסם קובץ כל כתביו. ברדצ'בסקי רצה ששטיבל יפרסם גם את כתביו ביידיש ולכך לא הסכים שטיבל, אבל דאג שיפורסמו בהוצאת ספרים אחרת.

כשיצא "הומן" בפטרבורג בעריכתי, הומנתי את ברדצ'בסקי לכתוב וכתבתי לו שאין אני יכול לשלם שכר סופרים, והוא התנדב לכתוב ללא שכר סופרים. כשבאתי לברלין בשנת 1922 רציתי להכיר אותו מקרוב, אבל הוא כבר היה חולה. כשבאתי פעם שניה לברלין שמעתי שמת.

שנת 1923 היתה שנה נוראה לגרמניה הרפובליקנית. המטבע ירד מיום ליום. מי שהיה לו שטר של חמשה דולארים לא רצה לפרוט אותו, משום שדולאר היה מספיק למחית משפחה שלמה ליום. אבל אם פרטו חמשה דולארים היה ערך המארקים יורד למחרת, לעתים פי שלושה או ארבעה.

בשנת 1924 הגיע המארק עד לביליון ואז חדלה הממשלה להדפיס מארקים, וקם מטבע חדש.

אני זוכר כי פעם אחת, משבאו לברלין אורחים חשובים מחוץ-לארץ, גם מארץ ישראל ומברית המועצות, רציתי לערוך להם קבלת פנים. יצאתי לקנות יין וקוניאק וליקר ומשקאות אחרים. פרטתי דולאר. בקומה התחתונה של ביתי היתה חנות יין, ובעד הדולאר היחיד העלו במעלית כעשרים בקבוקים של כל מיני משקאות. ממש התביישתי. נדמה לי שאני גוזל את גרמניה.

כן זוכר אני כי בסוף שנת 1923, כשחלתה חותנתי, זקוק הייתי לשתי אחיות. ביקשו ממני שלא לשלם להן מארקים אלא דולאר לחודש. כשאמרתי שאשלם להן שלושה דולארים לחודש, רצו לגשק את ידי ובקושי נחלצתי מהן. לבעלת הבית שילמתי בדולארים, 15 דולארים לחודש. בשכר זה קנתה לה פסנתר וכמה דברים אחרים.

דווקא בשנת 1923 אפשר היה לצאת מברית המועצות. ברוסיה כבר היה מטבע קשה, ה"צ'רבובניץ". שערכו היה ליי"ש אנגלית, והיו יהודים רבים באים מרוסיה לגרמניה. קצתם התכוונו לנסוע לארצות אחרות, ביחוד לאמריקה, קצתם חיו סתם חיי הוללות בלי לחשוב על יום מחר.

אותה שנה היה מיניסטר ההשכלה ברוסיה לונאצ'ארסקי ועוזרו היה זרח

גרינברג, קומוניסט יהודי, שהתייחס יפה למלומדים ולסופרים רוסים והשתדל להרשות להם לצאת לתור"ל. בין היתר השיג רשימות למרו"קובסקי, גיפיוס, בונין ואחרים. רובם השתקעו בפאריס, אבל כולם עברו דרך ברלין ונשארו שם זמן מה. החיים בברלין היו זולים. הוגי הדת שבין המהגרים הרוסים יסדו חברה לדיון בשאלות דתיות ופילוסופיות. ראשי המדברים בחברה זו היו ברדיאיב ופרופ' פראנק, יהודי מומר. כן גוסדה בין הרוסים בברלין חבורת מלוכנים. ברעיון זה תמך פאבל מיליאקוב, ההיסטוריון הליבראלי הגדול. המלוכנים רצו גם למשוך אליהם עסקנים יהודים, אבל לא הצליחו בזה. נצטרף אליהם רק יהודי אחד, יוסף ביקרמן, שברוסיה נלחם נגד הציונות. הוא היה מהפכן אבל לא סוציאליסט. כשקם הבולשביזם טען שברוסיה יכול להיות רק משטר מלוכני כמו באנגליה. בברלין יצא בימים ההם ירחון מיסודו של מאקסיים גורקי. גורקי היה מקורב ללנין והשיג אצלו הרבה הקלות למען העתונאים בברית-המועצות. קרה מקרה שהצ'קה בלנינגראד האשימה את המשורר הרוסי גומילוב, שהיה נאמן לרעיון המלוכנים, והוא נידון למוות. מיד נסע גורקי למוסקבה ללנין והפך עולמות שיבטלו את משפט המוות. אבל הצ'קה ניצחה והאיש הוצא להורג. מרוב כעס ברח גורקי מרוסיה ויסד בברלין ירחון בעריכת המשורר חודאסיביץ, אבל הירחון לא האריך ימים מחמת חילוקי דעות בין גורקי ועוזריו.

בין הבאים מרוסיה הסובייטית לברלין היה אחד בעל שם משפחה משונה, נאסאטיסין, יהודי מסיביר הרחוקה. הוא נצטרף להסתדרות הציונית בברלין ואמר שרוצה למסור 10 אלף ל"ש לקרן היסוד. לדבריו היה לו כסף בבנק בלונדון. אפשר היה לקנות תמורתם 20 מן הבתים הטובים ביותר בברלין. איש לא האמין בכך, אבל שלחו את ההמחאה ללונדון ועשרת אלפי ה"ל"ש נתקבלו. היה הדבר לפלא. האיש סיפר שבהיותו ברוסיה היה נכנס לפעמים בשבת להתפלל במנין יהודי, ואחרי הצהרת בלפור היה שם אחד יעקב הלפרין שדרש דרשה למען ארץ ישראל והוא, נאסאטיסין, התחייב כי כשתהיה בידו האפשרות ינדב 10 אלפים ל"ש לארץ ישראל. הוא בעצמו לא ידע כמה כסף יש לו בחוץ לארץ. הוא סחר ברוסיה בפשתה ובימי מלחמת העולם הראשונה היה שולח פשתים ללונדון דרך ארכנגלסק. לא היה לו שום קשר עם אנגליה, אבל הוא ידע שבבנק יש כסף בשבילך. נתברר שנצטברו שם לזכותו 600 אלף ל"ש. כשנדע לו הדבר לא רצה שברוסיה ידעו זאת מפני שאשתו עדיין היתה שם, אבל כשבאה אשתו מיד נתגלה הסוד. הוא גם קנה במחיר 25 אלף ל"ש מגיות חברת החשמל, שגוסדה בימים ההם על ידי רוטנברג בארץ ישראל, וכן מגיות בסך 25 אלף ל"ש של מפעל ים המלח מיסודו של גובומייסקי. כן נתן לז'בוטינסקי 5 אלפים ל"ש להקמת הוצאת ספרים בעברית.

אותה שנה היתה גרמניה מרכז למו"לות עברית. בברלין התקיימה הוצאת "דביר" של ביאליק, וגב' שושנה פרסיץ יסדה הוצאת ספרים בשם "אמנות" בעיר הומבורג, ליד פרנקפורט דמיין. עוד ברוסיה, בשנת 1917, יסדה שבעון מצויר לילדים בעברית. היא יצאה מרוסיה לפני קום הממשלה הסובייטית. משפחה זאת היתה יוצאת מן הכלל. חותנה, אביו של יוסף פרסיץ, היה

מיליונר במוסקבה והיה אדוק מאוד והחזיק את מיטב המלמדים ושילם תמורתם מס סוחר ממדרגה ראשונה. הבן יוסף למד במוסקבה תלמוד על בוריו, וכשגמר נבחן בקורס של גימנסיה רוסית ונכנס לאוניברסיטה של מוסקבה כסטודנט למשפטים. בעת ובעונה אחת למד כמה חודשים בשנה בישיבה. במשך ארבע שנים סיים הן את האוניברסיטה במוסקבה והן את הישיבה. אשתו שושנה, בתו של הלל זלטופולסקי, היתה ידועה לפני מלחמת העולם הראשונה כאחת הבנות היחידות שידעה גם עברית וגם השכלה כללית. היא היתה מכרה טובה של ביאליק וביאליק סיפר לי שהוא שימש שדכן בין שושנה ויוסף פרסיץ. במוסקבה היה ביתם מרכז לתרבות עברית.

שושנה פרסיץ חידשה את הוצאת הספרים בהומבורג. היא הזמינה לעבודה שני סופרים עברים: יצחק לייב ברוך ומ. גלמבוצקי (בן-אליעזר), וכן ידען מובהק בעברית, א. סמיאטיצקי. ההוצאה עסקה בתרגום ספרי מופת מספרות העולם שהיו מיועדים לקוראים בארץ ישראל.

בעברית יצאו גם יצירות הספרות העברית העתיקה בהוצאת "ילקוט". הוצאת הספרים שנוסדה על ידי ז'בוטינסקי בכסף שקיבל מאת נאסאטיסין נועדה להוצאת אטלסים גיאוגרפיים של ארץ ישראל וארצות אחרות בעברית. זו הפעם הראשונה נדפסו מפות בעברית. הדבר נעשה בלייפציג ועלה כסף רב, והכל היה מכוון כלפי ארץ ישראל.

העברים שנתקבצו בימים ההם בברלין ובמקומות אחרים באירופה וגם בארץ ישראל הצטערו, שהמשורר הגדול ביאליק חדל לתת את פריו. אחרי המהפכה ברוסיה לא פירסם שום שיר, גם לא על הפרעות האיומות באוקראינה, שפרעות קשישנוב היו קטנות לעומתן ובכל זאת עוררו את ביאליק לכתוב את "בעיר ההריגה". יש שהיינו שואלים את ביאליק מדוע איננו כותב, והוא ענה כי כשתבוא עליו רוח הקדוש יכתוב בעצמו ואין צורך להזכיר לו.

גדולה היתה השמחה במעוננו כשבא בשנת 1923 שאול טשרניחובסקי לברלין והביא את ספרו "שירים חדשים", ובו לא שכח את אוקראינה והקדיש את שירו "זאת תהיה נקמתנו" לנשמת יהודי אוקראינה. היו בספר עוד שירים על נושא זה. בספר היתה גם שירה מופלאה של טשרניחובסקי "חתונתה של אלקה", אידיליה גהדרת מחיי היהודים. הודאסביץ, עורך הירחון הרוסי של גורקי, רצה לתרגם את השירה לרוסית, אבל לא ידע עברית ולא יכול לעשות זאת בעצמו. תירגם לו טשרניחובסקי כל שורה ברוסית בפרוזה וחודאסביץ עיבד את הפרוזה לשירה רוסית. שירה זאת נדפסה ברוסיה ועשתה רושם רב.

למעשה היה מקום להתפלא שטשרניחובסקי לא תירגם את השיר בעצמו, שהרי היה אחד מגדולי ידעני רוסית מבין היהודים ושפת האם שלו היתה רוסית. הוא הכיר את השירה הרוסית מילדותו, אבל לא רצה לכתוב שיר בשום שפה מחוץ לעברית. פעם אחת קראתי תרגום שירו ליידיש ואמר לי שהוא היה מיטיב לתרגם את השיר, אבל הוא שם סייג לעצמו לא לכתוב שיר אלא בעברית. טענתי לפניו שביאליק כתב גם ביידיש ופה מדובר רק בתרגום, ועל כך היה אומר: "כל משורר יש לו חוקים לעצמו. אני עבד העברית ומשורר עברי".

טשרניחובסקי עזב את רוסיה יותר מאוחר מאשר כל הסופרים העברים שלנין הירשה להם לצאת, אבל היו לו סיבות מיוחדות לזה. שמחתי מאוד לבואו. הכרתי אותו משנת 1917 כשהצעתני לו לתרגם את "איליאדה" ו"אודיסאה" של הומרוס. עמדתי על צדו בסכסוך שבינו ובין פרישמן לרגל אותו תרגום. הוא סיפר לי שעברו עליו ימים קשים באודיסה.

ברגלסון פונה לברית המועצות

שנת 1924 היתה שנת שמחה לגרמנים, גם ליהודים בגרמניה, אבל שנה נוראה למהגרים. הם התרגלו לחיות חיים קלים וטובים במספר מועט של דולארים ופתאום נעשה המארק הגרמני יציב וכל צרכי החיים התיקרו מאוד. שכר הדירה, שעלה קודם 5 דולאר לחודש, התיקר עד 30 דולארים. רבים הוכרחו לעבור מדירות טובות לדירות צפופות. בשעת חילוף הדירות התיחסו בעלות הבית הגרמניות למהגרים בגסות רבה. כל הזמן היו עדינות ורכות ופתאום נעשו ציניות. היו דורשות תשלום בעד כל דבר קטן שנתקלקל בדירת אפילו שריטה בקיר. המהגרים היו גרים בדירות מרוהטות, בעלת הבית בחדר אחד והדיירים ביתר החדרים. קשה היה להשיג דירות כאלה במחירים החדשים. גם יתר הצרכים התיקרו. הרוויחו רק אלה שקנו בתים בשער הזול ועכשיו נעשו הבתים יקרים פי עשרה ויותר. יש שקנו עד 50 בתים ויותר. אחד ששמו מיכאל, יהודי מפרנקפורט דמיין, קנה בשנת 1923, כשהמרק היה לגמרי ללא ערך, כמה מאות בתים ונהפך בשנת 1924 למיליונר. הגרמנים ריננו על כך, אבל לא הורגשה אנטישמיות.

בין האזרחים הרוסיים לשעבר הורגשה מצוקה. היה קיים ועד עזרה ליהודים מרוסיה שבאו לגרמניה. בשנות ירידת המארק לא היה זקוק הוועד לכסף, אבל עכשיו בא זמן קשה לוועד.

בראש התאחדות יהודי רוסיה בברלין עמד עסקן ידוע מרוסיה, יועץ סתרים רוסי, יעקב טייטל. היה אחד משני היהודים (השני היה יעקב הלפרין שנוכר בפרקים הקודמים) שתפסו משרות חשובות במיניסטריון המשפטים בימי האנטי-שמיות הגדולה ברוסיה הצארית. בשנים האחרונות לפני שעזב את רוסיה היה יעקב טייטל חבר בית המשפט המחוזי בסאראטוב. הוא היה חביב ברוסיה לא רק בין היהודים. היה בעל אופי טוב. בדעותיו התחשבו כל חבריו. הוא התפטר ממשרת שופט בימי משפט בייליס. בגיל 70 יצא את רוסיה. בגרמניה עסק בפעולת צדקה. היה מאסך כסף לא רק מיהודים רוסיים אלא גם בין יהודים גרמנים, שהעריכו אותו מכיוון שהגיע ברוסיה לדרגה גבוהה.

בשנות 1922—1923 חיו בברלין עתונאים יהודים אחדים שעזבו את ברית המועצות משום שלא יכלו לסבול את התנהגות היבסקציה, שדיכאה את הספרות ואת הסופרים בידיש. אמנם חייהם בברלין לא היו טובים, אבל כל זמן שהחיים היו בול, חיו בדוחק. כשנתיקרו החיים בברלין פנו ליבסקציה שלא יפריעו להם לשוב לרוסיה, והיבסקציה קיבלה אותם כמעט בשמחה. בניגיהם היה גם דוד ברגלסון. בברלין הסתדר יפה. היה משתתף בקביעות בעתון היומי בידיש בניו-

יורק "פארווערטס", ואפילו כתב שם נגד היבסקציה. היה מקבל שכרו בדולארים וחי בדירה יפה וברחבות...

בשנת 1926 גמלה ההחלטה בברגלסון לחזור לרוסיה. באותם ימים ביקר ברוסיה הסופר ה. לייזיק, ואחר שחזר לאמריקה נדפסה הדעה ב"עמעס", עתון היבסקציה, שיוציאו את כל כתביו בהוצאה סובייטית. גם ברגלסון טיפח בלבו את התקווה שיוציאו ברוסיה את כל כתביו. אך אי-אפשר היה לו לחזור לרוסיה בלי התפייסות עם ליטוואקוב, שעמד בראש היבסקציה באופן בלתי רשמי (באופן רשמי היה אז מרזין בראש היבסקציה). ברגלסון התגבר על רגשותיו וכתב מכתב לליטוואקוב, וזה פרסם את מכתבו בעתון "עמעס" (אמת). גם אחר שפורסם מכתבו הוסיף להשתתף ב"פארווערטס", ואז כתבתי מאמר ב"מארגן זשורנאל" שאסור לאדם לכתוב בשתי ידיים, ביד אחת ל"פארווערטס" ובשניה ל"עמעס". על כך חדל "פארווערטס" להדפיס את מאמרי ברגלסון, ודווקא בימי ייצוב המארק נשאר ברגלסון ללא פרנסה. הצטערתי מאוד שגרמתי לכך שברגלסון ואשתו ציפקה נשארו בחוסר כל.

ברגלסון חזר לברית המועצות, אבל לא נתקבל שם כבן בית. שלחו אותו לגאום גאומים נגד סופרים בורגנים, ולאשתו נתנו משרה בקונסוליה הסובייטית בברלין.

טרגדיה אחרת נודעה לי בברלין באותם ימים. פעם באו אלי גבר בריא ואשה מהלכת בשני קביים. הוא הציג את עצמו בשם יארוסלבסקי, וזאת אשתו. שמע שאני מתעניין במה שמתרחש בברית המועצות והנה הם באים משם. האשה סיפרה לי, ששם אביה היה מארקון. נודעו עתי מפני שהכרתי אותה כילדה וגם כנערה. היא ידעה היטב עברית. עם אביה פרופ' מארקון למדתי ביחד באוניברסיטה של פטרבורג, במחלקה העברית-ערבית. הוא נשא לאשה קרובה של פוליאקוב. היה מנהל בנק בפטרבורג, ואף עבד שם בספרייה הפומבית, במחלקה הערבית. ידעתי מן העתונים שבתו היחידה נדרסה על ידי מכונית ושנקטעו שתי רגליה והיא מהלכת על קביים. אביה מארקון היה גם הוא בברלין וחיכה לאשתו שצריכה היתה לבוא מרוסיה. הייתי נפגש איתו, אבל מעולם לא הזכיר לי את בתו. פתאום היא באה אלי עם בעלה, רוסי ממש, יארוסלבסקי. ביקשתי אותם להיכנס אלי לעתים קרובות. סיפרו לי את תולדותיהם. הם עברו כמעט דרך כל רוסיה והגיעו גם לסיביריה. הם היו נושאים גאומים נגד הדת. הוא הכיר את אשתו לאחר שכבר נקטעו רגליה, והתאהב בה בזכות אופיה וסגולותיה. בזמן האחרון, כשעברו דרך רוסיה כולה, באו לידי הכרה שהמשרט איננו כראוי ולפיכך יצאו לברלין. בשנת 1923 התחילה לכתוב רשימות על המסע על פני רוסיה ופירסמה אותן בעתון הרוסי היוצא לאור בברלין, "רול". הם התקיימו משכר הסופרים שקיבלה מן העתון. אבל כשיוצב המארק הורע מצבם. לאביה לא רצתה לפנות והוא בכלל לא רצה להיפגש איתה. בסופו של דבר החליטה לחזור עם בעלה לרוסיה. נתנו להם להיכנס וכפי ששמעתי הוציאו את שניהם להורג. ברוסיה ידעו את רשימותיה אף על פי שחתמה אותם בשם בדוי. כשהייתי נפגש עם אביה מארקון לא היה אומר לי כלום על כך, כאילו מעולם לא היתה לו בת.

אישים חשובים בין יהודי גרמניה

בשנת 1925 כבר חזרו החיים בגרמניה למסלולם. גם החיים בבתי הקפה חזרו להוותים כמעט כמו לפני מלחמת העולם הראשונה. אלא במקום שהיו מתאספים קודם ברחוב פרידריך במזרחתה של ברלין בקפה "מונופול" עבר המרכז לברלין המערבית, לקצה רחוב קורפירסטנדאם, לקפה הרומאני. ושם היו מזדמנים כל הבאים לברלין מארצות אחרות. שם נפגשו גם אומנים וסופרים גרמנים, אבל בערבים היה זה קפה שכמעט כולו יהודי.

היו באים לקפה גם סופרים יהודים מפולין, שביקרו בארץ ישראל כדי להיווכח אם אפשר להסתדר שם. בקפה היו על כך וויכוחים סוערים. אורח קבוע בקפה היה אחד ושמו פייטלוביץ. היה בנעוריו עילוי. אחרי כן למד בגרמניה והוכתר בתואר דוקטור לכימיה. הוא חידש כמה המצאות בנוגע לשימורים. היה גם בארץ ישראל ומצא שיש שם אפשרות לתעשית עגבניות גדולה. אפשר לדעתו למכור שימורי עגבניות מישראל באירופה כולה. והוא השתדל להשפיע על בעלי הון שיעלו לארץ ישראל ויעסקו בהגשמת תכניתו. כשהיה נכנס לבית הקפה ידעו הכל שהגנה הולך איש העגבניות, אבל הוא לא השפיע על שום איש. הוא עצמו חזר לברית-המועצות ושם השתמשו בפטנט שלו. לימים קמה בישראל תעשיית שימורים לעגבניות ואכן נמכרו באירופה.

חידוש גדול היה בברלין כשבאה ממוסקבה להקת שחקני יידיש ובראשה מיכאלס. שם האמן היה ידוע. הכרתי אותו כששם משפחתו היה וופסי. עוד לפני המשטר הקומוניסטי גשא לאשה מכרה שלי, בתו של ד"ר קנטור, שהייתי ידידו עוד בשעה שהיה רבי-מטעם בוויילנה. היא למדה בברלין ספרות ופילוסופיה, ואחרי כן אומנות במוסקבה. במוסקבה נישאה למיכאלס, שאף הוא למד באותו בית ספר לאומנות. מיכאלס היה אחד מראשי השחקנים בתיאטרון יידיש הממשלתי.

בשנות 1926—1927 לא הורגשה אנטישמיות בגרמניה. איש לא העלה על דעתו שהנאציזם ימהר לבוא, אף על פי שהיו כבר סימנים לכך. התנועה הציונית התחזקה. העתון הציוני "אידישע רונדשאו" נפוץ הרבה. בברלין היו נואמים באסיפות הציוניות ד"ר חיים וייצמן וזאב ז'בוטינסקי. שני הנואמים דיברו בגרמנית. ז'בוטינסקי לא הצטיין בשפה הגרמנית, אבל נאומיו היו עושים רושם. בחוגי יהודי גרמניה קמה שאיפה להתקרב ליהודי המזרח. הנוער בבתי המתבוללים התחיל ללמוד עברית, אמנם לא במידה יתירה. סיפר לי ד"ר ש. א. הודודצקי כי פעם אחת נכנס לבית חולים גדול בברלין לבקר את ה. נ. ביאליק שנמצא שם לבדיקות. פתאום נכנס פרופסור אחד, ביקש סליחה ואמר: "אני לא בא כרופא. אני אחד היהודים המתבוללים. בנעוריי לא למדתי מעולם עברית והייתי רחוק מהחוגים הלאומיים. עכשיו יושבת בתי ולומדת שירי ביאליק. שאלתי אותה מי הוא ביאליק והיא אמרה לי שהוא משורר גדול. עכשיו אני שומע שהמשורר הוא כאן. רציתי לדבר איתו".

בין הציונים הגרמנים התבלטו בימים ההם ד"ר סמי גרונמן וד"ר אלפרד קליי. גרונמן היה שופט כבוד בכל הבעיות הציוניות. הוא היה יהודי מזרחי, למחצה. אשתו היתה בת רוסייה והיא ידעה עברית. בימי מלחמת העולם הראשונה,

כשכבשו הגרמנים את קובנו, שימש שם שופט צבאי ולמד להכיר את חיי היהודים בליטא. הוא גם חיבר ספר הומוריסטי בשם "תוהו ובוהו" על חיי היהודים המתבוללים בגרמניה. הספר תורגם ליידיש. הוא עלה לאחר זמן לארץ ישראל ומת שם. ד"ר קליי עסק לא רק בענינים ציוניים אלא גם בעזרה ליהודים בארצות אחרות.

בברלין היה בימים ההם מושב סניף הג'וינט למתן עזרה ליהודי פולין וליטא. נציג הג'וינט, ד"ר ברנרד כהן, היה מקובל בכל החוגים היהודיים. היתה לי פגישה איתו בענין כתבי טשרניחובסקי. באסיפת עסקנים יהודים הוחלט לאסוף 10 אלפים דולארים להוצאת כתבי טשרניחובסקי בעשרה כרכים. כשפנית לד"ר ברנרד כהן הקציב מיד אלף דולארים. אבל תשעת האלפים הנוספים לא נאספו.

כשהיו באים אורחים חשובים לברלין, היה ברנרד כהן מזמין אישים מן היהדות הגרמנית והמהגרים לחווילה שלו. זוכר אני קבלת פנים שערך למלומד חבקיין שהמציא נסיוב נגד חולירע. חבקיין היה איש אודיסה. הוא למד במכון פסטר בפאריס. ממשלת אנגליה שלחה אותו להודו והוא הציל אנשים רבים ונתפרסם בעולם. במסיבה התנהג חבקיין בצניעות יתירה. הוא שוחח הרבה עם שאול טשרניחובסקי, שאף הוא הכיר את אודיסה. ידענו שהממשלה הצארית הזמינה את חבקיין להיות פרופסור באודיסה בתנאי שימיר את דתו. חבקיין גלג על התנאי. הוא ויתר על התואר פרופסור. טשרניחובסקי סיפר לי באותו ערב, שחבקיין מצווה בעזבונו סכום גדול בבנק שווייצרי למען הישיבות בפולין.

הקהילה היהודית בברלין נשתנתה בינתיים. שוב לא היתה מתבוללת כל כך. היו בין חברי הוועד גם ציונים. הקהילה התחילה לתמוך גם בבתי הספר היהודיים שבהם למדו עברית. ניתנה תמיכה קבועה לסופר ולמלומד העברי ד"ר שמעון ברנפלד, שנתעוור לעת זקנה. ספריו נפוצו בעיקר ברוסיה. בשעתו השתתף בכל העיתונים העבריים שיצאו ברוסיה, וגם בעוורונו הוסיף לעבוד. היה לו זכרון גאוני. עבד אצלו מוכיר וברנפלד היה אומר לו באיזה מקום ובאיזה מדף בארון נמצא ספר פלוני ובאיזה עמוד נמצא המקום הדרוש לו.

באותה תקופה תפסו היהודים משרות גבוהות בממשלה. ביחוד תפס מקום חשוב ד"ר בארט, שהיה מנהל מחלקה במיניסטרוון הפנים. הוא היה בן רב ואשתו היתה נוצריה שהתגיירה ונעשתה אדוקה, וכך חינכה את הילדים. ד"ר בארט הכיר היטב את חיי היהודים בפולין. הוא שימש שופט צבאי בלודז' בימי הכיבוש. כשהיו באים אליו רבנים מפולין, היה מקבל אותם בכבוד רב. התודעתי אליו משום מעשה שהיה: בלבוב נאסר יהודי צעיר ושמו שטייגר ונאשם בהתנקשות בראש המדינה. הוא נתפס לא הרחק ממקום ההתנקשות והאנטישמים נפלו על המציאה שנתפס יהודי. הכל ידעו שזו עלילה. אמנם היתה התנקשות, אבל המתנקש האמיתי ברת. נוסד וועד בפולין להגן על שטייגר, אבל המצב היה רציני. הממשלה האנטישמית היתה מעונינת שהנאשם יהיה דווקא יהודי. אותה שעה נאסר בגרמניה אוקראיני אחד ושמו אולשנסקי, שעבר באופן בלתי חוקי את גבול פולין. בשעת החקירה הודיע שהוא המתנקש. אי אפשר היה להסגירו משום שהוא עשה מה שעשה מנימוקים מדיניים, על שפולין מדכאה את האוקראינים.

כשנודע הדבר לבאדט כינס את סופרי העתונים, סיפר להם את העובדה ואמר שהוא יקבל מן המיניסטריון רשיון לעצור את אולשנסקי עד שהדבר יתברר. הוא רק ביקש לשמור את הענין בסוד, משום שאם הדבר יודע לאולשנסקי, יסתתר. נמצא עתונאי אחד שלא שמר סוד הודיע לעתונו את העובדה בבקשה שלא לפרסם עד שיותן האות. העתון לא מילא את הבקשה של הסופר ופרסם את הדבר לפני הזמן הנכון, ז. א. לפני שבאדט קיבל סמכות לעצור את אולשנסקי. מובן מאליו שאולשנסקי הסתתר. דרשתי משפט ציבורי על העתון. בינתיים שוחרר שטייגר, מכיוון ששופט פולני אחד לא הסכים לחייבו בלי הוכחות. בימים ההם הכרתי את באדט כיהודי מסור. האנטישמים הגרמנים לא יכלו לסבול שיהודי תופס משרה כל כך אחראית. אחר עלות היטלר לשלטון עלה באדט לארץ ומת בתל אביב.

בשנת 1927 נוסדה בברלין החברה למען ארץ ישראל העובדת. כל הזמן היו שומעים נאומים ציוניים בגרמנית. כשבאה המשלחת של הפועלים מארץ ישראל, התחילו נשמעים נאומים בידיש. אמנם בארץ דיברו כמובן עברית, אבל בברלין פנו לקהל המבין יידיש. היה בברלין גם מועדון עברי בשם "בית וועד", אבל שם היו מתכנסים רק למסיבות חגיגיות. כדי למשוך המונים צריך היה לדבר יידיש. לתברה "למען א"י העובדת" הצטרף גם הסוציאליסט המפורסם אדוארד ברנשטיין, שהיה ידוע בתנועה הרביוניסטית שהתנגדה למארקס. זוכר אני גם את נאומו של ברל כצנלסון. הוא דיבר הרבה על התוכנית לייבש את החולה. במשך השנים הוגשם חלום זה, אבל כצנלסון לא זכה לראות זאת בעיניו.

חידוש הוצאת שטיבל

בשנים האחרונות לפני עלות היטלר לשלטון היתה ברלין מרכז לספרות ולהיס-טוריה יהודית בגרמניה. שלושה אישים, שנים מליטא שלמדו בגרמניה ואחד העסקנים הציונים מרוסיה, לקחו על עצמם את התפקיד להוציא בגרמניה אנציק-לופדיה יהודית גדולה בגרמנית. אלה היו ד"ר נחום גולדמן, ד"ר יעקב קלצקין וד"ר מקס סולוביצקי. אמנם באמריקה יצאה עוד לפני כן אנציקלופדיה יהודית באנגלית, אבל שם היה הדבר יותר קל מפני שיש קהל גדול מדבר אנגלית. ואילו מספר מדברי גרמנית קטן מזה בהרבה וקשה היה לכסות את ההוצאות של אנציקלופדיה כזאת. היה צורך בחבר מלומדים היודעים את התרבות העברית ותולדות ישראל ממקור ראשון. גולדמן הצליח להשפיע על הבנקאי הגרמני גולדשמידט, שהיה יהודי מתבולל, והוא הקציב סכום ניכר להתזקת המערכת והדפסת האנציקלופדיה. לולא היטלר היתה האנציקלופדיה נגמרת, אבל היא הספיקה לצאת בגרמנית רק עד אות לי ועד בכלל. יצאה גם מהדורה עברית שלא הספיקה לצאת אפילו עד סוף אל"ף.

בברלין עבד בימים ההם במקצוע ההיסטוריוגרפיה היהודית שמעון דובנוב. ברוסיה כתב את כל ספריו ברוסית. ספרי הלימוד שלו ברוסית נמכרו לכל תלמיד בתי הספר העממיים ליהודים. בגרמניה הוסיף לכתוב את ספריו ברוסית, אבל הם תורגמו לגרמנית על ידי אהרן שטיינברג ונפוצו הרבה. גם אלה שידעו היסטוריה

ישראלית מספריו של גרץ רצו להכיר מדובנוב את דברי ימי יהודי רוסיה ופולין שלא מצאו בספריו של גרץ. ביתו של דובנוב בברלין היה מרכז לסופרים צעירים ולא צעירים.

בימים ההם מלאו עשר שנים להוצאת "שטיבל", שפירסמה הרבה ספרים מתורגמים מספרות העולם והם נפוצו דווקא בארץ ישראל. כשיסד שטיבל את הוצאת הספרים היה עשיר מאוד, אבל בינתיים נהפך הגלגל. הוא התאונן בפני שהוכרח לסגור את הוצאת הספרים, שהוא חייב כסף, שיש אצלו כתבים חשובים של גדולי הסופרים העבריים והם מונחים כאבן שאין לה הופכין, ואולי יכול אני לעזור לו.

פניתי קודם כל לזלמן שוקן, בעל כמה מחסני כליבו בגרמניה, גדול המיליונרים היהודים במדינה, ציוני ותיק. ידעתי שהוא מתענין מאוד בספרות העברית. סיפרתי לו את המצב והצעתו לו שיציל את הוצאת הספרים החשובה. הוא ענה לי שהוא יחשוב בדבר, אבל לאחר זמן קצר הודיעני, שהחליט לפתוח בעצמו הוצאת ספרים עברית. לא היתה לי ברירה אלא לפנות לידידי הוותיקים האחים כהן, שבימי מלחמת העולם הראשונה, ברוסיה, נדבו סכומים גדולים להוצאת העתון ביידיש "פטרונגראד טאגבלאט" וקבצים היסטוריים בעברית בשם "העבר". בימים ההם היו מיליונרים, אבל רכושם נשאר במעיינות הנפט בקווקז שבידי השלטון הכולשביסטי. גם בגרמניה היו סוחרי נפט, אבל מיליונרים לא היו. ובכל זאת הקים אחד האחים, דוד כהן, בית בתל-אביב, ובו בית דפוס למען העתון היומי "הארץ". אח שני עסק בעניני הוצאת ספרים. סיפרתי להם את המצב ואמרתי שיש להשקיע סכום גדול, אבל זה דבר חשוב. הם הסכימו לייסד בברלין חברת מניות בשם "הוצאת שטיבל". כשיפרתי את הדבר לשטיבל בכה משמחה. התחלתי לבדוק את כתבי היד ואת החובות שהייתם לסופרים עבריים. מצאתי מכתבים מאת גרשון שופמן וחיים הוז שהתאוננו על מצבם הקשה וביקשו לקיים את החוזה איתם, לפרסם את ספריהם ולשלם להם חודש חודש. היתה גם התחייבות להוציא את התרגום של "אליאדה" ו"אודיסיאה" מאת שאול טשרניחובסקי. טשרניחובסקי לא תבע כסף מיד, אבל עם חידוש ההוצאה צריך היה למלא את כל ההתחייבויות. משפחת כהן הסכימה לכך ובוזה הוקלה מצוקתם של כמה סופרים. כשניגשתי לחדש את הוצאת הספרים צריך הייתי לנסוע לווארשה ולהסדיר את הענינים עם בעלי החוב שאצלם נמצאו הרבה ספרים, וכן לדבר עם המנהל הקודם של הוצאת הספרים, הסופר פישל לחובר.

לא קל היה לנסוע לווארשה. הייתי אורח ליטאי, זליטא ופולין היו במצב של מלחמה-למחצה בבעית ווילנה. הייתי זקוק לרשיון מיוחד כדי לבוא לפולין. רשיון לחודש ימים יכול לתת גם הקונסול הפולני בברלין. נמצא בקונסוליה הפולנית פקיד יהודי חובב עברית, ד"ר ויינברג, שהיה לפני כן מנהל גימנסיה יהודית בפולין. תודות לו קיבלתי דרכון מיוחד לנסוע לפולין לחודש. שמחתי גם לראות את המוני היהודים בפולין, לבקר במערכות העתונים בווארשה ולהכיר את העתונאים הצעירים.

כשבאתי לווארשה שוחחתי גם עם העסקנים הציונים, בעיקר עם יצחק

גרינבוים, שעמד אז במערכה נגד הממשלה הפולנית האנטישמית. גרינבוים הציע גוש מיעוטים בשותפות עם האוקראינים. העתון "היינט" היה ערוך ברוחו של גרינבוים. הייתי רחוק מכל הבעיות המדיניות בפולין, אבל כמו בימי הצאריזם צידדתי בזכות מאבק נגד ממשלה אנטישמית.

במערכת "היינט" הכרתי עתונאי חדש ושמו יוסטמן שהיה ידוע בשמו הספרותי איצעלע, אדם מאוד מענין. הוא נתפרסם בפליטונים שלו שבהם היה מסביר בחיתוך הדיבור של חסידים בבית המדרש, לומדי תורה, את המדיניות העולמית. בעלות היטלר לשלטון עלה לארץ ישראל ומת בה.

ברחוב טלומצקה 13 הייתי נפגש כמעט יום עם כל העתונאים היהודיים. הכרתי בווארשה גם את העסקן של תנועת הפועלים בארץ ישראל והמו"ל נחום טברסקי, שהשתתף בעתון הידוע "הפועל הצעיר" ואף היה ממייסדי בית דפוס בשם זה. הוא הציע לי לפתוח בא"י סניף של הוצאת "שטיבל". היה לי יפוי כוח להסכים והסכמתי. רציתי שיצאו ספרים מתורגמים ביחוד בשביל ארץ ישראל.

שנת 1928 היתה שנת פעולה רבה בספרות העברית בברלין. נתחדשה הוצאת "התקופה" ומיטב הסופרים העברים מצאו אפשרות לפרסם את יצירותיהם בקבצים הגדולים של "התקופה" המחודשת. עבדו בה, בקביעות, שאל טשרניחובסקי וסופרים אחרים. החלפתי מכתבים גם עם סופרים אחרים, בתוכם עם וולדימיר ז'בוטינסקי, שהכרתי אותו מלפני שנים רבות. זמן רב לא נפגשתי איתו ולא היתה לי איתו שום חליפת מכתבים. דווקא לרגל עבודתי בהוצאת "שטיבל" גודמן לי להחליף איתו מכתבים וגם לשאת ולתת איתו אישית.

כשנתחדשה הוצאת "שטיבל" נמצאו טובעים לחובות ישנים של ההוצאה, ששטיבל היה אחראי לה. מבחינה משפטית לא היתה הוצאת "שטיבל" אחראית לחובות אלה, אבל קשה היה לראות בצערו של שטיבל שלא יכול היה לשלם את החובות. שטיבל סיפר לי שנתן מפרעות לסופרים והם לא סיפקו את החומר, ביניהם גם וולדימיר ז'בוטינסקי. אחרי הפרעות בירושלים בשנת 1920, כשישב בבית הסוהר בעכו, נמצאה משפחתו במצב דחוק. רבים מן העסקנים באמריקה הציעו את תמיכתם, בתוכם נתן שטראוס. אבל באותו זמן הציע לו שטיבל לתרגם את "הגיתגום" של דנטה לעברית ושלח לו מיד מפרעה בסך 500 ל"ש. ז'בוטינסקי היה מרוצה שלא לקבל תמיכה סתם, הסכים להצעתו של שטיבל וניגש לתרגום. הוא כבר ידע היטב עברית ותירגם שירים מאנגלית, מצרפתית ומאיטלקית. אבל דווקא התרגום של דנטה עלה לו בקושי והוא הספיק לתרגם עד שחרורו מבית הסוהר רק חלק ושלח אותו להוצאת "שטיבל". בתשובה למכתב שכתבתי לז'בוטינסקי ענה לי שהוא מכיר בחובו וישתדל לשלם לשיעורין, אף על פי שמצבו קשה. הוא גם הציע לתת להוצאת "שטיבל" את הזכות לתרגם לעברית את הרומן שלו "שמשון", והוא מוותר על שכר סופרים שלו ומבקש לזקוף אותו על חשבון החוב, ואת היתר ישלם בתשלומים חודשיים. וכן היה. הוא גם היה מרוצה שבקובץ החדש של "התקופה" יודפס סוף התרגום של דנטה. את התרגום ערך שאל טשרניחובסקי, שאמנם לא ידע איטלקית אבל הוא השווה את התרגום העברי לנוסח התרגום בצרפתית ובלשונות אחרות. בענין זה היתה חליפת מכתבים

בין טשרניחובסקי וז'בוטינסקי. ז'בוטינסקי הכיר בזכותו של טשרניחובסקי לערוך אותו כמשורר, אבל בנוגע לשפה כתב שהוא רואה עצמו מומחה לא פחות מאחרים.

לרגל עבודתי בהוצאת "שטיבל" התקרבותי לנחום סוקולוב, שהיה בא לברלין לעתים קרובות. בברלין גרה בתו הבכירה שבנעוריה היתה סופרת "טיימס". היא היתה אישיות מעניינת. בימי הבחירות לדומה הרוסית בשנת 1906 היתה מבריקה תוכן מאמרי ב"הזמן" ל"טיימס". אחרי כן נישאה לעסקן סוציאליסטי פולני יהודי, מנדלסון, שחזר לפולין אחר שהוגלה לסיביריה. אחרי מותו של מנדלסון עברה לברלין. נישאה שנית וגרה בחווילה ליד ברלין. כשהיה סוקולוב בא לברלין היה גר אצלה והייתי מבקר אותו בבית זה. הוא רצה לכתוב רומן היסטורי גדול על יהדות פולין. סיפר לי את התוכן ואפילו קרא באוזני את הפרקים הראשונים.

בינתיים הוברר שהמצב הכספי של הוצאת "שטיבל" הוא בכל רע. היה הכרח לחדול מלשלם את המפרעות החדשות לסופרים. לפי יזמתי הוחלט למסור את כל הוצאת הספרים בארץ ישראל לנחום טברסקי.

כשחוסלה הוצאת הספרים "שטיבל" בברלין נעשה מצבו של טשרניחובסקי קשה מאוד. בברלין לא יכול היה לעסוק ברפואה וגם לא הצליח להיות רופא בארץ ישראל. בשנת 1925 נסע לתל-אביב ואמנם קיבל משרת רופא בגימנסיה "הרצליה", אבל פרסומו כפייטן הפריע לו בעבודתו המקצועית. הוא הוכרח לשוב לברלין. בהיותו בארץ ישראל חיבר את שירו "אצל ים יפו". שוב ישב בברלין ללא פרנסה. משפחתו היתה מחוץ לברלין. התביישתי בפני חובבי עברית שלנו שהבטיחו בימי הגיגת יובלו לאסוף 10 אלפים דולארים כדי להוציא את ספריו בעשרה כרכים ולא מילאו את הבטחותיהם.

ביחד עם ד"ר קלצקין וד"ר פינס אספנו בברלין סכום להוצאת כתבי טשרניחובסקי ומסרתי את ההדפסה לדפוס "ראם" בוויילנה. כרך אחד הודפס בברלין. בשנת 1929 נתכנס בציריך הקונגרס הציוני. אותה שנה החלטתי לעלות עם משפחתי לארץ ישראל. אמנם הימים היו לפני היטלר, אבל כבר הורגשה הלאומנות הגרמנית. בני הבכור, שהיה בן 14 וגמר בית ספר של הקהילה היהודית בברלין, לא רצה בשום אופן להיכנס לגימנסיה גרמנית. הוא שמע שהילדים הגרמנים מתרפים ומגדפים את ילדי היהודים. שלחתי את הילדים הבכירים לארץ ישראל שילמדו בגימנסיה עברית והחלטתי לנסוע עם אשתי כעבור זמן, אחרי הקונגרס. קווייתי שאמצא בקונגרס אנשים המכירים את טשרניחובסקי ויעזרו להוצאת ספריו. באמצעותו של העסקן הציוני האמריקני אברהם גולדברג הכרתי עסקנים ציונים אחרים שהבטיחו לי לתת את הדרוש להוצאת שירי טשרניחובסקי. היו לי גם הבטחות של ציונים אירופים.

הקונגרס בציריך היה מענין מאוד. היה זה אותו קונגרס שבו אישרה הסוכנות היהודית שישתתפו בה לא רק ציונים אלא גם אוהדי הציונות. היה מאבק גדול נגד שיתוף הפעולה כזה. ראשי המדברים נגד היו ז'בוטינסקי וגרינבוים. ניצח ד"ר וייצמן. נתקבלו לסוכנות העסקן היהודי האמריקני מארשל ואחרים. גם שלום

אש ואוסקר גרוזנברג בצטרפו. זו הפעם הראשונה שמעתי נאום של גרוזנברג לא ברוסית אלא בגרמנית. היה זה גרוזנברג אחר, שנחלש מאוד. כשראה אותי גרוזנברג מיד הכיר אותי וביקשני להיפגש אחרי הישיבה. לבי כאב כשמעתי את חוויותיו. ספרתי לו שאני עולה לארץ ישראל ושם יש בתל-אביב רחוב על שמו. בקונגרס נפגשתי גם עם ז'בוטינסקי שאמר לי שאנו עומדים בארץ ישראל בפני פרעות שיתארעו בקרוב. מאוד היה רוצה לנסוע לא"י אבל הממשלה האנגלית אינה נותנת לו להיכנס.

אחרי הקונגרס עליתי לארץ ישראל עם משפחתי, להשתקע בה.

רשמים ראשונים בארץ ישראל

בשנת 1929 החלטתי לנסוע לארץ ישראל, דרך פאריס ומרסיי. רציתי להפגש עם גיידיץ שהיה מעונין בהוצאת כתבי טשרניחובסקי, והיה בימים ההם עשיר מאוד. שהייתי ימים אחדים בפאריס. הוא אמנם הבטיח לעזור לי והייתי שקט לגמרי.

בפאריס נודע לי על מותו בדמי ימיו של ידידי מימי היותי סטודנט בפטר-בורג, יצחק גופר, שופט השלום היהודי הראשון בארץ. וזכר אני שבהיותו סטודנט במחלקה הערבית-עברית והסורית-פרסית בפטרבורג חלם רק על ארץ ישראל. הוא היה היחיד מבין כל הסטודנטים מבחינה זאת. שאף לנסוע מיד. כשסיים את לימודיו נסע לקושטא ולמד שם את החוקים הטורקיים הקיימים גם בא"י, כדי שיוכל להיות שם שופט, ובאמת היה כך. הטרגדיה שלו היתה שמת לא בארץ ישראל אלא בפאריס. הדבר היה ימים אחדים לפני שבאתי לשם.

באונייה שבה הפלגתי ממרסיי לא"י היו ארץ-ישראלים רבים, שהיו בחו"ל בימי מאורעות 1929 וחזרו עתה למשפחותיהם. תיירים היו מועטים מאוד. כל השיחות נסבו על המאורעות וכל אחד סיפר על המכתבים שקיבל מבני ביתו. רוב הארץ-ישראלים דיברו ביניהם עברית, וקשה היה לי לדבר איתם, משום שהייתי רגיל להברה האשכנזית והם דיברו בהברה ספרדית. כששאלתי מה פירוש מלפפון ומה פירוש סבון, חשבו אותי לעם-הארץ גמור. אמנם ידעתי שבתלמוד יש המלה מלפפון, אולם מי יודע מה פרי הוא זה. וסבון היא באמת לא מלה עברית. בשעת ההפלגה באוניה חל יום הכפורים. נמצא חזן מבין אנשי ארץ-ישראל. היה זה אחד מימי יום כיפור הנוראים בחיי. הזכירו נשמות חללי הפרעות, ביחוד בחברון ובצפת, שם גפלו יהודים אדוקים, ביניהם נשים וטף, שלא יכלו להתגונן.

למחרת יום הכיפורים נודע לנו שלא יתנו לנו לעגון ביפו, משום שאוניות עומדות ביפו הרחק מן החוף והערבים מעבירים את הנוסעים בסירות. אחרי המאורעות אין מאמינים לערבים, ולפיכך הוחלט שהאוניה תסע לאלכסנדריה ומשם נסע ברכבת ממצרים לתל-אביב דרך קנטרה. זו דרך המדבר והיא חמה מאוד, והנסיעה ברכבת לא היתה קלה. אחרי קנטרה באה משטרה יהודית ובדקה את הדרכונים שלנו. אליה נלווה שוטר אנגלי שדאג שיבואו רק אלה שמותר להם לבוא. כשהגענו לתל-אביב ויצאנו מתחנת הרכבת, ראינו עגלונים ובעלי-בתי מלון שהזמינו לבוא אליהם. מכוניות עדיין לא היו בתל-אביב ליד הרכבת. כשכנסתי לעגלה לנסוע למלון "נורדוי" ברחוב נחלת בנימין ראיתי, שיתר בעלי-

המלון קינאו. זכרתי את תל-אביב מלפני 15 שנה, כשבאתי כתייר בשנת 1914, ואז היה רחוב נחלת בנימין קטן מאוד, עד שלא הכרתיו עכשיו. ביחוד נבנו בתים רבים בימי העליה של יהודי פולין. היו כבר בתים ברחוב שינקין, ורחוב מזא"ה היה מלא צריפים. אף על פי שכבר עברו חדשים מאז המאורעות, עדיין היה מצב רוח מדוכא. אמנם תל-אביב לא סבלה, היא התגוננה יפה. אבל היו גם קרבנות. בין היתר נהרג בנו של העסקן יצחק לייב גולדברג, בנימין, שנסע ליפו להגן על יהודים.

בתל-אביב פגשתי על כל צעד ושעל מכרים מברלין ומרוסיה, שכולם באו לפני שנים אחדות. בין היתר נפגשתי עם ד"ר פאני שארגארוודסקאיה, אשה מאוד מענינת. בפטרבורג היתה עסקנית ציבורית וידועה כמומחית לספרות עברית. סיפרו שהיתה מבית אדוק, כבר ידעה עברית כבחורה, וברחה מן החופה לחוץ לארץ ללמוד. קיבלה תואר דוקטור וכתבה דיסרטציה על התלמוד. אחרי כן חיברה ספרי לימוד וכן סטנוגרפיה עברית. בסטנוגרפיה עברית היתה ראשונה, אף כי נמצא בארץ ישראל אדם שהציע סטנוגרפיה עברית לפי שיטה אחרת. על חיבתה לעברית סיפרו הלצות. אמרו עליה כי כשבאה לארץ ישראל וראתה ברחוב שוטר לבוש מדים, מדבר עברית, התנפלה עליו בנשיקות מרוב התלהבות. כשבאנו לארץ עזרה לנו הרבה בזמן הראשון.

סידרתי את משפחתי והחלטתי לעשות סיור קצר בארץ ולהתודע לסופרים, אם כי את רובם הכרתי מקודם. ביקרתי תחילה בחיפה. עדיין לא גרו יהודים בהר הכרמל. היו חווילות אחדות של נוצרים ורק אחת נמכרה ליהודי, הוא הציוני י. ל. גולדברג, אבל הדר הכרמל כבר היה בנוי בחלקו הגדול. חיפה נחשבה לעיר העתיד. טיילתי בעמק, ונהלל עשתה עלי רושם רב. כשהייתי בפעם הראשונה בארץ פגשתי יהודים שעבדו בפרדסים, ואילו בנהלל ראיתי שיהודים עוסקים בגידול עופות ובקר. היתה הרגשה שיש עתיד להתישבות היהודית.

בירושלים הייתי במערכת "דואר היום" ומצאתי שם את אורי צבי גרינברג ואת י.ה. ייבין. העתון נערך שנים אחדות על ידי ז'בוטינסקי. הוא גר אז בארץ ישראל ושימש מנהל של חברת הבטוח האמריקנית "יהודה", אבל כשנסע לקונגרס הציוני בציריך לא יכול לשוב. זמן-מה נמשך העתון בכיוון רביוניסטי על ידי ייבין ואורי צבי גרינברג.

לאחר הסיור שהייתי בתל-אביב כשלושה שבועות. את הביקור הראשון עשיתי אצל חיים נחמן ביאליק. הוא היה מודאג מאוד לרגל המצב הקשה של השבועון "מאזנים", בטאון הסופרים העברים. הדברים הראשונים שאמר לי נסבו על האבידה הגדולה במותו של העתונאי שמואל צ'רנוביץ ("ספוג") אחיו של רב צעיר שיצר את העתון. סיפרתי לו שאני הכרתי את צ'רנוביץ מנעורי. היו אצלנו פובליציסטים ועורכים וקורספונדנטים בעברית, אבל לא עתונאים במובן אירופי. כשהתחיל לעבוד ב"הזמן" בעריכתי בשנת 1905 הכירו הכל, שהוא העתונאי האמיתי. כשצריך היה לשלוח את מישהו לחקור דבר ולמסור דו"ח, ברור שהיה זה צ'רנוביץ. כשארע הפגרום בצ'רנוב ליד ז'טומיר, שבו נהרגו עשרה בחורים צעירים של ההגנה העצמית, שלחו את צ'רנוביץ והוא מסר דו"ח מפורט. כשעשה שלום עליכם

סיבוב בכמה ערים וחלה פתאום בברנוביץ, שלחו את צ'רנוביץ והוא נתן תיאור מסעי שלום עליכם ושיחה איתו על ערש דוי. אחרי כן, כשהתחילו לצאת בווארשה העתונים ביידיש, קמו גם עתונאים יהודים, אבל צ'רנוביץ היה הראשון, ביתוד בעברית. הוא הספיק להימלט מאוקראינה לארץ ישראל ומיד התחיל לעבוד בוועד הלאומי. והוא גם שיסד את השבועון העברי הראשון בארץ, "מאזנים".

ביאליק סיפר לי גם על המוסד שיצר, "אהל שם". נמצא יהודי בשם בלום שבא מאמריקה והקים בית חרושת לשיניים תותבות, והצלחה. הוא נדב שלושת אלפים ליי"ש לבנין בית שבו אפשר יהיה להתאסף בכל שבת ולנאום על נושאים שונים. ואכן נתקיימו ב"אהל שם" שחרית-שבת ושאר פעולות תרבות בתל-אביב הקטנה במשך שנים רבות.

אני מבקר בברלין ובווארשה

לא יכולתי להישאר בארץ זמן רב. היו לי התחייבויות לגבי כתבי טשרניחובסקי, שהוחלט להוציאם במהדורת יובל בעשרה כרכים. כרך אחד נמסר לדפוס יהודי בברלין וכמה כרכים נמסרו לדפוס "ראם" בוויילנה — הוא הדפוס של "האלמנה והאחים ראם". לבעלי הדפוס הובטח תשלום תוך חודשים אחדים, אך הם הודיעו שעדיין לא קיבלו את כספם. יצאתי לחוץ לארץ כדי להזכיר לבעלי ההבטחות את הבטחותיהם.

הגעתי לברלין בסוף 1929. הרעשתי את העולם ונאסף סכום מסויים, וממנו נתתי חלק לטשרניחובסקי, שמצבו החומרי היה דחוק ביותר, וחלק שלחתי לבתי הדפוס. בסוף 1929 היה משבר קשה בבורסה העולמית, וביחד באמריקה, ומזה סבל גם יידי העסקן יצחק ניידיץ, שדווקא בו הייתי בטוח שימלא את הבטחתו. ואכן השתדל ושילם את חלקו. האחרים שהתחייבו בכלל לא ענו. כדי להמשיך בהדפסה היה עלי לחזור על הפתחים. מעולם לא הורגלתי בכך, אבל לא היתה לי ברירה.

בינתיים הייתי מסתכל בחיים הפנימיים של הציונים הרוסים שנשארו בגרמניה, ובחיי היהודים שבאו מן המזרח. כבר הורגש בגרמניה הלך הנפש האנטישמי, ואף על פי כן לא עלתה על הדעת שיבואו הדברים לידי נאציות. שוחחתי עם אחדים מידידי שהיה בידם כסף לעלות לארץ. שאלתי למה הם דוחים את הדבר. היו שאמרו כי כדי לעלות עליהם למכור את הבתים שקנו בימי האינפלציה, ודווקא עכשיו מועטים הקונים והמחירים ירודים. זוכרני שביאליק כתב מכתב לידידו ד"ר פינס, שהוא טועה אם הוא מצפה למצב יותר טוב למכירת בתיו. יהיה מצב גרוע יותר. "מכור ובוא". פינס הראה לי את המכתב וצחק: "ביאליק היושב בארץ חושב שהוא מבין את המצב יותר מאשר אנחנו כאן". גם אני לא האמנתי שיתרחש מה שהתרחש, אולם לאחר זמן נזכרתי באותו מכתב.

מכיוון שלא נאסף כסף מספיק להוציא את עשרת הכרכים, לא היתה לי ברירה אלא להאריך את שהותי בחוץ-לארץ. החלטתי לבקר בפולין וגם לראות את ויילנה, שהיתה כמעט עיר מולדתי.

כשבאתי לווארשה מצאתי בה שינוי גדול במשך שלוש השנים. בשנת 1927

דיברו יותר עברית מאשר בשנת 1930. היהודים דיברו עתה עם ילדיהם פולנית, אף על פי שלא היו מרוצים מן המשטר. האנטישמיות היתה מורגשת מאוד, אבל רק מועטים חשבו על עליה לארץ ישראל. המשבר של שנות 1924—1925, שגרם לעליה אבל גם לירידה, השפיע על כך שרק אחוז אחד חשב לחסל את העסקים בפולין ולבוא לארץ-ישראל עם הון גדול. אבל התנועה הציונית היתה חזקה.

דעתי היתה, שפולין תבוא בקרוב בין הפטיש והסדן, בין ברית המועצות וגרמניה. פירסמתי מאמר ב"היינט", שפולין עומדת בפני סכנה גדולה. טענתי שברית המועצות אינה פוסקת מלכתוב בעתוניה שמתכוננת מלחמה. רוסיה היתה בימים ההם ביחסים טובים עם גרמניה. כידוע עשתה גרמניה בשנת 1925 חוזה עם ברית המועצות בלוקארנו והיו שמועות שיש בחוזה סעיף חשאי על פולין, אשר על פיו רוסיה צריכה לקבל בחזרה את כל המקומות שפולין קיבלה מרוסיה בשנת 1920, אחרי התבוסה הסובייטית בימי לגין, כגון רובנו, גרודנו וביאליסטוק; ואילו גרמניה תקבל את הפרוודור ואת דנציג. ברור היה שאם גרמניה ורוסיה ילחמו נגד פולין, לא תוכל פולין לעמוד בפניהן. צרפת ואנגליה לא היו מוכנות אותה שעה לבוא לעזרת פולין.

בשנת 1930, כשהייתי בפולין, עוד אי-אפשר היה לראות מראש שיבוא היטלר. אבל מכיוון שפולין היתה מוקפת משני צדדיה אויבים, רוסיה מצד אחד וגרמניה מצד אחד, לא יכלה להיות מקום מנוחה ליהודים. אילו השכילו היהודים, היו לוקחים את קצת הכסף שבידיהם ועולים לארץ. לבעלי אלף ל"ש היתה ארץ-ישראל פתוחה, ובידי יהודי פולין היו סכומים גדולים מאלה. דיברתי עם כמה יהודים על כך. גם עורך ה"היינט", יאצקאן, אמר לי שהוא מטיף באותו כיוון, אבל הוא עצמו חשב לא על ארץ-ישראל אלא על פאריס, שהוציא גם שם עתון בשם "פאריזער היינט".

תפקידי לאסוף כסף להוצאת ספרי טשרניחובסקי לא היה קל. בווארשה ובלודו היו עשירים יהודים גדולים, שלפי דבריהם הם מסורים לעברית, אבל כסף לא נתנו. התוודעתי אל הרב של ווארשה, פרופ' שור, ודיברתי איתו על ספרות ודברי הימים, אבל כשהגיעו הדברים לאיסוף כסף אמר שהדבר אינו נעים לו, ויש לו מטרות אחרות לאסוף בשבילן כסף. בכל זאת אספו עסקנים אחדים סכום מסויים שהספיק להמשיך את המהדורה.

אני כותב ב"הארץ"

לאחר שחזרתי לתל-אביב, החלטתי שלא לבקר עוד באירופה. התחלתי ללמוד את בעיות הארץ. כשהייתי באירופה פירסמתי מאמר על ארץ ישראל והרהרתי אחרי כן אם הייתי זכאי לכתוב מאמר כזה בהיותי בחוץ לארץ. שם המאמר היה "אל תלכו בדרכי הצאר". הדבר היה כשנתקבלו בברלין ידיעות, שבתל-אביב הוצג מחזה ביידיש והדבר גרם לתגרה. טענתי שרק השלטון הצארי אסר להציג מחזות באוקראינית ובלטיאית, ואסור לנו בארץ-ישראל ללכת בדרכים אלה. אחר-כך נמלכתי שלא צריך הייתי לכתוב זאת בלי להיות בעצמי בארץ. ייתכן שאילו הייתי בארץ הייתי כותב אחרת. על כל פנים החלטתי שלא אכתוב על ארץ-ישראל עד שאכיר את המצב, אבקר באסיפות, אשמע דעות המפלגות ואסתכל בחיי הציבור.

באותם ימים התנהל מאבק גדול בנוגע לעבודה עברית בפרדסים. התעשייה הראשית היתה פרדסנות. פרי הדר היה היצוא היחיד. הפרדסנים הותיקים העסיקו גם פועלים ערבים. ההפרש בין פועלים יהודים וערבים היה גדול מאוד. הערבים היו לוקחים לשכרם עשרה גרוש ליום והיו עובדים יותר משמונה שעות ואילו היהודי היה מקבל 20 גרוש, ז.א. דולאר ליום, ולא עבד יותר מ-8 שעות ליום. השאלה היתה כואבת עוד מלפני מלחמת העולם הראשונה, אבל בימים ההם היו מועטים שהעסיקו רק פועלים יהודים, ורוב הפרדסנים העסיקו יותר ערבים מיהודים. אחרי מאוראות 1929 עבדו אצל היהודים רק פועלים ערבים, אבל כעבור שנה התחילו פרדסנים רבים שוב להעסיק פועלים ערבים מחמת ההפרש הגדול בשכר. עסקנים יהודים, ואף סופרים, היו עומדים במשמרות ליד הפרדסים למנוע עבודה ערבית. בין היתר עמד במשמרות גם טשרניחובסקי. ביאליק לא הסכים לעמוד במשמרת. הוא אמר שהוא מבין לרוחם של הפרדסנים שאינם יכולים לשלם מחיר גבוה לכל הפועלים. העתונים "דבר" ו"הארץ" נלחמו לעבודה עברית, ואילו "דואר היום" טען לעבודה מעורבת. מפלגת הפועלים לא נאבקה נגד הפועל הערבי אלא נגד עבודה זולה. היא טענה שהפרדסן יכול לשלם מחיר אחיד של 20 גרוש.

בארץ-ישראל היו בימים ההם שתי מפלגות ראשיות; מפא"י והציונים הכלליים. המפלגה הרביזיוניסטית היתה קטנה מאוד. בימים ההם כבר היתה קיימת מפלגת פועלים קטנה של רביזיוניסטים. בשאלת העבודה היו גם הם בעד עבודה עברית; אך הם התנגדו לאחד במאי, לאיגודים מקצועיים ולשביתות. היחסים בין הציונים הכלליים ומפלגת הפועלים היו מתוחים מאוד. בישיבה בעניני תרבות, שבה השתתפו גם אזרחים וגם פועלים, אמר עסקן חשוב של מפלגת הפועלים: "עוד יבוא יום ויחלקו את הפרדסים שלכם בין הפועלים". הוא לא נתכוון שהזמן קרוב, אלא שהעתיד שייך לסוציאליזם. דבר זה עשה רושם קשה על הפרדסנים ועל הציונים הכלליים. מפלגת הפועלים עצמה לא היתה מרוצה שאחד מהם אמר זאת. היחסים היו מתוחים, כי הפרדסנים העסיקו ערבים ועדיין היה חוסר עבודה בין הפועלים היהודים. את המצב ניצלה המפלגה השמאלית, "השומר הצעיר", שהיתה קרובה לקומוניזם. הם האמינו שבברית המועצות יש באמת ממשלה סוציאליסטית ושהסוציאליזם עומד לנצח בעולם. "השומר הצעיר" היה מפרסם מזמן לזמן קונטרסים, והאידיאל שלהם היה "אוק-טובר", כלומר המהפכה הסובייטית. אנחנו, שבאנו מרוסיה, וידענו שאוקטובר החריב את היהדות הרוסית הגדולה, לא יכולנו לשמוע בשקט מזמור שיר לאוק-טובר. היתה לי שיחה על כך עם אוסישקין, שידע היטב מה שגרם אוקטובר ליהדות. בכל זאת תמך ב"השומר הצעיר" משום שנתיישבנו על הקרקע. הוא אמר שזהו העיקר. סופם שישכחו את אוקטובר ויהיו מסורים להתישבות היהודית. אוסישקין, שהיה נמנה על האגף הימני של הציונים הכלליים — במשרתו כנשיא לא נתן דעתו על הכיוון של המתיישבים.

הרביזיוניסטים לא ניצלו את האפשרות להתיישב על הקרקע. הם נשאר ביער. היחסים בין הסתדרות העובדים הכללית ובין הסתדרות העובדים הלאומית

של הרביזיוניסטים הוחרפו בשל הפרת שביתות, ועל קרקע זה הגיעו הדברים לידי תגרות. ביחוד שנאו הפועלים את תנועת בית"ר. ז'בוטינסקי לא יכול לבוא לארץ מחמת איסור השלטון הבריטי ואף ההנהלה הציונית לא נתנה סרטיפיקטים לרביזיוניסטים. דבר זה החרף את היחסים.

הישוב היה עדיין קטן מאוד. בשנת 1930 עשתה ממשלת המנדט מיפקד. הוזכרו שכל הגרים בארץ שלא כחוק, ז.א. תיירים שלא עזבו את הארץ, יקבלו היתר ישיבה אם יבואו למיפקד. לפיכך היה זה מיפקד נכון — 175 אלף נפש. תל-אביב גדלה מיום ליום. לשם קבלת רשיון כניסה היה העולה זקוק לאלף ל"ש. אבל יהודים מצאו עצה והיו לווים כסף ומחזירים אחרי כן. התחילו נפתחים בתי חרושת קטנים, לא ליצוא אלא לשוק הפנימי. נפתחו גם בתי דפוס, אף על פי שקשה היה למכור ספרים עבריים.

משני העתונים שהיו קיימים בתל-אביב היה האחד, "דבר", מוחזק על-ידי הסתדרות הפועלים, ואילו העתון האזרחי "הארץ" נמצא במצב קשה מחמת ההתחרות עם העתון האזרחי השני, "דואר היום" בירושלים. האוכלוסיה הקטנה לא יכלה להתחזק שלושה עתונים יומיים, ובפרט שחלק גדול לא ידע בכלל לקרוא עברית. לא כולם דיברו עדיין עברית, ביחוד לא הנשים. ברחוב היו שומעים הרבה רוסית ויידיש. הצוות של העתונים היה קטן, המשכורת היתה זעומה. לולא הגדבן דוד כהן מברלין, שבנה בית דפוס ל"הארץ", לא היה העתון יכול להתקיים. הדפוס עבד כקואופרטיב ואת ההכנסות היו מחלקים לפי הסכם. בשביל "דואר היום" בירושלים היה איתמר בן אבי" משיג כסף מלונדון וממקומות אחרים בחוץ לארץ. פירסמתי מאמרים ב"הארץ" ללא שכר סופרים. הייתי גותן העתק מכל מאמר שהייתי שולח ל"מארגן ז'ורנאל", והמשורר שלונסקי היה מתרגם אותו ומוסר לדפוס. יכולתי לכתוב עברית, אבל מאמר שכבר כתבתי ביידיש קשה היה לי לתרגם לעברית. כך היה נוהג גם נחום סוקולוב, שהיה גותן העתק ממאמריו ביידיש ושלונסקי היה מתרגמם, ואפילו מצטיין בחיקוי סגנונו המפורסם של סוקולוב. ביאליק אמר לי שיש לשלונסקי "חוש גאוני" לעברית.

בכל זאת כתבתי לעתים מאמרים בעברית, מלכתחילה ל"הארץ", כשהדבר היה נוגע לתל-אביב עצמה. את המאמר הראשון כתבתי משום מעשה שהיה: אשת שמש בבית הכנסת של "מושב זקנים" חלתה בשבת פתאום; נקרא רופא והוא אמר שיש לעשות ניתוח דחוף בבית החולים "הדסה". לפי הנוהג צריך היה לשלם בבית החולים 3 ל"ש מראש. אבל הדבר היה כאמור בשבת ולשמש לא היה כסף והוצרך ללכת ללוות. הדבר נמשך עד הערב, וכשהביא 3 הל"ש כבר היה מאוחר והאשה מתה. הדבר זעזע אותי. כיצד יכול לקרות דבר כזה בעיר העברית הראשונה בעולם? זכרתי סיפור דומה מן הזמן שהייתי בפטרבורג. ד"ר קצנלסון סיפר לי כי אצל יהודי אחד שגר בפטרבורג בלי רשות ישיבה קרה בלילה שהיה צורך דחוף בניחוח. הביאו אותו בלילה לבית חולים והרופאים הבינו שהוא יושב בעיר שלא כדת. מה עשו? לא שאלו כלל לשמו אלא עשו מיד את הניתוח, וכשהבריא כעבור שלושה שבועות שלחו אותו הביתה בחשאי שהמטרה לא תרגיש. הם התנהגו באופן אנושי מאוד. ודווקא בארץ-ישראל קרה ההיפך.

כתבתי מאמר והבאתי למערכת. מצאתי שם חברים מן הימים שעבדנו יחד במוסד קבה בעתון "העם". סיפרתי את תוכן המאמר וחיכינו לעורך, משה גליקסון. אחד מחברי המערכת, א. ליטאי, שגם איתו עבדנו יחד במוסקבה, אמר לי ש"הארץ" לא ידפיס מאמר בנוסח שכתבתי אותו, "אף על פי שגליקסון הוא ידידך הקרוב". הוא גם הוסיף שגליקסון איננו אוהב שכותבים בטון קפדני, ובפרט על מוסד חשוב כמו "הדסה". אבל ליטאי חשב וטעה. גליקסון הדפיס את המאמר כמו שכתבתי. תינו. הוא הכתיר את המאמר בכותרת "היתכן?". המאמר עשה רושם והנהלת "הדסה" התנצלה והודיעה ששוב לא יקרה כדבר הזה, ואמנם לפי מיטב ידיעתי לא קרה. אמנם היו מאמרים שגליקסון לא נטה להדפיס אותם, לא משום שלא הסכים לתוכנם אלא משום שהיתה בהם פגיעה באישים חשובים. הודמן לי דווקא לפגוע באישיות שכיבדתי מאוד, משום שיש לי עקרון שאין משוא-פנים אפילו לגדול ואפילו לאהוב. המאמר היה נגד פרוץ אלברט איינשטיין, שזכיתי להיפגש איתו ולשוחח איתו בברלין אחרי מאורעות תרפ"ט. השופטים האנגלים התייחסו כידוע בחסד לערבים, אבל שלושה רוצחי נשים וטף דגו למוות. ימים אחדים לפני הוצאת פסק הדין לפועל בא מברק מברלין לנציב העליון בחתימת אלברט איינשטיין, אוסקר כהן וארנסט טולר בבקשה לתת חנינה לערבים. אותי התמיהה חתימתו של איינשטיין. טענתי: אמנם איינשטיין הוא נגד משפט מוות ואף אני נגד משפט מוות, אבל ידעתי שכמה פעמים פנו לאיינשטיין שיבקש חנינה ליהודים שנידונו למוות במוסקבה על חטאים הרבה יותר קטנים, כמעט אפסיים, לעומת אלה שהוא מבקש עכשיו חנינה לעושיהם, והוא לא רצה להתערב. כיצד הוא מתערב עכשיו כלפי בית משפט שאין לחשוד בו שהוא מחמיר ביותר לערבים? גליקסון עיכב את המאמר זמן מה ולא פרסם אותו. פירסמתי אותו ב"העולם" בלונדון.

פולמוס על שירו של ביאליק

שנת 1930 היתה קשה מבחינה כלכלית. וביחוד היה קשה מצבו של הסופר היהודי. לא היה לקהל הקוראים כסף לקנות ספרים. גם מצבו של המשורר העברי הגדול ביותר, חיים נחמן ביאליק, היה בכל רע. הקהל הרחב לא ידע עד כמה חי המשורר במצוקה. היו באים אליו לביקור כליל שבת ונאספים בגן מסביב לביתו. ביאליק היה מדבר והיה שמת. הוא עשה הרבה למען אחרים וכתב מכתבים בבקשת עזרה לסופרים נצרכים, אבל בביתו שלו היתה דלות. הייתי מבקר אותו פעמים אחדות בשבוע ושוחחתי איתו הרבה. הוא לא דיבר אף מלה על מצבו. הוא דאג ביחוד למצבו של השבועון העברי, בטאון אגודת הסופרים, "מאזנים". היה שופך את לבו לפני בדבר ההתקפות נגדו בשבועון האחר, "כתובים". קמה בימים ההם חבורת שלושה סופרים: אליעזר שטיינמן, אברהם שלונסקי וישראל זמורה, והם מתחו ביקורת חריפה על ביאליק על יחסו הטוב לסופרי יידיש, שלום אש ופרץ הירשביין. כשבאו לבקר בארץ, בילה איתם ביאליק ודיבר איתם יידיש. יריבין, שחיפשו חטאים בו, ראו בזה חטא כלפי העברית. ביאליק אהב יידיש ואפילו כתב שירים ביידיש. בבית דיבר יידיש עם חותנו וחזנתו וגם עם אשתו. כשהיה נוסע היה כותב לה מכתבים ספרותיים יפים ביידיש (כמה מהם נדפסו). דיברתי

הרבה עם ביאליק על יידיש בעתיד. כשהיה בברלין הרצה כמה הרצאות על העתיד של יידיש. הוא טען, שלפי ההתפתחות ההיסטורית לא יתכן שיהיו ליהודים שתי לשונות, גם שפת המדינה וגם שפה מיוחדת. בכל זאת ראה חשיבות ביידיש לדור ואולי עוד לדור, אבל לעתיד יכולה להיות רק עברית בארץ ישראל כשפה היחידה. הוא הוכיח שגם בבבל דיברו יהודים ארמית והיא נשכחה, ונשארה רק בספרות. התוכחתי איתו. אמרתי לו שיהיה זה אסון אם תיפסק יידיש ובכל הארצות בגולה ידברו אנגלית או פולנית; דבר זה יגביר את ההתבוללות. בימים ההם עוד דיברו שמונה מיליון, ואולי יותר, יידיש. כן אמרתי לו שלדעתי תחזיק יידיש זמן רב בארץ-ישראל, אולי יותר מאשר במקום אחר. אמנם אנחנו מאמינים שתהיה לנו מדינה, אבל עד אז יעברו שנים רבות, והשפה האחת שתחבר את כל עולי פולין, רומניה, ליטא, אפריקה הדרומית, וכן הרבה מאמריקה ומארגנטינה, תהיה יידיש. ביאליק היה עונה לי: "כל זה נכון, אבל אני מדבר על העתיד הרחוק". שנינו לא יכולנו לראות מראש מה יקרה לכל יהודי פולין וליטא ורומניה. כן לא יכולנו לתאר לעצמנו, שהמדינה תקום כל כך מהר.

המצב החומרי של ביאליק הלך הלוך ורע עד סוף שנת 1930. הוצאת "דביר" היתה במצב קשה ביותר ולא יכלה לתת לביאליק אפילו סכום קטן לפרנסתו. אבל בארץ ישראל היו החנויות גותנות אשראי. רק מעטים קנו במזומנים. בחנויות המכולת היו גותנים אשראי לחודש או לשנים, וכשצטבר סכום ניכר היו לוקחים גם שטר שאפשר היה לפדות בבנק. השטרות הרגילים היו מעשר עד עשרים לירות, אבל החוב של ביאליק גדל עד 300 לירות. הוא היה אולי היחיד שהיה חייב כל כך בחנות המכולת, אבל החנווני ידע שהכסף לא ילך לאיבוד, שביאליק ישלם. אולם ביאליק היה מתבייש לקנות. פעם נכנס אליו בנוכחותי מזכירו פוגרבינסקי. אמר לו ביאליק: "אני זקוק לסיגריות ואין לי היכן לקנות. אני מתבייש ללכת לחנות. לך וקנה בשבילי".

כשהגיע שוק הספרים העבריים לידי משבר, פנו מו"לים אחדים לביאליק שיעמוד בראש תנועה למען הספר העברי. אחד מבעלי המרץ בין המו"לים היה נחום טברסקי, שקיבל את מלאי הספרים של הוצאת "שטיבל". טברסקי הציע לביאליק לצאת עמו לווארשה, ואולי להזמין גם את סוקולוב ולעשות תעמולה שהיהודית הפולנית תמצא בקרבה 3000 קונים תמידיים לספר העברי. בסופו של דבר לא נסע סוקולוב; נסעו רק ביאליק וטברסקי.

הנסיעה הצילה את ביאליק מבחינה כספית. הוא הרצה בכל עיר ועיר. ליהודים היתה אורה ושמחה, וביאליק היה מאושר שיכול לשלם לחנויות וגם את ההלוואה שקיבל מאת ד"ר מגנס בצר לו.

בשנת 1931 היה ביאליק בקונגרס הציוני בבזל. באותו קונגרס דרש ז'בוטינסקי סקי שהקונגרס ינסח את המטרה הסופית של הציונות שהיא — מדינה יהודית. הקונגרס לא קיבל הצעת ז'בוטינסקי וז'בוטינסקי קרע לעיני הכול את כרטיס הקונגרס שלו. אבל כל הקונגרס היה גם נגד וייצמן, והוא לא נבחר לנשיא ההסתדרות הציונית. ביאליק התמרמר מאוד שהקונגרס לא בחר בוויצמן. הוא היה מחסידיו של וייצמן. הוא גם כתב שז'בוטינסקי הוא אישיות גדולה, אבל הוא

דורש דברים שלא ניתנו להגשמה. במכתבו לאשתו שיבה מאוד את צירי סיעת הפועלים מארץ ישראל וכתב שמגהיגיהם הם המוכשרים ביותר ואינם בעלי דמיונות. ביחוד שיבה את נאמו של חיים ארלוזורוב ואפילו נשק לו אחרי הנאום. באותה שעה פירסם ביאליק שיר בשבועון "מאזנים" בשם "ראיתיכם שוב בקוצר ידכם". בשיר נמצאות מלים קשות נגד אישים. לדעתי נכתב השיר נגד הרבניזם-גיסטים. אבל במכתב לא נגע באישיותו של ז'בוטינסקי. פניתי לרבניצקי, חברו הקרוב של ביאליק, ושאלתי לדעתו אם רצוי לעכב את פרסום השיר ולכתוב לביאליק את דעתי שאסור להשתמש בביטויים חריפים כאלה נגד אישיות כזו-טינסקי. זו היתה גם דעתו של רבניצקי. השתדלתי לעכב במערכת את השיר לשבועיים עד שתתקבל תשובה מביאליק. ביאליק ענה במכתב אלי שהוא מתפלא שאני סבור שהשיר הוא נגד הרביוניסטים. הוא הבריק למערכת "מאזנים" שיפרסמו את השיר. את מכתבו של ביאליק פירסמתי ב"הארץ".

מיד יצא אחד מעסקני הפועלים, לופבאן, במאמר חריף נגדי בעתון, למה התערבתי בענין. הוא אפילו האשים את ביאליק על מכתבו, משום שלדעתו מתכוון ביאליק באמת לרביוניסטים והמכתב אלי נכתב רק כדי שהדבר לא יזיק לפעולתו למען הספר העברי בפולין, שיש בה הרבה רביוניסטים. לופבאו טען נגדי שהייתי מעונין אישית בפרסום מכתבו של ביאליק משום שאני שותף להוצאת "שטיבל" שביאליק פעל למענה. הגשתי מיד תביעה לבית דין הכבוד של אגודת הסופרים שהעלילו עלי שעשיתי מה שעשיתי מטעמים חומריים. לא היתה לי שום שייכות להוצאת "שטיבל" לאחר שנמסרה לטברסקי, והייתי רק מעונין בספר העברי בכלל, ולא לשם זה כתבתי את מכתבי לביאליק. בית משפט הכבוד החליט שלא התכוונתי למטרה חומרית ועשיתי מה שעשיתי לשם שמים.

מעניין היה לדעת למי באמת נתכוון ביאליק באותו שיר. המשורר יעקב כהן, שהיה אז בווארשה ונמנה עם המפלגה הרביוניסטית, שאל מפי ביאליק למי נתכוון. לחש לו ביאליק שהוא מתכוון לחבורה שלזונסקי עמד בראשה ושמררה את חיי ביאליק בטענות בלתי צודקות.

על ביאליק וטשרניחובסקי

כשחזר ביאליק מסיבובו באירופה המזרחית ומצב הוצאות הספרים העבריות הוטב קצת, הורגש בביתו מצב רוח אחר לגמרי. שוב לא התביישו ללכת לחנות המכולת, כל החובות שולמו וביאליק התחיל להתענין יותר בצרכי ציבור ולדאוג לסופרים ולמלומדים שנשאר ברוסיה, להעלותם ארצה. הוא כתב על כך מכתב לגורקי שנמצא בקאפרי שבאיטליה. גורקי לא רצה הפעם להתענין בדבר, אבל היתה אפשרות אחרת. בימים ההם, בשנה הרביעית לתכנית החומש של סטאלין לתיעושה של רוסיה, היתה המדינה הרוסית זקוקה למטבע חוץ והיו נותנים לצאת לכל מי שיכלו לקבל תמורתו מטבע כזה מחוץ לארץ. עמדו על המקח. יש ששילמו אלף דולארים, אבל בפחות ממאתיים אי אפשר היה להשיג היתר יציאה. ביאליק השתדל מאוד בשביל המשורר והמבקר אברהם קריב. ביאליק החשיב מאוד את כשרונו וכתב עליו לקרן מן בניו-יורק שישלחו מכסת דולארים

גדולה ככל האפשר. הדבר היה נגד תקנות הקרן, שנוסדה לתמיכת סופרים זקנים או חולים. בכל זאת שלחו סכום לביאליק, אלא שזה לא הספיק. קרה מקרה, שלרגל מאמרי ב"הארץ" הושג הסכום. באוקראינה היה בימים ההם רעב והיו שולחים לשם חבילות או אפילו כסף. נוסד בארץ ישראל ועד שאסף כסף בשביל חבילות לסופרים ברוסיה, וכן לעסקנים ולמורים. בעתון אחד פורסמה ידיעה, שהטחנות הגדולות בחיפה אשר גוסדו בכספו של רוטשילד, שיש בהן גם מאפיה גדולה למצות, קנו מטען של חיטה מאונייה שבאה מברית המועצות במחיר זול, כדי לטחון קמח למצות. ברוסיה עצמה מתו מרעב, אבל כדי לקבל מטבע חוץ שלחו תבואה לחוץ לארץ. כתבתי מיד מאמר ב"הארץ" שיש להחרים את המצות משום שהקמח הוא גזילת רעבים. המאמר עשה רושם רב. הגהלת הטחנות התביישה ובאו אלי למשא ומתן. הם הסכימו לתת סכום כסף בתורת קנס, ואני אשלח את הכסף למען הרעבים ברוסיה, ואפרסם בעתון שההגהלה החליטה לנדב סכום לרעבים ואין מקום להחרמת המצות. עמדתי איתם על המקח בנוגע לסכום, ולאחר שהתיעצתי עם ביאליק באנו לידי הסכם על 400 דולארים. אבל היו שני תובעים: ביאליק דרש מאתיים דולארים, קצתם לשלוח לרוסיה לקריב שיוכל לעלות, וחלק לשני יתומים ברוסיה שביאליק ואשתו קיבלו על עצמם לאמצם. ואילו הרב אהרונסון מתל-אביב דרש שבכסף יישלחו חבילות לעסקנים ציונים רעבים. בא אלי גם זלמן רובשוב (לאחר זמן שר החינוך והתרבות בישראל, שור), שאשלח חבילה למשורר העברי אלישע רודין היושב במוסקבה וסובל רעב. הסכום לא הספיק כמובן לכל הדרישות הללו, אבל הייתי מרוצה שמאמרי הביא לכך שמשורר עברי יכול היה לבוא מברית המועצות, וגם משורר שני ועסקנים יוכלו זמן מה לאכול לשובע.

בימים ההם בא מרוסיה עסקן אודיסאי חשוב ושמו סובול. קרובים שלחו לו כסף שיוכל לצאת. סיפרו לי שבימי הרעב 1920—1921 עשה הרבה למען הסופרים היהודים באודיסה. את שאול טשרניחובסקי, שהיה חולה, הציל ממש ממות. נפגשתי איתו והוא סיפר לי עובדות איומות: אוסרים יהודים סופרים לשעבר, בעלי בתים וסתם יהודים ודורשים מהם שיתנו מטבע חוץ הגנוז אצלם. לא האמנתי למשמע אוזני. פניתי לביאליק ושאלתי אם אפשר להאמין לדברי סובול. ביאליק אמר לי: "האם תאמין לי אם אני אספר לך? כן תאמין לסובול. הוא אחד הישרים באדם. פרסם את הדבר בעולם". כך עשיתי.

בינתיים בא מחארקוב יהודי זקן שהיה בעצמו במאסר והיה נתון לעינויים קשים. הוא גם שמע מן התאים האחרים צעקות. ביחד עם ביאליק ויצחק לייב גולדברג באנו אליו, וביאליק חקר אותו. ביאליק נוכח שהוא מספר את האמת. חתמנו שלושתנו על גביית העדות והחלטנו לפרסם אותה בשלושת העתונים שהיו קיימים אז: "הארץ", "דבר", "דואר היום". כל העתונים פרסמו את המכתב. בעת ובעונה אחת נתקבלו בכמה מקומות באירופה ובאמריקה מכתבים מרוסיה בבקשות לשלוח דולארים, ואז כבר האמינו הכל. כעבור זמן-מה חדלו מברית המועצות המעצרים לסחית זהב או דולארים.

בינתיים הייתי עסוק עדיין בהדפסת כתבי טשרניחובסקי. דוד ילין, שהתחייב

בהיותו בברלין להשיג בארץ ישראל כספים, סייע קצת כדי להשלים את המהדורה. בינתיים בא גם טשרניחובסקי לארץ ישראל. מטרת בואו היתה לחבר מלון עברי לרפואה לפי החומר שהניח אחריו הרופא המנוח ד"ר אהרן מזיא. היתה זאת אישיות מעניינת. בנעוריו, בשנות השבעים של המאה שעברה, היה סוציאליסט, אבל מיד אחרי הפרעות עבר לחובבי ציון והחליט לעלות לארץ, לכשיגמור את לימודי הרפואה. היה מראשוני הרופאים במושבות. היה נוסע רכוב על חמור כדי לבקר חולים. שלמו לו מעט, בכל זאת אסף הון. הוא עבר לירושלים ושם היו לו חולים רבים, אבל הוא עסק לא רק ברפואה אלא גם במדע וביחוד בחקר הלשון. ביחד עם אליעזר בן-יהודה עבד במקצוע המונחים הרפואיים. אצלו נאספו אלפי פתקאות והוא הניח אחריו הון רב ללא צוואה, אבל היורשים ידעו שרצונו היה להוציא בכספו מלון. מכיוון שאי אפשר היה להדפיס את המלון כפי שהניח אותו המנוח והיה צורך למסור את העריכה למומחה, שיהיה גם רופא וגם יודע עברית, החליטו ביאליק וקלוזנר שטשרניחובסקי הוא האיש המתאים, והוא הוזמן לעבד את המלון. נקבעה לו משכורת של 25 לירות לחודש.

הישוב בארץ קיבל את טשרניחובסקי באהבה רבה. בזמן הראשון התגורר אצלי ורבים באו לבקר. אחרי כן נערכה לו מסיבת קבלת פנים. הוצאת המהדורה של כתביו הוחגה במסיבה גדולה שבראשה עמדו ביאליק, אוסישקין וקלוזנר. את הנאום הראשי נשא ביאליק, שהכריז כי הוא מעריך את סגנונו של טשרניחובסקי. אוסישקין הציע שאני אגיש לטשרניחובסקי את כל הספרים של המהדורה שהיו מונחים על השולחן. זה היה משא כבד, ובכל זאת עשיתי זאת ברצון.

טשרניחובסקי וביאליק היו כמעט בני גיל אחד: טשרניחובסקי היה צעיר מביאליק בשנה. את ביאליק הכרתי משנת 1905, ובכתב הכרתי אותו עוד מלפני כן. פגשתי הרבה אנשים שהיתה להם השכלה כללית יותר רחבה מזו של ביאליק, ואף בדעת היהדות היו גדולים ממנו, אבל לא הכרתי אדם שהיתה לו השכלה עצמית כזאת, לא מתוך ספרים אלא מתוך השראה פנימית. את טשרניחובסקי חיבב והעריך מאוד. בדרך הביתה מן המסיבה אמר לי: "אהבתי את פושקין, ואהבתי את טשרניחובסקי משום שיש לו הרבה מפושקין."

ביאליק כתב מעט בארץ ישראל. שירו "תחזקנה" נכתב לפני שעלה לארץ. ואילו טשרניחובסקי כתב הרבה על הארץ והיה משורר המדינה לפני תקומתה. היה בעל השכלה רחבה, ברפואה, במדעי הטבע, בספרות העולם, ביוונית וברומית. טוב-לב היה ואיש רעים.

על דרכו של טשרניחובסקי כמשורר ומספר

את שמו של טשרניחובסקי שמעתי לראשונה בראשית שנת 1899, בהיותי בווארשה בבית הוצאת הספרים "תושיה". מנהל ההוצאה היה סופר צעיר בשם סגל שבעל ההוצאה, בן-אביגדור, היה נשמע לו בכל ענייני הספרות. סגל סיפר לי כי ביזמתו קיבל בן-אביגדור ספר שירים חדש בשם "חזיונות ומנגינות" מאת משורר שאינו ידוע עדיין בציבור, אבל ברור כי יהיה אחד המשוררים הגדולים של הדור, והוא הצעיר טשרניחובסקי. הוא סיפר לי שבן-אביגדור פקפק בראשונה אם להוציא

ספר של משורר חדש; אחר-כך החליט לשלוח את השירים לבריינין שכבר היה ידוע כמבקר מומחה, על מנת שיכתוב הקדמה לאותם שירים, ואמנם כך עשה. בריינין היה הראשון שהכיר בטשרניחובסקי את משורר העתיד. סגל סיפר לי אז על חבריו באודיסה. בעיר היתה או חבורה של ארבעה צעירים המושכים בשבט סופרים: נחום סלושץ, יוסף קלוזנר, שאול טשרניחובסקי והוא, סגל, שתרגם אז את טורגנייב לעברית. ארבעתם היו הרצליאנים מובהקים. סגל מת כעבור זמן מה, אחרי ניתוח שנעשה לו בווינא.

בימי המהומה והמבוכה בשתכח ממני שמו של טשרניחובסקי, ונזכרתי בו רק ב-1906, כששלח סיפור ל"הזמן" שיצא בוויילנה. העורך של החלק הספרותי של הזמן, י. ברשאדסקי, היה מלא התפעלות מן הסיפור הזה. אולם שאר הסופרים ערערו עליו מפני הריאליזם שבו. טשרניחובסקי שכח את דבר הסיפור ההוא כשכינס את סיפוריו ופרסם אותם בקובץ מיוחד, וכשאני סיפרתי לו על כך, חיפש את גליונות "הזמן" בספריה הלאומית בירושלים, ומצא אותו והדפיסו בכתב-העת "גזית".

סופר שיבוא אחרי ימים רבים לכתוב ביוגרפיה על ביאליק, לא ייתקל בקושי מיוחד. יהיה די חומר. מה שאין כן ביחס לטשרניחובסקי. החומר המודפס — מועט הוא. שרטוטים על חיייו יש למצוא בסיפוריו, שאינם שאובים מעולם הדמיון בלבד אלא גם מן החיים, מחייו הוא. טשרניחובסקי פרסם סידרת סיפורים מחיי ה"זמסטוו" הרוסי, מחיי הרופאים, האיכרים ובעלי האחוזות במחוז חארקוב. סידרה זו נקראה בשם "מסיפורי ד"ר טנגבאום". שם תיאר אפיוזות מחייו, נעימות וגם בלתי נעימות. הוא לא הסתיר דבר. כן יש הרבה חומר על חייו באודיסה, בשורה של מונוגראפיות קצרות על גדולי אודיסה שהלכו לעולמם. מונוגראפיות אלו כתב מאוחר יותר, בשבתו בברלין. ב-1925 סח לי טשרניחובסקי שהוא רוצה לשלוח את בתו היחידה לפאריס, ללמוד שם באוניברסיטה, כי בברלין אין מקבלים גומרי גימנסיה ברוסיה הסובייטית. אך זו רעה חולה שאין לו אפילו להוצאות הדרך. יעצתי לו כי יכתוב עשר ביוגראפיות קצרות על אישים באודיסה, כליליינ-בלום, מנדלי, פרוג, לינצקי ועוד. את הביוגראפיות, אמרתי לו, אמסור לידי ל. מינץ על מנת שיתרגם אותם לידיש, ויודפסו בעתון "טאג" באמריקה שישלם לו שכר סופרים הגון. וכך הוזה. בזכות מונוגראפיות אלו, שנקראו "אודיסה המתה", קיבל מאתיים דולר שנחשבו אז לסכום הגון, ובתו נכנסה לאוניברסיטה.

לאמיתו של דבר ידע טשרניחובסקי יידיש היטב, ורוסית — אף יותר מזה, אבל מעולם לא כתב דבר ספרותי בעל ערך בשום לשון מלבד הלשון העברית. בשעה שכבר חיינו שנינו בארץ-ישראל, כשגה לפני מלחמת העולם השנייה, כשטשרניחובסקי היה עוד תוסס וכוחו עמו, הצעתי לו שיתחיל לכתוב זכרונות חייו. הוא הביט עלי בתמיהה. אמרתי לו: אספר לך מעשה שהיה. היה איש בפטרבורג שגם אתה הכרת אותו היטב, ושאני הערצתי ואהבתי אותו אהבת נפש, הלא הוא ד"ר י. ל. קצנלסון. אני הייתי מפציר בו בלי הרף, במשך שנים אחדות, שיכתוב את זכרונותיו שהיו עשירים מאוד ובעלי ערך להיסטוריה של תקופה סוערת, אך הוא היה דוחה את הדבר מיום ליום. רק משעה שחלה והיה

לו קשה לכתת את רגליו בביקור חולים, ניגש אל הכתיבה. הוא הספיק לסיים את ספרו "התלמוד וחכמת הרפואה", אך האוטוביוגרפיה החשובה שלו, "מה שראו עיני ושמעו אוזני", נפסקה באמצע השורה.

טשרניחובסקי שמע את כל דברי ואמר לי בנחת: "אני חושב את עצמי לצעיר, על אף שערותי הלבנות, ולא אוכל לטפל בכתיבת האוטוביוגרפיה שלי. כשאגיע לימי הזקנת, אז... יהיה לי מה לספר". וכשחלה טשרניחובסקי במחלת הדם, ואני ידעתי את מהלך המחלה, לא חפצתי להזכיר לו את דבר השיחה שהיתה בינינו כשהיה עוד צעיר בעיניו.

אפס, כחצי שנה לפני מותו, כשנכנסתי פעם לחדרו, אמר לי: "אם אתה חושב ששכחתי את השיחה על דבר האוטוביוגרפיה שלי — אינך אלא טועה. עתה ניגשתי לעבודה זו. יש לי כעשרה פרקים". הוא הראה לי את החבילה. שאלתיו עד איזה פרק מחייו הגיע, והוא השיב: "עד שנת העשר". אף הוא לא הספיק להשלים את כתיבת זכרונותיו.

פולמוס על כמות היהודים לעתיד בארץ ישראל

אחרי הקונגרס בבאול בשנת 1931, כשקרע ז'בוטינסקי את כרטיס הקונגרס שלו ולאחר שווייצמן לא נבחר לנשיא ההסתדרות הציונית, הוחרף הגיגוד בין מפא"י ובין הרביזיוניסטים בארץ ישראל. כן גברו המריבות בקרב הציונים הכלליים גופם. חלק מהם היו בעד וייצמן והאשימו את חבריהם במפלגה בכך שווייצמן לא נבחר ובמקומו נבחר סוקולוב. אוסישקין היה על צד הציונים הכלליים הימנים. הוא יצא נגד וייצמן גם בישיבת הוועד הפועל בברלין שקדמה לקונגרס. וייצמן צידד זמן-מה בזכות דו־לאומיות בארץ ישראל וחיווה את דעתו בנאום בוועד הפועל בברלין. הייתי באותה ישיבה ואחרי נאומו של וייצמן ניגש אלי אוסישקין ברגז ואמר: "אסוננו הוא שהנשיא שלנו איננו מאמין הרבה בציונות", כלומר במדינת היהודים העתידה לבוא. ובאמת האמינו רק מועטים שתוכל לקום מדינה יהודית בשעה שמספר היהודים בארץ היה פחות מ־200 אלף ומספר הערבים יותר ממיליון. הרעיון שאפשר לחלק את ארץ ישראל לא עלה על הדעת של רוב הציונים. רק איתמר בן אבי, בנו של בן-יהודה, לא חדל מלדבר על קטון יהודי המשתרע מחיפה ועד תל-אביב, אבל איש לא שם לב אליו.

היתה חבורה קטנה שקראה לעצמה "ברית שלום", שהיו מצדדי יידידות עם הערבים נגד המנדט האנגלי. בראשם עמד קלוואריסקי, שניהל מו"מ עם הערבים ועשה תעמולה לרעיון. אליו נצטרפו ד"ר מגנס ועוד פרופסורים אחדים מהאוניברסיטה העברית בירושלים. קלוואריסקי רצה למשוך גם אותי לחבורה. היה בא אלי ומביא לי תעודות שונות של עסקנים ערבים, אבל אני לא החשבתי את זאת. הוא סיפר לי שהוא מנהל מו"מ עם ברל כצנלסון ומנהיגים אחרים של מפא"י, אבל הם אמרו לו שאינם מאמינים בידידות הערבים, ואין לסמוך עליהם. על כל פנים רוב המדינאים היהודים בארץ לא האמינו ביותר במדינה יהודית, ודבר זה הרגין אותי מאוד. כמה פעמים יצאתי בגלוי נגדם בעתונות העברית והידיש.

בימים ההם פורסם בעתון הרשמי של הציונות העולמית, "העולם" שיצא בלונדון, מאמר מאת הסופר הידוע אליעזר שטיינמן, שארץ ישראל איננה המרכז של היהדות בהא הידיעה אלא אחד המרכזים כמו ווארשה, ווילנה, ניו-יורק. במאמר לא היה אפילו רמז שאנו יכולים לקוות כאן למדינה. לא היה לי כלום נגד הסופר. כל אדם רשאי לכתוב לפי הכרתו, אבל מצאתי שמערכת עתון רשמי של ההסתדרות הציונית איננה יכולה להדפיס מאמר כזה. עורך "העולם" לא הסכים לדעתי ופירסם אפילו מאמר נוסף של שטיינמן שלגלג על מאמרי ב"הארץ" שבו כתבתי שיתכן כי בעוד 30 שנה יהיה מיליון יהודים בארץ. אני הסתמכתי על דעות מומחים, שארץ ישראל היהודית יכולה לקלוט 20 אלף נפש לשנה. כל משפחה שיש לה אלף ל"י, ואפילו היא בת כמה נפשות, יכולה לבוא. אם במשך 30 שנה יבואו בכל שנה 20 אלף, הרי ביחד עם העודף הטבעי נזכה למיליון יהודים, שהרי 200 אלף כבר ישנם.

לאחר זמן מה הצטרפתי להיאבק ביתר עוז נגד הבטאון של ההסתדרות הציונית העולמית. עתון זה הוציא כמוסף קובץ בשם "תקופתנו", ובו כתב חבר הוועד הפועל הציוני יעקובסון, שמספיקה מדינה קטנה בשם "יהודה", משום שהעיקר הוא שיהיה לנו נציג בחבר הלאומים ובו מיוצגת אפילו מונאקו. מחיתי כנגד דעה זו ופירסמתי על כך מאמר ב"מארגן ז'ורנאל", "היינט" ובעתונים אחרים. כתבתי כי בשעה שהרצל פירסם את מדינת היהודים היה המצב רע יותר. בסוף שנת 1932, כשחגגו בתל-אביב 50 שנות ביל"ו, התחלתי לחשוב שלא בעוד 30 שנה יהיה מיליון יהודים בארץ ישראל אלא הרבה לפני כן, ויותר ממיליון. פירסמתי מאמר גדול ב"מארגן ז'ורנאל" ובעתונים אחרים, ואני מתפלא כיום מהיכן בא אלי רעיון כל כך גועז. בימים ההם נפגשתי עם מהנדס אחד, ישראל רוזנפלד, שעבד בפיק"א בקידוח בארות. הוא סבור היה שבמי תהום שבארץ ישראל אפשר להשקות 4 מיליון דונם, ז.א. כל מערבה של ארץ ישראל במחיר 4 דולאר לדונם. לפי התוכנית צריך הדבר להימשך מ-20 עד 25 שנה. ידוע שכל דונם מושקה יכול לכלכל נפש, ומכאן ש-4 מיליון דונם מספיקים ל-4 מיליון נפש. לפלחים הערבים היו לכל משפחה מאה דונם, ומהם היתה להם הכנסה של 25 ל"י לשנה, ומוזה התפרנסה משפחה שלמה. אם יהיה הון להשקאה, יוכלו הפלחים לחיות ב-15 דונם מושקים יותר טוב מאשר במאה דונם בלתי מושקים. בתנאים אלה תוכל החקלאות היהודית להתפרנס מיצוא לאירופה, משום שהאקלים בארץ ישראל גוח לגידולי חורף של ירקות שאינם באירופה באותה עונה. קיווייתי שבעוד 25 שנה תהיה רוסיה אחרת ואפשר יהיה לשלוח גם לשם פרי הדר. לפי חשבון זה כתבתי שבסוף 1957 יוכלו לחיות בארץ ישראל ארבעה מיליון נפש, מהם שנים וחצי מיליון יהודים. לא עלתה על הדעת הזוועה, שבינתיים יושמדו ששה מיליון יהודים.

שלושה חודשים אחר שכתבתי את המאמר, באפריל 1933, עלה היטלר לשלטון וקמו שאלות אחרות לגמרי. אפילו יהודים בגרמניה לא תיארו לעצמם לקראת מה הם הולכים. אותה שעה עדיין אפשר היה להוציא הון ולעלות לישראל. בידי היהודים בגרמניה היו מיליארדי דולארים.

רצח ארלוזורוב

בראשית שנת 1933 דנתי בעתונות בשאלות ארץ ישראל. המצב של העתונות העברית בארץ היה בכל רע. חדל לצאת גם השבועון של אגודת הסופרים, "מאזנים". ביאליק מאוד הצטער על כך. הוא הפציר בי שאקח עלי את היוזמה לחדש את השבועון. רצייתי למלאות רצונו של ביאליק.

גם אני הייתי מעונין בשבועון, כדי שאוכל לכתוב בצורה חופשית. ב"הארץ" לא היתה לי חרות גמורה. אמנם עם העורך ד"ר גליקסון עבדתי בצוותא עוד במוסקבה ב"העם", בשנת 1917, ואז לא היו בינינו סכסוכים חוץ מאשר בשאלת שפת הלימודים בבתי הספר, עברית או יידיש; הוא היה בעד עברית ואני הייתי בעד יידיש. בנושאים אחרים לא היינו חלוקים. ואילו בארץ ישראל היו בינינו חילוקי דעות רבים. קודם כל בנוגע לנעימה. גליקסון לא אהב מלים חריפות ונטה לפשרנות. בימים ההם היה ריב גלוי בין הנוער של מפלגת הפועלים ובין הנוער של בית"ר. הרשמעו האשמות נגד הנוער של בית"ר שמדיהם חומים כמו של הנאצים, אף על פי שהאריג נקנה עוד לפני שהיטלר עלה לשלטון.

בשביעי של פסח אותה שנה התרחשה התקפת נוער פועלי על הבית"רים, והיתה תגרה מעציבה. גליקסון כתב על כך, אבל דברים רפויים. לא רק אני לא הייתי מרוצה מהנעימה הרכה בשעה שיש לדבר דברים קשים, אלא גם רוב החברה האזרחית. מן הצד השני היה גליקסון רוגז עלי שהרשיתי להנהלת "הארץ" שלא להוציא את העתון ב"1 במאי לפי דרישת הפועלים. ידעתי שבענין חגיגת ה-1 במאי סבלו פועלים יהודים עוד בוויילנה בימי הצאר. אבל גליקסון לא רצה לסלוח לי את החטא.

בינתיים החריפו היחסים בין הרביזיוניסטים לפועלים, ביחוד בשאלת ההעברה מגרמניה. ז'בוטינסקי התנגד מאוד לכך. הוא טען שאסורים יחסים כלשהם עם הנאצים, אפילו כדי להציל הון יהודי, ואילו הסוכנות הציונית היתה בעד זה: לולא כן לא יוכלו היהודים הרוצים לצאת את גרמניה לעשות זאת. מטעם הסוכנות גיחל את המו"מ עם השלטון הגרמני על הוצאת סחורות גרמניות במכסה ניכרת, ביחד עם בעלי הסחורות, ד"ר חיים ארלוזורוב. סיפרו שהיתה לו פרוטקציה על ידי אשתו של גבלס, שהוא הכיר אותה עוד לפני שנישאה לגבלס. הרביזיוניסטים קראו לארלוזורוב בוגד. לא היה להם עדיין עתון יומי אלא רק שבועון, "חזית העם", שבו עבדו אבא אחימאיר וד"ר י. ייבין. ימים אחדים לפני רצח ארלוזורוב גדפס בשבועון זה מאמר ובו האשמות כבדות נגד ארלוזורוב. המאמר היה מאת יוחנן פוגרבינסקי, ששימש אז ספרן ספרית אחד-העם בתל-אביב. המאמר עורר הרבה רוגז וביחוד הרגיו את ביאליק, שאהב מאוד את ארלוזורוב. כעבור יומיים נרצח ארלוזורוב.

כשנדע לי הדבר למחרת בבוקר התרגשתי מאוד, לא רק לרגל האבידה הגדולה של העסקן החרוץ והאהוב, שלא היו הרבה כמותו, אלא גם מפני שהיה לי חשד שזהו פשע יהודי, כי הערבים לא ידעו אז מיהו ארלוזורוב ולא היה טעם שיהרגו אותו ללא מטרת שוד. לעומת זאת ידעתי שבין החוגים הרביזיוניסטים יש הרבה מתנגדים המאשימים אותו על פעולתו בגרמניה. ב"12 בצהרים נפגשתי

עם ברל כצנלסון. סיפתי לו על ספקותי, ואמרת שאני סבור שזוהי עבודה יהודית וזה יהיה כתם על כל העם. כצנלסון הרגיע אותי. לאחר שיחה ארוכה וניתוח המצב אמר כצנלסון כי חוץ מן הרביזיוניסטים אין מתנגדים חריפים לארלוזורוב, והרביזיוניסטים לא יעשו דבר נורא כזה בלי רשיון מז'בוטינסקי. הוא אמנם יריב עז של ז'בוטינסקי, אבל הוא משוכנע שז'בוטינסקי לא יעשה דבר כזה. לפיכך אין מה לדבר על אשמת הרביזיוניסטים, וממילא ברור שאין זה רצח בידי יהודים.

לא נרגעתי לגמרי. אותו יום נפגשתי עם העתונאי י. קלינוב, רביזיוניסט לשעבר, שנצטרף למפא"י. הוא אמר כמעט אותם הדברים שאמר כצנלסון והדגיש עוד ביתר תוקף שלא יתכן שזוהי עבודה יהודית. הוא גם אמר לי שכבר כתב מאמרים בכיוון זה לעתונים שהוא עובד עמהם.

הלכתי למערכת "הארץ" ושם הודיעו לי כי בשש לפנות ערב יתכנסו בעירייה דיויגנוף, רוקח, שושני וכן מנהיג הפועלים אליעזר קפלן שביקר את ארלוזורוב בבית החולים לפני מותו, וקפלן אמר כי לפי הדברים האחדים שדיבר עם ארלוזורוב לפני מותו מסתבר שהרוצחים אינם יהודים. ידיעה זאת היתה חשובה לי מאוד, אבל רציתי להוכיח אם היא נכונה, אם קפלן באמת אמר זאת ואם אפשר לפרסם את הדבר. נפגשתי עם הסופר עמנואל הרוסי וביקשתי ממנו לדבר עם קפלן ולהביא ממנו פשר דבר. אמרתי לו שאחכה עד שעה מאוחרת בלילה במערכת "הארץ". בשעה אחת אחר הצות בא למערכת ואמר שנפגש עם קפלן וקפלן אמר לו שאמנם כן אמר, אבל ביקש אותו שלא לפרסם לפי שעה בעתון. דבר זה הפליא אותי מאוד. למה אסור לפרסם? אבל העורך החליט למלאות בקשתו של קפלן.

למרות שהייתי סבור שלא יהודים היו הרוצחים פירסמתי מאמר ב"הארץ" שאסור לבוח ולשקוט ויש לחקור בכל הכיוונים. בכל מפלגה יכולים להיות קנאים, כמו שנרצח למשל המיניסטר הפולני מרטוביץ, והיו עוד מקרים כאלה בעולם. ברור שז'בוטינסקי לא ידע על כך, אבל אולי נמצא קנאי שעשה זאת בלי לשאול את ז'בוטינסקי ובלי דעת יתר חברי המפלגה. אסור לומר שאין בין היהודים רוצחים מדיניים. בכל עם יכול להיות משוגע, גם בעם ישראל.

מאמרי עורר תרעומת לא רק בין הרביזיוניסטים אלא גם בין הסופרים העברים. א. דרויאנוב, אחד מחשובי הסופרים העברים והעסקנים הציונים שהיה נערץ על אחד-העם ואוסישקין וביאליק, אמר לי: "אתה כותב שטויות. יהודים לא רצחו". גם י. ה. רבניצקי, חברו הותיק של ביאליק, הביע את התרעומת שלו, אמנם לא בחריפות כמו דרויאנוב. פניתי לביאליק והוא אמר לי: "ישר כוחך בעד מאמרך". ביאליק אהב מאוד את ארלוזורוב ורגו כאמור מאוד על מזכירו לשעבר פוגרבינסקי שכתב מאמר נגד ארלוזורוב לפני הרצח. ביאליק אמר שרגלו לא תדרוך על סף הספרית של אחד-העם כל זמן שפוגרבינסקי יהיה הספרן. אחרי הרצח היה ביאליק יותר נוטה לחשוד ברביזיוניסטים מכפי שסבור הייתי. עברו ימים אחדים. נוהגים היינו להיפגש בליל שבת בגינת ביתו של ביאליק. באו סופרים ומכרים אחרים, גם עסקנים ציוניים. זוכר אני היטב את הפגישה

שבועיים אחרי הרצה. בינתיים נאסר אברהם סטבסקי וכבר פורסם כתב האישום, שסטבסקי היה בליל הרצה בירושלים והזמין שם חדר במלון קטן של תורג'מן שעלה שילינג ללילה. נקבע כי בשמונה וחצי בערב ראה אותו תורג'מן בירושלים וגם בשבת, בשש בבוקר, היה בחדר עם עוד שנים. בכל זאת קובע כתב האישום שסטבסקי יכול היה להספיק לנסוע לתל-אביב בליל שבת ולהשתתף ברצה (לפי כתב האישום הוא שהאיר בפנס כדי לראות אם זהו ארלווירוב) שבוצע ב-10.30 ולחזור לירושלים. קראתי את כתב האישום ומצאתי שהוא משונה מאוד ובלתי מתקבל על הדעת. טענתי כך באוזני הנפגשים בניגת ביאליק.

נדמה לי שדברי היה בהם כדי לשכנע, אבל כולם טענו עתה שהרוצח הוא רביזיוניסט ולא רצו לשמוע לטענותי. ביאליק קצת ספק ואמר לי: "משהו אינו כשורה. אבל".

לא חדלתי לחפש הוכחות שכאן עלילת שוא. ראיתי עצמי מחוייב לכך משום שאני הייתי הראשון שכתבתי בעתונות שיתכן כי יהודים אשמים בדבר. לאחר זמן, כשמפלגת הפועלים תמכה בהאשמה, עמד ברל כצנלסון, שאמר לי קודם לכן שהדבר לא ייתכן, והכריז באסיפה פומבית שמאמרו של בן-ציון כץ ב"הארץ" מוכיח שהדבר ייתכן.

בקונגרס של פראג בשעת משפט ארלווירוב

הקיץ של שנת 1933 היה קשה בשבילי. עזבתי את מערכת ה"ארץ" ולא היה לי מקום לכתוב בו על משפט ארלווירוב. ה"ארץ" התייחס בשלילה לכל דברי המגינים. ד"ר גליקסון סבור היה שסטבסקי ורוזנבלאט הם האשמים, ולא רצה להדפיס את מכתבי למערכת שאין להאשים על יסוד החלטות כאלו ויש עוד לחכות.

בסוף אותו קיץ נתכנס הקונגרס הציוני בפראג. זמן קצר לפני צאתי לשם נודעו לי עובדות חדשות להגנת שני הנאשמים. שוב לא היה אצלי שום ספק שאינם אשמים. בארץ ישראל לא יכולתי לפרסם את מאמרי משום בויון בית הדין. כתבתי שני מאמרים ושלחתי אותם לווארשה למערכת "היינט", שתמיד הדפיסה את מאמרי, אבל הפעם סרבה המערכת להדפיס. כשיצאתי לקונגרס לקחתי איתי את המאמרים והשארתי בארץ ישראל אצל מכר אחד העתק שיוציא אותם בצורת חוברת, אם ימצא דפוס שירצה להדפיס מתוך הסתכנות בקנס, ואני אקבל עלי את האחריות. אם יחליטו להדפיס, יש למסור את תרגום המאמרים, שנכתבו ביידיש, לסופר והעתונאי מ. בן-אליעזר.

בדרך נעצרתי בווינה לשם משא ומתן עם ד"ר קמינקא על סיוע ליהודי רוסיה. נתכוונו אז להשפיע על ציוני אמריקה וארצות אחרות להקים קרן ולשלוח חבילות לעסקנים ציונים שסבלו רעב. בווינה נודמתני עם ד"ר שטריקר שכבר לא היה רביזיוניסט, אבל היה נאמן למפלגת המדינה בראשותו של גרוסמן. בענין משפט סטבסקי היה גלהב להגנתו ואף ביקש אותי לכתוב על כך בעתונים, אבל מצאתי שאין זה המקום הנכון. פרסמתי רק מאמר שלו על הצורך בעזרה ליהדות הרוסית הרעבה. היהדות האוסטרית היתה במצב טוב ויכלה באמת לעזור הרבה, אבל היו חסרים עסקנים נאמנים. היו בווינה אחדים שפחדו שהנאציות תגיע

אליהם, אבל רוב יהודי אוסטריה לא שמו לב והיו שאננים. הציונים הטובים באוסטריה לא חשבו כלל לעלות לארץ ישראל. היתה בווינא חבורת עברים שתמכו בספרות העברית. בראשם עמד ד"ר דוד רוטבלום שעלה אחר כך לארץ ומת בה. היה גם מועדון עברי שערך לי מסיבה.

בדרך מווינא לפראג ביקרתי אצל ביאליק, שנמצא אותה שעה בעיר המרפא גאסטיין. מצאתי אצל ביאליק את מאיר פינקלשטיין, המו"ל של "היינט". בשעת שיחתנו נתקבל גליון "היינט" מווארשה ובו נאשמו אחימאיר ושנים אחרים ברצח ארלוזורוב. ביאליק התרגש מאוד ואמר לפינקלשטיין: "כתוב למערכת שלפי שעה לא יכתבו כלום על כך, מפני שהדבר עדיין לא הוברר ואסור להאשים בני אדם שאין הוכחות ברורות נגדם".

כשבאתי לפראג נפגשתי עם אוסישקין, שהיה נרגש מאוד לרגל המשפט. הוא לא נטה לטובת הנאשמים. סיפרתי לו שאצלי יש שני מאמרים כתובים למען "היינט" שלא נדפסו. ביקש אותי שאתן לו את המאמרים ואמר לי שלמחרת יגיד לי את דעתו. בבוקר אמר לי ששום מאמר לא עשה עליו רושם כזה ויעץ לי להפיץ את המאמרים בין חברי הקונגרס. הוא הציע לי לתת טופס אחד לד"ר נחום גולדמן. עשיתי כך ואף שוחחתי עם גולדמן, אבל מצב הרוח בקונגרס היה כל כך מתוח שקשה היה לעשות משהו. במברק נתקבלה ידיעה מארץ ישראל שנמצאה הוכחה, כי כל הנאשמים הם הם שרצחו את ארלוזורוב. נאמר שבחיפוש בבית אחימאיר נמצאו פתקאות בכתב ידו המוכיחות שהרצח היה מאורגן ואחיי מאיר היה אחד המארגנים. טענתי שכל זה בדוי. נפגשתי עם ז'בוטינסקי שהיה נרגש מאוד. הוא פנה סלפונית ללוגדון, לסוכנות הטלגרפית ששלחה את המברק. כן הבריק לד"ר ויינשל בתל-אביב בענין זה. נתקבלה תשובה, שאמנם נמצאו אצל אחימאיר רשימות בשביל מאמר בעתון "חזית העם" ובו לגלוג על כל השמועות. בסופו של דבר מצאה גם החקירה שזהו חומר למאמר.

כמה צירים בקונגרס הודו לי שכתבתי נגד הקטגוריה. בקונגרס היה גם נציג "מאמענט" יוסף הפטמן. הוא ביקש ממני את המאמרים ושלח אותם לעתונו ומיד נדפסו.

בדרך מן הקונגרס לארץ ישראל שוב נפגשתי עם ביאליק, שגם הוא חזר לתל-אביב. הוא סיפר לי שהתחיל לכתוב שירים וחיבר שיר בשם "אמי", והוא ראשית זכרונות. "אני מקווה — אמר לי — כי לאחר שאתרפא ממחלתי אוכל לסיים את כל זכרונותי בדרך שיר".

כשבאתי לתל-אביב נודע לי ששני המאמרים שלי חורגמו לעברית ויצאו בחוברת מיוחדת ונפוצו במספר גדול ועשו רושם. לפי הדין אסור היה לכתוב על משפט שוטף, אבל איש לא הגיש עלי תביעה לדין.

בשיחה עם ביאליק בתל-אביב אמר לי שהוא עכשיו בטוח במאה אחוזים שיהודים לא רצחו את ארלוזורוב. שאלתי אותו: "מנין הבטחון?" לא רצה לענות לי, אבל לאחר ימים אחדים סיפר לי: כשהיה בגאסטיין ביקר גם בבאדן ונפגש שם עם גבי' לנדאו מירושלים. היא היתה אישיות ידועה ועמדה בירושלים בראש בית ספר אנגלי. היו לה מכרים בין האנגלים, גם בין רמי המעלה. אחד מהם

היה הקפטן ריגס שעבד בשירות הריגול, ולו היתה יד בחקירת רציחות מדיניות. הוא גם הוזמן כעד למשפט ארלוזורוב. הוא לא יכול כמובן לומר כלום נגד המאשימים שהם חברי, כגון הקפטן רייס, אבל בשיחה פרטית אמר שכל הענין הוא "בלוף". סיפורה של הגב' לנדאו עשה רושם רב על ביאליק.

עוד על פרשת ארלוזורוב

לולא קרה נס שבאמת נתגלו הרוצחים האמיתיים שלושה חודשים אחרי הקונגרס בפראג היה נשאר כתם תמיד, שיהודים רצחו מנהיג יהודי. בפראג נמצא בימי הקונגרס המהנדס קפלנסקי, מנהל הטכניון בחיפה, אדם שקט ובעל מוח והוא אמר למכר אחד שלי: "ייתכן שסטבסקי ורוזנבלט אינם אשמים. כתב האישום איננו מוצק. סטבסקי היה בירושלים בערב לפני הרצח ובשש בבוקר אחרי הרצח. והוא הדין עם רוזנבלט מכפר סבא. ודאי ישחררו אותם, אבל ברור שרביזוניסטים עשו זאת. הרצח בחשכת הלילה ללא מטרת שוד יכול היה להיות או מחמת קנאה מצדו או מצדה או על ידי יריבים מדיניים. אני מכיר את האשה ואני יודע שהיא לא רצחה, ז. א. שהרביזוניסטים עשו זאת".

היו אנב בין הרביזוניסטים שטענו שהאשה רצחה את ארלוזורוב. כך טען גם אחד הסניגורים של הנאשמים, ואילו מפא"י וחלק גדול של הישוב טענו שרק יריבים מדיניים היו הרוצחים. והנה קרה נס. חודשים אחדים אחרי רצח ארלוזורוב היה רצח אחר ביפו. שני בחורים ערבים, בני 18—19, רצחו ספר אחד ושמו לוטפי. אחד ברח, והמשטרה תפסה רק את האחד ושמו עבדול מגיד. נאסר גם אחיו. בשעת החקירה על ידי הקצין היהודי שרמייסטר טען עבדול מגיד, שהשני איננו אחיו, אלא חברו ושמו עיסא. הוא גם טען שאין זה הרצח הראשון שביצעו יחד. לפני חודשים אחדים, אמר, רצחו גם יהודי שטייל עם אשתו. ירה עיסא והוא רק האיר בפנס. מיד הודיע שרמייסטר את הדבר לשופט האנגלי בודלי, שחקר את סטבסקי ורוזנבלט. השופט קרא לעבדול מגיד והוא העיד על כל פרטי המעשה. כשהלכו הוא ועיסא מתל-אביב ליפו בלילה דרך בית הקברות הערבי על שפת הים, ראו גבר הולך עם אשה ורצו להיטפל לאשה. עבדול מגיד האיר ועיסא נתקרב לאשה. כשניגש האיש אליהם ירה בו עיסא. מכיוון שהבינו שלקול היריה יתאספו אנשים, ברחו. כל הסיפור התאים בדיוק למה שסיפרה גב' ארלוזורוב לפני חצי שנה במשפט. במקרה היה עבדול מגיד דומה מאוד לסטבסקי, גם ההילוך כפי שהיא תיארה. ועוד דבר: גב' ארלוזורוב סיפרה בעדותה שאחד הנגיגשים היה בלונדיני. בין הערבים יש מעט מאוד בלונדינים, ודווקא עיסא היה בלונדיני. למחרת נדפסה גביית העדות כולה ב"הארץ". הייתי אותו יום אצל ד"ר שמואל קויפמן ונכנס ביאליק. קויפמן היה מאלה שהאמינו, כי סטבסקי ורוזנבלט הם הרוצחים וביאליק אמר לו: "עכשיו עליך לבקש סליחה מאלה שחשבת עליהם רעות. עכשיו ברור כשמש שהם חפים מפשע". לוותתי את ביאליק לאוטובוס לרמת גן, ששם גר אותה שעה. והוא אמר לי: "גם לפני כן הייתי בטוח שהנאשמים חפים מפשע, אבל עכשיו אני חש בבירור בחוש של סופר, כי מה שסיפר עבדול מגיד הוא נכון".

הייתי בטוח שבעוד יום-יומיים ייפסק המשפט נגד סטבסקי ורוזנבלט, אבל חשבתי וטעיתי.

הקפטן רייס, מייצג השלטון האנגלי, לא רצה להוציא מידי את משפט העלול להביא לידי קרע בישוב היהודי. השלטון המנדטורי לא אהב את הרביזיוניסטים, אף לא נתן לז'בוטינסקי לבוא לארץ, ורייס עשה מעשה שלא יאמן כי יסופר. הוא שלח שוטרים ערבים לעבדול מגיד לומר לו כי על ידי שהוא מספר שהשתתף גם ברצח עסקן יהודי גדול כארלזורוב ברור שיתלו אותו, ואילו על רצח לוטפי רק ידונו אותו למאסר עולם. לפיכך טוב לו שיסתלק מעדותו ויאמר שסטבסקי ורוזנבלט אמרו לו בשעת טיול בחצר בית הסוהר שהוא יקבל מהם אלף ל"ש אם יספר לשופט את הסיפור הבדוי שמסרו לו. השוטרים לימדו אותו מה לאמר, הוא נקרא שוב להעיד והודיע שסטבסקי ורוזנבלט לימדו אותו לומר שרצח את ארלזורוב.

הקפטן רייס רצה להציל את עמדתו. עשה את הדבר המשונה הזה והצליח. השופט האמין לגירסה השנייה והמשיך את חקירתו נגד היהודים הנאשמים. את עבדול מגיד חקר גם שיטירת, היודע היטב ערבית. מן החקירה נודעה לו האמת לאמיתה, אבל הוא היה תלוי ברייס והוכרח לשתוק.

לא יכולתי לגוז למראה עוול כזה, שמענים אנשים חפים מפשע ועומדים למסור אותם למשפט כרוצחים בעוד שברור כשמש שהרוצחים האמיתיים היו שני הערבים. נסעתי לרב הראשי הרב קוק לירושלים והיו לי כמה שיחות איתו. הוא היה אומר לי: מכיוון שעורך הדין אליאש, אחד מחשובי הישוב ואדם דתי, מייצג במשפט את משפחת ארלזורוב המאשימה את סטבסקי ורוזנבלט, אין לו אותו הבטחון שיש לי. הוא רק ידאג שלא יגיע הדבר לידי משפט מוות. אם ישפטו למוות, ידרוש מאת הנציב העליון חנינה. לא הסתפקתי בזה ויצאתי באכזבה רבה. המשפט נגד הנאשמים היה בירושלים, אף על פי שהרצח היה בתל-אביב. ימים אחדים לפני שהתחיל המשפט קבלתי מכתב מאת הרב קוק שאבוא מיד לירושלים. באתי ומצאתי אצלו עסקנים חשובים, כגון דוד ילון, הרב מאיר ברלין ואחרים. הרב קוק אמר שקרא אותי לרגל המשפט. יש ליסד ועד להגנת החפים מפשע. התפלאתי מאוד לאחר הדברים ששמעתי ממנו לפני כן. הוא הציע נוסח של כרוז לאסוף אמצעים להגנת אסירי ציון. אמרתי שהשם "אסירי ציון" איננו מתאים משום שהם אינם נאסרים לרגל ענינים ציוניים-לאומיים אלא לרגל עלילה סתם. על כך אמר הרב קוק: "אתה בטוח רק במאה אחוזים שהם חפים מפשע, ואני בטוח במאה ועשרים אחוזים". צחקתי ואמרתי שאין בעולם מאה ועשרים אחוזים. הכול הסכימו להצעה על ייסוד ועד ואסיפת אמצעים להוצאת ההגנה. הבינותי שהרב קוק יודע משהו, אבל לא ידעתי מה.

בית הדין הוציא פסק דין של שני שופטים, אחד ערבי ואחד אנגלי. היהודי ואלירו הוציא פסק דין משלו. לפי רוב דעות שוחרר רוזנבלט ונאשם סטבסקי כמי שהאיר בפנס. ואלירו טען שהרוצחים הם ערבים שנתכוונו לפגוע בגבי ארלזורוב. ואשר לסטבסקי, החליט רוב השופטים להוציא אותו לתליה. פסק הדין עשה רושם קשה בישוב. אבל רק בחלק ממנו. הרב קוק יצא

בחזקה נגד פסק הדין והסניגורים הגישו ערעור לבית הדין העליון. השופט העליון היה מקדונלד, והיה חשש שיאשר את פסק הדין. בינתיים קרה שאחיו של עבדול מג'יד, שבאמת היה חף מפשע מפני שהרוצח היה עיסא, פנה מבית הסוהר לעורך דין הידוע אליאש שהוא יגן עליו. אליאש ניגש לחקירת הדבר; הוא בדק ומצא שעבדול מג'יד סיפר את האמת שהרוצח היה עיסא, ועבדול מג'יד רק האיר בפנס, ולאחיו של עבדול מג'יד אין גם שום שייכות לרוצח הספר, לוטפ'י. אליאש הגיש לבית הדין העליון הצהרה בשבועה שהוא נוכח שרוצח ארלוזורוב בוצע על ידי שני הערבים. אבל הישוב לא שם לב לדעתו של אליאש, אף על פי שהיה עורך דין מצד משפחת ארלוזורוב ואחד מגדולי עורכי הדין בארץ.

הרב קוק לא נח ולא שקט. עוד לפני שהוחלט לפנות בערעור, נערכה ישיבת בוועד הקהילה בתל-אביב ואליה בא גם הרב קוק מירושלים. השתתפו בישיבה ראש העיר, מאיר דיוניגוף, סגן ראש העיר, ישראל רוקח, ועוד עסקנים. הרב קוק היה קרוב לשבעים והיה לו מראה איש קדוש. דיברו על כך שיש להציל את סטבסקי ממוות. הרב קוק אמר: "הנני מוכן ומוזמן להתעטף בטלית ובקיטל ביום הכיפורים לפני געילה, בספר תורה בידי, ולהשבע בה' כי ר' אברהם סטבסקי חף מפשע". דבריו עשו רושם עז ודיוניגוף אמר לו: "רבי, הננו מוכנים לעשות מה שאנו יכולים. נחתום על הצהרה שאנו משוכנעים כי סטבסקי חף מפשע. אבל אין אנו יכולים לחתום על הכרזה כהכרותך".

סטבסקי שוחרר מחוסר הוכחות.

זמן מה אחרי כן חתם ז'בוטינסקי על הסכם עם בן-גוריון. בנוסח ההסכם לא נזכר משפט ארלוזורוב. אבל ההסכם דיבר בעדו. בן-גוריון נוכח משיחתו עם ז'בוטינסקי שאין ממש בהאשמה, אולם ההסכם לא נתקבל במשאל שנערך בין הפועלים.

עתון "הבוקר"

העתון היומי "הארץ", בטאון הציונים הכלליים שהיה ערוך בידי ד"ר משה גליקסון, תמך באגף המתון של הציונים הכלליים. הציונים הכלליים מן האגף הימני לא היו מרוצים מן הכיוון ושמחו מאוד כששמעו בשנת 1935 שהולך ונוסד עתון חדש. אני הייתי היוזם של העתון החדש. אבל רחוק הייתי מן הרעיון שהעתון שעמדתי ליסד יהיה בטאון הציונים הכלליים הקיצונים. רצייתי בבטאון חופשי, שלא יחוס לא על הימין ולא על השמאל. אבל ברגע האחרון הוברר שכל בעלי המניות שעמדו להוציא את העתון לא הסכימו לדעתי. לא היתה לי אפשרות להוציא עתון חופשי.

רצייתי להסתלק מכל הענין, אבל באו אלי אנשים אתדים שהזמנתי אותם לעבוד בעתון ודרשו ממני שלא אסתלק, מפני שאין להם עבודה אחרת. אחד מהם, שמריהו גורליק, היה מחשובי הסופרים בידיש והוא כמעט בכה לפני: אם לא ייצא העתון הוא נתון בסכנת רעב. אמנם לא כתב עברית ורק קרא עברית וצריך היה לתרגם את מאמריו, אבל המאמרים היו חמים, גבונים וראויים לתרגום. לפיכך החלטתי לא להסתלק מן העתון, אבל לא להיות עורך אחראי. מכיוון

שידעתי שחברי המערכת יהיו סופרים בעלי-שם, יכולתי לעשות זאת. הוחלט לשנות את השם שהצענו תחילה, "הזמן" שהיה כרוך בשמי, לשם חדש, "הבוקר". כן הוחלט שהכיוון ייקבע על ידי הסופר אלתר דרויאנוב, שהוא הפובליציסט החשוב בין הציונים הכלליים ואף הוא לא נמנה לא על הימין ולא על השמאל. היתה זאת אישיות טהורה; בזמנו היה מקובל מאוד על אחד-העם. אמנם לא הייתי מרוצה מכך שהעתון החדש לא יילחם לעבודה עברית בפרדסים, אבל בדרך כלל היתה התכנית הוגנת ואפשר היה לסמוך על דרויאנוב.

ב"הבוקר" השתתפו גם עתונאים שלא השתייכו לשום מפלגה. הזמן גם הסופר יעקב רבינוביץ, שכל בני הישוב התייחסו אליו בכבוד ובחיבה. יעקב רבינוביץ, שהיה נמנה עם מחנה הפועלים, לא הסכים לכמה דברים, וב"הבוקר" היה לו חופש גמור להביע את דעותיו. השתתף ב"הבוקר" גם המשורר שאול טשרניחובסקי.

העתון החדש, שהתחיל לצאת באוקטובר שנת 1935, עסק ביחוד בתעמולת הבחירות לעיריית תל-אביב. העתון היה בעד ראש העיר הקודם, מאיר דיזינגוף, שהיה מקובל על כל המעמדות. דיזינגוף היה מייסד תל-אביב והיה אהוב על העיר, והיה ברור שבנוגע אליו לא יהיה מאבק. כל המאבק היה בעד ונגד סגן ראש העיר, ישראל רוקח. הפועלים התנגדו לו מאוד. המפלגה הפרוגרסיבית תמכה במועמדותו של ד"ר מוסיגוון כסגן ראש העיר. אבל המפלגה היתה קטנה מאוד. ישראל רוקח אכן נבחר, ואחר מות דיזינגוף שימש שנים רבות כראש עיריית תל-אביב.

מצב העתון לא היה מבוסס. היו מעט מאוד מדעות, ובמשך זמן קצר אכל העתון את הזן היסוד והוכרח להנהיג צמצום ולפטר חברי מערכת. דרויאנוב וכמעט רוב חברי המערכת התפטרו מעצמם. בימים ההם נסגר בירושלים העתון "דואר היום" שנערך על ידי יוסף הפטמן, והציונים הכלליים החליטו להזמין את הפטמן כעורך "הבוקר" ולהמשיך את העתון במערכת מצומצמת. הפטמן קיבל עליו את העריכה.

הרגע הקשה ביותר בחיי

באביב שנת 1942 נתקבלה ידיעה בעתונים שונים, שבווילנא ליד פונארי נטבחו 40 אלף יהודים. כמעט שיצאתי מדעתי למקרא הידיעה: הרי זו כמעט כל יהדות ווילנא. לא האמנתי לידיעה. חשבתי שהיטלר מפיץ את השמועה למבחן כיצד יגיב העולם על כך. אם העולם ישתוק, הרי סימן שמותר לעשות זאת. פניתי לסוכנות שיחקרו את הדבר דרך שטוקהולם. קלינוב, שעבד בימים אלה בסוכנות, פנה לרב של שטוקהולם ד"ר ארנפריין, והוא ענה לו שהוא עדיין לא השיג ידיעה נאמנה.

לאט לאט נתקבלו ידיעות שאישרו את טבח היהודים ולא רק בפונארי. גערכה תהלוכת אבל בתל-אביב. אך עדיין לא האמינו שאפשר להשמיד ששה מיליון יהודים. מצב הרוח בארץ היה מאוד מדוכא, למרות הנצחון על רומל ליד אל-עלמיין.

אחרי מלחמת העולם השנייה, כשמלאו לי שבעים שנה, לא סיפרתי על כך לאיש כי לא רציתי בחגיגות. אבל מכיוון שהדבר היה ידוע מן האנציקלופדיות, פורסמו מאמרים אחדים ואף נוסד וועד עסקנים לחוג את יובלי. הודעתי שלא אבוא לחגיגה גם כשבאה משלחת להזמין אותי. אבל כשהחליט הוועד לפרסם את כל כתבי, הודעתי שאני מקבל את ההצעה, אבל במקום להוציא את כל כתבי מוטב להקדיש את הסכום שנצבר להוצאת ספר חדש שאני עומד בחיבורו. כבר בשנת 1896 כתבתי ספר על המפלגות היהודיות בימי הבית השני וקיבלתי בעדו פרס חברת "מפיצי השכלה", אבל לא פירסמתי את הספר מפני שמצאתי שיש עוד לחקור ולחקור. עברו כמה שנים ולא היה לי זמן למחקר. אבל כשישבתי שנה אחת במאסר ברוסיה על חטאי בעתונות, עבדתי שנה שלמה על כך. אחרי כן הצעתי את שיטתי לגדולי ההיסטוריונים היהודיים, ד"ר הרכבי, ש. דובנוב, י. ל. קצנלסון ואחרים. כולם מצאו שזהו דבר מאוד חשוב ויש להוסיף ולחקור. ליום מלאות שבעים שנה החלטתי, שהגיעה השעה לעסוק בדבר.

זהו הספר "פרושים, צדוקים, קנאים ונוצרים" שיצא בהוצאת טברסקי. בשעה שכתבתי את ספרי זה לא חדלתי מלחשוב על כך, כי כשתהיה לנו מדינה אולי יחזרו שוב אותן השגיאות, אותם הפילוגים הפנימיים, שהביאו אותנו לחורבן.

כשגמרתי את הספר התחלתי שוב להתעניין בהווה. לא הסכמתי למעשי הטרור של אצ"ל ולח"י. לא האמנתי שפעולה כזאת תביא לידי המטרה הנכספת. לאחר שפרסמתי מאמר על לח"י, שנכתב לא בשנאה אלא בלב מלא דאגה לעתיד, באו אלי שנים מחברי לח"י ודיברו איתי בחריפות. לא גיניתי אותם על כך. ידעתי שהקנאים אין דעתם להתחשב בדעת אחרים.

בסוף זכרונותי אינני יכול שלא לספר את הרגע הקשר ביותר בחיי, והוא פרשת "אלטלנה". אנשי חרות הביאו אחרי הכרזת המדינה ספינה ובה נשק בשם "אלטלנה" (השם הספרותי של ז'בוטינסקי בשעתו). דבר זה היה נגד פקודת מועצת הבטחון של או"ם, שלא לפרוק נשק בארץ בימי ההפוגה של מלחמת השחרור. הצוות של "אלטלנה" לא נכנע לפקודת הממשלה הזמנית, ונפלו קורבנות. היתה בימים ההם סכנה איומה של מלחמת אחים במדינה החדשה. החלטתי לפנות בדרישה לאנשי "אלטלנה" שייכנעו, שלא להעמיד בסכנה את כל המדינה. בתל-אביב נמצאו בימים ההם הרבנים הראשיים של ירושלים, הרב הרצוג וגם הרב מיימון שהיה חבר בשלטון הזמני. דרשתי מאת הרבנים לפרסם כרוז על הפסקת המאבק הפנימי. הרב מיימון הסכים, אבל יתר הרבנים פסקו. אז החלטתי לפנות בכרוז לאנשי חרות, ובגין בראשם, והצלחתי לפרסם את הכרוז ולהפיץ אותו ביום הנורא. כתבתי שאני עוסק עכשיו בדברי ימי ישראל בתקופת הבית השני והוברר לי שהמאבק הפנימי בין המפלגות היהודיות הוא שהביא לחורבן הגדול ואסור שיחזור בבנין המדינה החדשה.

היתה זאת הפעולה המדינית האחרונה שלי.

מפתח

- 126, 121, 113, 112, 90, 81, 65, 52
 149, 148, 146, 144, 142, 136, 133
 156, 152, 151
 בייליס, מנדל 75, 77
 בן־אבי, איתמר 82, 147, 154
 בן־אביגדור 50—54, 98, 126
 בן־אליעזר, מ. 56, 133, 158
 בן־גוריון, דוד 84, 162
 בן־יהודה, אליעזר 28, 81, 97, 152
 "בודושצנוסט" 34, 35
 בורוכוב, בר 66
 "בזבוניניק" 112, 113
 ביקרמן, יוסף 132
 בן־ציון, ש. 52
 "בסרביץ" 44
 ברמסון, ליאון 62
 ברגלסון, דוד 118, 125, 134, 135
 "ברלינר טאגבלאט" 33
 ברגר, הרצל 85
 ברדיצ'בסקי, מ. י. 41, 121, 130
 ברודסקי, לב 74, 75
 ברוידה, אלכסנדר 129
 ברוידס, ר. א. 17
 ברוך, י. ל. 133
 ברוגן—ברויביץ, ד. 105
 בריזוב, זאלרי 106, 107
 ברזצקוס, יוליוס 43, 48, 59
 בריינין, ראובן 38, 40, 153
 ברנפלד, שמעון 136
 ברנר, י. ה. 83
 ברגשטיין, אדוארד 138
 ברגשטיין, כהן, י. 44
 ברקוביץ, י. ד. 56
 ברשאדסקי, י. 56, 57, 84, 153
 הגאון מוויילנא 12, 13, 88
 אברמוביץ, מאיר 35
 אהרנבוויץ, יוסף 84
 הרב אהרונסון 93
 הרב אהרנפרייז, מ. 163
 אובולנסקי, אלכסיי 36, 118
 אורבוך, פסח 44, 46
 אוטרובסקי (ציר בדומה) 62
 אוטישקין, א. מ. 80, 81, 126, 146, 152
 155, 157, 159
 אחד־העם 18, 24, 41, 43, 47, 49, 57
 83, 131, 157
 אחימאיר, אבא 156, 159
 אטלס, אלעזר 39
 "אידישע שטימע" 120
 "אידישע רונדשאר" 136
 אידלסון, א. 93
 אייזנשטאט, מ. א. 97
 איינשטיין, אלברט 129, 130, 148
 אלישיב, איזידור ("בעל מחשבות") 69, 97
 אלכסנדרוב, ער"ד 29
 "האלמנה והאחים ראם" 21, 73
 אנוכי, ש. 67
 אנטוקולסקי, מארק 38
 אנסקי, ש. 59, 90, 98, 102, 112
 "האסיף" 11
 ארלוזורוב, חיים 150, 156, 157, 159
 "הארץ" 139, 146, 147, 151, 155—162
 בארון, דבורה 84
 באקסט, ל. 31
 בגין, מנחם 164
 "הבוקר" 163
 בונימוביץ (בנקאי) 125
 בוקשטיין, יעקב 96
 ביאליק, ח. ג. 36, 41, 44, 46, 47, 51

- גאמארניק, י. ל. 121
 גולדברג, אברהם 139
 גולדברג, בוריס 70
 גולדברג, י. ל. 68, 69, 102, 143, 151
 גולדמן, נחום 139, 159
 גולניקין, מרדכי 127
 גוך, רפאל 39, 40, 101
 גורדון, י. ל. 46
 גורליק, שמריהו 59, 67, 162
 גורקי, מאקסים 36, 55, 95, 110, 112, 113, 122, 132, 150
 גינזבורג, אליהו 38
 גייגר, אברהם 25
 גינזבורג, יוול (בארון) 29
 הבארון גינזבורג, דוד 18, 19, 25, 26, 29, 30, 52, 55, 70, 73, 102
 הבארון גינזבורג, הוראצי 26, 29, 30, 55
 גיטין, ישראל 72, 84
 גליקסון, משה 94, 96, 104, 148, 156, 162
 גץ, פייבל 22, 23, 35, 125
 גרוזנסקי, חיים עוזר 70, 88
 גרוזנברג, אוסקר 62, 76—9, 141
 גרוזנברג, שמואל 34, 42, 48
 גרונמן, סמי 136
 גרוסמן, מאיר 158
 גרינבוים, יצחק 60, 66, 93, 96, 140, 141
 גרינברג, אורי צבי 143
 גרינברג, זרח 111, 132
 גרינברג, חיים 96
 גרץ, היינריך 11, 56
 גרשוני, ג. 67
 "דבר" 146, 147, 151
 "דואר היום" 143, 146, 147, 151, 163
 "דיין" 93
 דובנוב, שמעון 46, 59, 65, 85, 93, 100, 139, 164
 דז'רזינסקי, פ. 103, 110
 דינגוף, מאיר 157, 162
 דיינוב, צבי (מגיד) 14
 דימנטשטיין, ס. 104, 105, 112
 "דמדומים" 119
 דרייאנוב, אלתר 66, 126, 157, 163
 הופמן, בן-ציון ("צביון") 59
 הופמן, ד. צ. 76
 הורביץ, חיים 70
 הורודצקי, ש. א. 136
 הזן, חיים 139
 הייליגמן, יהושע 127
 "היינט" 140, 144, 155, 158, 159
 הירשביין, פרץ 148
 הכהן, מרדכי בן הלל 84
 הלפרין, יעקב 37, 76, 134
 הלפרין, פאלק 67
 הפטמן, יוסף 159, 162
 הרכבי, אברהם אליהו 18, 21, 80, 85, 164
 הרב הרצוג, י. 164
 הרצל, תיאודור 41, 48—50, 60, 103, 113
 ווייטר, א. 67
 וולף, איסר בר 69
 "ווסחרד" 29, 5—33
 "דער וועג" 69
 "די וועלט" 42
 "דער וועקר" 58, 59
 וורשאבסקי, מארק 34
 ויינשל, ה. 159
 וייצמן, חיים 126, 136, 141, 149, 154
 וינאבר, מאקסים 34, 60, 62, 64
 וינגראדוב, פ. 127, 130
 וינר (מוזכיר קהילה) 52
 יוסוצקי, קלונימוס זאב 39
 יתקין (זרובבל) 68
 זאקס, מרקוס 92, 109
 זארווני, עז'ד 76, 78, 79
 ז'בוטינסקי, ולאדימיר 48, 59, 60, 132, 133, 136, 141, 147, 149, 150, 154—9, 162
 זינובייב, ג. 102, 127
 זירקובה, יליזבטה (אלישבע) 116, 119
 זלטופולסקי, הלל 74, 77, 102, 133
 זולא, אמיל 57
 "הזמן" 38, 41—4, 50, 52, 53, 56—9, 62, 63, 65, 68, 73, 75, 83, 89, 91, 93, 113, 131, 141, 153
 גב. וייצב 72
 זמורה, ישראל 148
 זקש, שניאור 29
 חבולסון, דניאל 11, 12, 18, 19, 24, 26, 76, 29
 חבקיין, מ. ז. 137

כהן, היים 92, 93, 97
 כהן, יעקב 150
 "כנסת ישראל" 11
 כצגלסון, ברל 84, 139, 155, 157, 159

לאואר, איודור 94
 לבונטין (חושי הארכי) 119
 לבנסון, אדם הכהן 55
 לבנר, י. ב. 53, 56
 לובליגר, אברהם 18
 לוה, היינריך 126, 127, 129
 לווינסקי, א. ל. 41
 לויתן, אליהו 38
 לזין, שמריהו 39, 42, 59
 לונאצ'רסקי, א. ו. 103, 105, 122, 136
 לוריא, יוסף 84
 לוריא, שלמה זלמן 72
 לחובר, פישל 117, 121, 139
 ליטאי, א. 148
 ליטוואקוב, מ. 113, 135
 ליזויק, ה. 135
 לילינבלום, משה לייב 17, 18
 לינצקי, י. 153
 לנדאו, ישראל 26, 43, 44
 לנין, ו. א. 92, 101, 102, 103, 105, 107
 113, 121, 124, 125, 145
 "דאס לעבן" 84
 לקרט, הרש 36
 לרמונטוב, מ. 30

הרב מאז"ה, יעקב 30, 39, 40, 42, 71
 74, 76, 78, 80, 95, 100, 105, 107, 113, 127
 "מאמענט" 159
 מאפו, אברהם 67
 "מארגן זשורנאל" 135, 147, 155
 מארטוב, יוליוס 103
 מגיד, עבדול 160
 מוהליבר, שמואל 16
 מוסינזון, ב. 163
 מוצקין, ליאו 86
 מזור, משה 70
 מזיא, אהרן 152
 מיז'סקי, דראגו 19
 מאקלאקוב, (ציר בדומה) 76
 הרב מיימון, י. ל. 164
 מיימון, שלמה 51

"הזית העם" 156, 159
 "החיים והטבע" 56
 "חירות" 81, 84
 חן, מנחם 70
 חשין, ש. ז. 111

"טאג" 153
 טביוב, י. ח. 56, 58, 73, 109
 טברסקי, נחום 139, 141, 149
 טויבר, קלמן 67
 טוטלבוך, פ. א. 45
 טולסטוי, איוואן א. 38, 65, 90, 95, 96
 טולסטוי, לב 20, 21, 36, 45, 66, 73, 98, 125

טולר, ארנסט 148
 טורגנייב, א. ס. 29
 טייטל, יעקב 134
 "טיימס" 141
 "טלגרף" 58
 טפליצקי, יעקב 112
 טרואיצקי, עז"ר 76
 טרוצקי, לב 101, 102, 105, 107, 110, 120, 127
 טריווש, י. א. 56, 98
 טשרניחובסקי, שאול 51, 54, 72, 98, 99, 101, 126, 133, 137, 140, 141, 144, 163, 146

יאצקאן, ש. י. 145
 יארוסלבסקי, י. 135
 "יברייסקאיא ז'יון" 106
 יהודה, א. ש. 82
 "דער יוד" 69
 "יודישעס פאלקסבלאט" 33
 "היום" 28, 38, 59, 131
 יונאס, (ציר בדומה) 62
 יוסטמן, י. (איצעלע) 139
 ייבין, י. ה. 143, 159
 ילין, דוד 82, 161
 יפה, לייב 59, 66
 יפה, מארק 37
 ישראלסון, יעקב 25, 31, 78, 108

כהן, אוסקר 148
 כהן, ברנארד 130, 137
 כהן, דוד 93, 139, 147

עמדון, יעקב 21
 עמנואל הרוסי 157
 "עמעס" 135
 "פאלק" 120
 "פארווערטס" 135
 פוגרבינסקי, יוחנן 149, 156, 157
 פוליאקוב, רוזליה 107
 פוליאקוב, שמואל 11, 29, 31
 פולינקובסקי, שמואל 70
 "הפועל הצעיר" 83, 84, 140
 פוקרובסקי, מ. נ. 105, 115, 127
 פושקין, א. 30, 152
 "פטרורגארד טאגבלאט" 92, 94, 103, 139
 פייגנסון, שמואל (שפן הסופר) 21
 פין, שמואל יוסף 22
 פינס, י. מ. 141, 144
 פינסקי, דוד 51, 112
 פינסקר, י. ל. 82
 פינקלשטיין, מאיר 159
 פלווה, ו. ק. 36, 53
 פלכאנוב, ג. 101
 "פראבדה" 92
 פראניטיס (כומר) 76, 77
 פרוג, שמעון 34, 35, 39, 153
 פרומקין, אסתר 107
 פרידלנד, לייב 38
 פרידמן, יהושע 118
 "פריינד" 40, 43, 44, 56, 61, 66, 70, 93
 פרישמן, דוד 30, 38, 40, 41, 43, 52
 56, 75, 97, 101, 130
 פרנקל (ציר בדומה) 62
 פרסיץ, זליג 39
 פרסיץ, שושנה ויוסף 104, 110, 132
 פרץ, י. ל. 51, 69, 91
 צארני, דניאל 67
 צדריבוים, אלכסנדר 25, 33
 "הצופה" 42, 50, 52, 56
 צוקרמן, שמריהו 72
 ציביריאק, ורה 75
 ציטרון, שמואל לייב 56, 63
 "די צייט" 58
 צייטלין, הלל 56, 57
 צינברג, ישראל 43, 51
 צירלסון, י. ל. 70
 צ'כרב, אנטון 38

מיכאלס, שלמה 136
 מיליוקוב, פאבל 6, 62, 64—101
 מינור, אוסיפ 20
 מינור, שלמה זלמן 20
 מינץ, ל. 153
 "המליץ" 17, 20, 22, 28, 33, 38, 44, 50, 117
 מנדלי מוכר ספרים 33, 54, 81, 153
 מרגולין, פייבל 53, 54, 83
 מרקון, י. 24, 135
 "נובאיה זאריא" 59
 "נובויה וורמיה" 58
 נובומייסקי, מ. 132
 "נויע פרייע פרעסע" 33
 נומברג, ה. צ. 67
 נופך, יצחק 24, 142
 נורדאו, מאקס 41, 42, 49
 ניגר, ש. 59, 90
 נייריץ, יצחק 40, 69, 74, 75, 80, 82, 95, 98
 3—101, 120, 142, 144
 ניימאנוביץ (הנץ) 15
 נר גסתר 125
 סולוביוב, ולאדימיר 35, 45, 125
 סולובייצ'יק, חיים 70, 120, 126
 "סוציאלידמוקרטי" 100
 סוקולוב, נחום 11, 33, 41, 51, 73, 81
 85, 141, 147, 154
 סטאלין, י. ו. 102, 103, 129
 סטבסקי, אברהם 158, 160, 161, 162
 סטליפין, פ. א. 65
 סטראשון, שמואל 18
 ס', אויז'ן 14
 סילמן, ק. ל. 81, 83
 סלזברג, הנריך 60, 69
 סלזנימסקי, חיים זליג 13, 15
 סלושץ, נחום 152
 סמולנסקין, פרץ 11, 17, 18
 סמאיטצקי, א. 133
 סמילנסקי, משה 84
 הרב ספקטור, יצחק אלחנן 31, 88
 ספקטור מ. 58
 עוזרמן, יצחק 93
 "העולם" 155
 "עולם קטן" 51
 "העם" 96, 101, 102, 104, 147, 156

"ראזווויט" 60, 93
 ראסקין, מישה 113
 רבינוביץ, יעקב 84, 163
 רבינוביץ, ליאון 33, 48
 רבינוביץ, שניאור פנחס (שפ"ר) 11
 רבניצקי, י. ה. 46, 47, 126, 150, 157
 רובינה, חנה 112, 122
 רובינשטיין, אנטון 20
 רובשוב, זלמן (שז"ר) 151
 רודין, אלישע 151
 רחיצ'ב, פיודור 64
 רוזנבלאט, צבי 158, 160, 161
 רוזנטאל, לאזאר 111
 רוזנבאום, שמשון 113
 רוזנפלד, ישראל 155
 רוזנפלד, שמואל 22, 43, 48, 50, 84, 93, 126
 רוטבלום, דוד 159
 רוטנברג, פנחס 132
 רומנוב, קונסטנטין 119
 "רוסקויה סלובו" 89, 92
 "רוסקי יבריי" 34
 "רוסקויה ויידומוסטי" 95
 רוקח, ישראל 157, 162
 רחמילביץ, מ. 120
 ריב"ל (לוצטו, י. ב.) 39
 ריבקיץ, יעקב אליהו 53, 54, 56, 64, 75, 79
 ריבקיץ, מאיר 32, 33, 75
 רייזין, אברהם 51
 ריינס, יצחק יעקב 91
 רמז, דוד 84
 רמח"ל (לוצטו, מ. ה.) 11, 18

 שאגאל, מארק 116, 117
 שארגורוצקאיה, פאני 143
 שולמן, קלמן 15
 שופמן, גרשון 139
 שוקו, גרשון 139
 שור, דוד 113
 "השחר" 11, 18, 130
 "השילוח" 22, 23, 28, 42, 43, 56, 83, 119
 שטיינברג, יהושע 16, 55, 57, 63
 שטיינברג, יצחק 105
 שטיינמן, אליעזר 148, 155

צ'לנוב, יחיאל 52, 85, 87
 צמח, נחום 113
 צמרינסקי, ב. 94
 "הצפירה" 6-13, 33, 50, 56, 73, 83, 117, 126
 צ'ריקובר, אביגדור 121
 צ'ריקובר, אליעזר 121
 צ'רנוביץ, חיים (רב צעיר) 65
 צ'רנוביץ, שמואל 56, 57, 94, 104, 143
 צ'רניקוב (ציר בדומה) 87

 קאמנייב, ל. ב. 101, 107, 113
 קולישר, מיכאל 43
 "קול מבשר"
 קופמן, שמואל 160
 הרב קוק, א. 161, 162
 קוקובצב, פאבל 25, 76
 קורולנקו, ולאדימיר 33, 79
 "קויבליאניץ" 77
 קלוזנר, יוסף 51, 52, 60, 65, 152
 קליי, אלפרד 136
 קליינמן, משה 104, 121
 קלינוב, י. 157, 163
 קלמנוביץ, ז. 67
 קלצקי, יעקב 139, 141
 קמינקא, א. 158
 קנטור, י. ל. 28, 59, 60, 76, 131
 קסלן, אליעזר 157
 קסלן, דורה 105
 קפלבסקי, ש. 160
 קצנלסון, בוריס 67
 קצנלסון, ח. י. 42
 קצנלסון, י. ל. (בוקי בן יגלי) 15, 18, 22, 26, 28, 30, 31, 34, 41, 48, 50, 51, 57-65, 75, 94-97, 100, 131, 147, 164, 153
 קצנלסון, ניסן 48, 49
 קרוא, ברוך 70
 קרבצבסקי 76, 78, 79
 קרופוטקיץ, פ. 101
 קריב, אברהם 150
 קרני, יהודה 73
 קרינסקי, א. 100, 101
 קרפס, מ. ל. 70

 ראם, דבורה 21

שלום, אש 35, 41, 81, 141, 148
שלום, עליכם 36, 53, 143
שלונסקי, אברהם 147, 148, 150
שמאקוב, עו"ד 76, 77, 78
שפטל (ציר בדומה) 62
שפירא, פיבל 112, 119
שפירא, קונסטנטין אבא 27
"התקופה" 140

ראדק, קארל 125
שטיבל, א. י. 75, 97-9, 101, 117, 131,
140, 139
שטיף, גחום 91, 94
שטראוס, נתן 140
שטריקר, ר. 158
שיטריט, ב. 70, 161
שניאור, זלמן 51, 56, 57
שניאורסון, שלום בר 70